

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,

№ 38

B. Cordt. Die ausländischen Reisenden in Osteuropa bis 1700.

В. КОРДТ

*Многошановному
Господину Миколаєвичу Попову
на добрую пам'ять
о совместном пребывании в
Преображенском летам 1927 г.
от искренно преданной
автора.*

26. VII. 27

ЧУЖОЗЕМНІ ПОДОРОЖНІ

ПО СХІДНІЙ ЄВРОПІ ДО 1700 Р.

У КИЇВІ — 1926

ПЪРВОСЕРИИ И

ПО СЪДЪНИ БЪРЗО И ДО 1000

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,

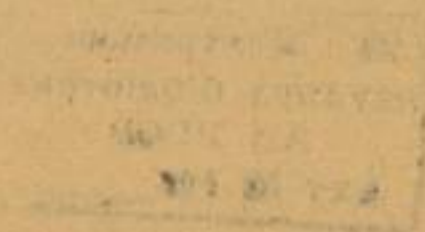
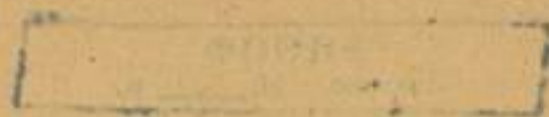
№ 38

B. Cordt. Die ausländischen Reisenden in Osteuropa bis 1700

В. КОРДТ

ЧУЖОЗЕМНІ ПОДОРОЖНІ

ПО СХІДНІЙ ЕВРОПІ ДО 1700 Р.

У КИЇВІ

В друкарні Української Академії Наук

1926

[91(4)]

T3(4.5) + T3(2p-8 No
2
C

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії, акад. Аг. Кримський.

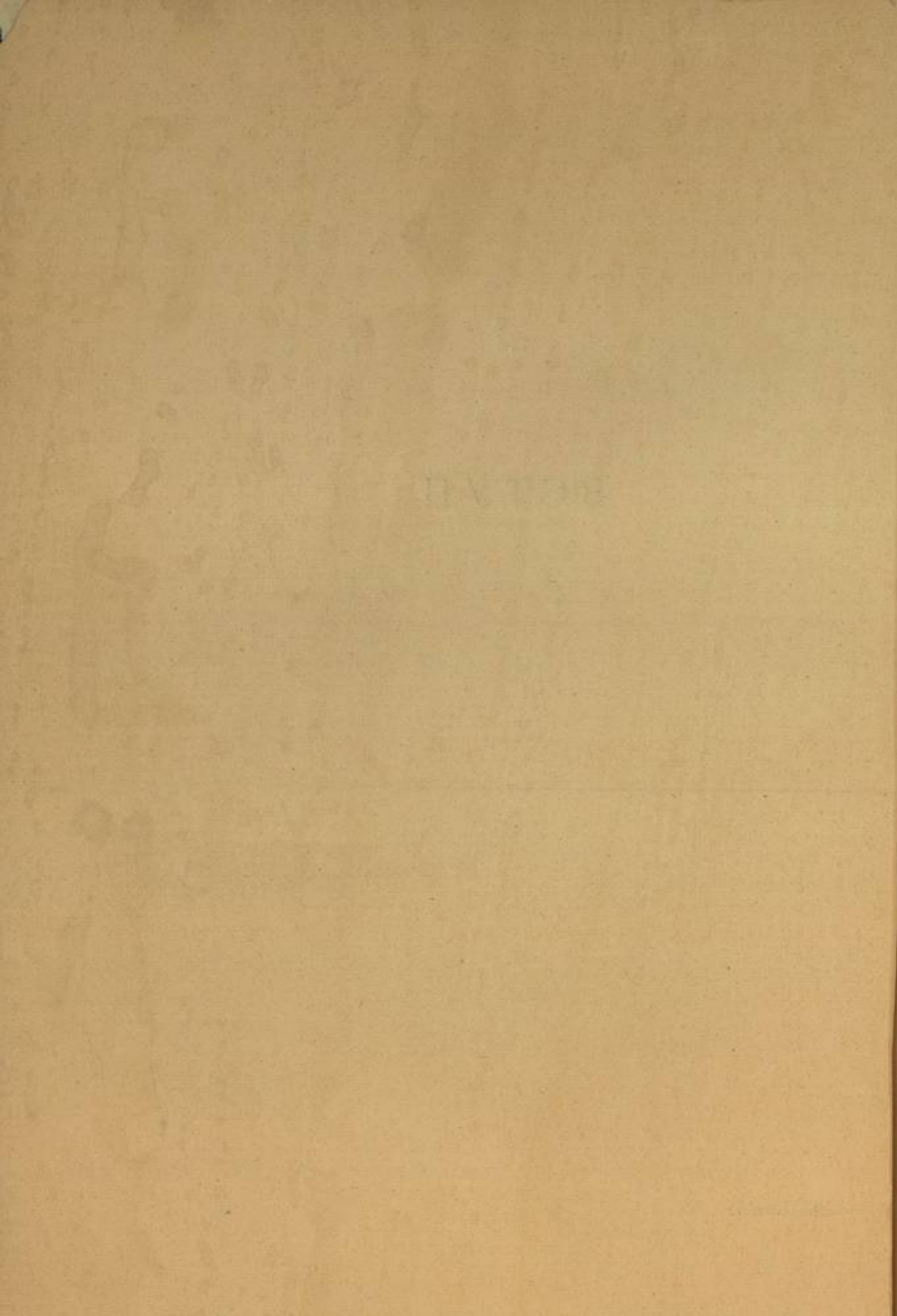
ВНООФ
Звірено 20 08 р.

Центральна
наукова бібліотека
АН УРСР
Акт № 157

2444658

Київський Окрліт № 232. Друк. 1200 прим.
Зам. № 4950.

ВСТУП

Дослідники минувшини давненько вже цінували як слід перекази й повідання, що їх залишили чужоземні мандрівники про країни Східньої Європи, котрі недавно входили в склад Російської держави, а тепер повільно ввійшли до Спільки Р. С. Р. Тож ще наприкінці XVII в. перекладено цілком книгу Адама Олеарія про Московщину, тільки-ж переклада того не видрукувано¹⁾. Друга частина цього рукопису, що в ній розказано про подорож до Персії, переховується серед інших рукописів у Держ. Публ. книгозбірні в Ленінграді²⁾. Знов-же й Котошихін у своїй «Росії въ царствованіе Алексѣя Михайловича» не одного разу покликується на Петра Петрея, що в своїому творі змальовує тодішню Московщину³⁾.

Граф Остерман не тільки знав за щоденника Гордонського, ба й уже р. 1724 дбав перекласти його на московську мову⁴⁾. Р. 1739 при Рос. Академії Наук француз Мазард перекладав з англійської мови подорожі англійців по Московщині з Гаклюйтового збірника⁵⁾. Р. 1748 Кіріак Кондратович подав до Академії Наук свого писаного переклада Герберштайнових Записок про Московію⁶⁾. Р. 1797 Катерина II звеліла передрукувати німецьке Базельське видання р. 1567 цих-таки Записок⁷⁾. Друкував їх друкар Войтбрехт, а за редактора був Бакмайстер. У XVIII-таки віці перекладено подорож данського посла Якова Ульфельда, що перебував на Московщині р. 1578⁸⁾.

Поважну працю над збиранням чужоземних звісток про Московщину проваджувано наприкінці XVIII й у першій половині XIX в. Отож гр. А. Р. Воронцов підчас французької революції намагавсь був купити в Парижі папери, що освітлюють взаємовідносини Франції та Московщини. Російський посол у Варшаві придбав збірку чужоземних звісток про Московщину й Польщу, попризбіруваних з Ватиканського архіву. Чимало в цьому прислуживсь для науки й гр. П. П. Рум'янов (нар. р. 1754).

¹⁾ Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи. Т. I, 2, стор. 1426.

²⁾ Пекарскій, Наука и литература при Петрѣ I. Т. I, стор. 339.

³⁾ Стор. 1-3 і дд.

⁴⁾ Дневникъ Гордона, передмова, стор. 12. Читенія Моск. общ. н. и др. 1891, кн. IV.

⁵⁾ Пекарскій, Исторія Академіи Наукъ, I, стор. 585.

⁶⁾ Цей переклад переховується серед інших рукописів в книгозбірні Рос. Акад. Наук. Див. Записки Р. А. Н., 1864, т. IV, додатки до протокол., стор. 99.

⁷⁾ С о б к о, Древнія изображенія русскихъ царей. Сборн. Арх. Ист. Кн. V, стор. 313.

⁸⁾ Переклада цього видав Барсов у Читеніяхъ Моск. общ. ист. и др. 1883, кн. I-IV.

Його цікавили різні наукові питання й між иншим питання про чужоземні джерела для історії Східньої Європи. Він мав на думці видати величезного збірника чужоземних звісток про Московщину. Збірник отой мав зватися «Corpus auctorum Moscovitarum». Виконати його бравсь Ф. Аделунг. Тільки-ж видання це не здійснено ані за життя Рум'янцового, ані тим більш, згодом, як він помер. Зате Аделунг видав коштом Рум'янцова дві монографії: про Герберштайна (р. 1818) і про Майерберга (р. 1827). До останньої монографії додано атласа малюнків, що змальовують крайовиди, обряди, портрети, то-що, — їх Майерберг попризбірував, подорожуючи до Москви. Опріч того, Рум'янцов допомагав Аделунгові збирати матеріяли для однієї праці, що виїшла в світ вже як вони обидва померли. Праця та — *Kritisch-literarische Uebersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind* Bd. I. II. Ptbg., 1846) — у великій пригоді стає дослідникам, що вивчають звістки чужоземних мандрівників про Східню Европу до початку XVIII віку.

Книга Аделунгова належить до тих праць з історії Східньої Європи, котрі, з'явившись в світ, заповнили істотну прогалину в літературі, ще й геть-геть згодом зберігають свою цінність і стають за основу й привід для нових праць у тій самій галузі. Аделунг тут уперше показав, яка рясна література в цій галузі й які цінні матеріяли ще лежали невикористані по архівах та книгозбірнях. Мало не вісімдесят років зминуло відтоді, як праця Аделунгова з'явилася між люди, тільки-ж за його «Огляд мандрівників» ще не забулися. Ще й досі прихильники історії частенько удаються до нього по довідки, адже-ж ми ще не маємо праці, котра була-б замінила цілком книгу Аделунгову.

А втім, за час, що зминув, одколи видано «Огляд мандрівників», історична наука швидко йшла наперед. Зокрема що-до літератури про оповідання мандрівників, за цей період видано чимало оповідань, котрі були поховані по архівах. Знов-же й ті, котрі давно вже відомі, повиходили новими накладами або поперекладавані, з'явилися й докладні про них розвідки. Отож, стаття про подорожі Марка Поло у Аделунга цілком застаріла, відколи видрукували свої праці французький учений Корд'є і англієць Юль. Про Герберштайна капітальну працю написав Замисловський. Перевидано в Лондоні р. 1856 за ред. Бондо твір Флетчерів, що досі з нього була бібліографічна рідкощ. Р. 1891 Середонін видав про нього розвідку. Про Кільбургера Аделунг подає тільки шість рядків, а тепер ми маємо про нього монографію на 600 сторінок.

Що-ж до донесіннів та звідомлень чужоземних дипломатів, то Аделунг розглядає власне тільки донесіння імператорських послів, за рукописами держ. архіва у Відні. Тільки-ж і те, що він подає, чималою вже мірою застаріло, одколи р. 1896 виїшла праця Іберсбергова про австро-московські стосунки за час од 1488 геть аж до р. 1605. Про дипломатів-мандрівників з инших країн Західньої Європи Аделунг повідомляє мало. Але ми маємо тепер про данських послів праці Щербачова й Форстена. Форстен присвятив окрему розвідку й питанню про стосунки з Швецією. Рамбо у спе-

ціяльній праці (вийшла в світ р. 1890) подає цікаві відомості про стосунки з Францією й про французьких дипломатів, що одвідали Східню Європу в XVIII в.

Отже, від р. 1846 по цей час повстала чимала література про мандрівників по Східній Європі, тим-то класичний Аделунґів «Огляд чужоземних звісток про Московщину» треба доповнити як списком самих письменників, так і бібліографічною стороною¹⁾. Але видати його наново, за планами й розміром першого видання, виправлявши всі неточності й позаповнювавши чисто-всі прогалини, це річ складенька. Потрібно на це чимало часу. Та й узагалі це можна зробити тільки одвідавши цілу низку архівів та книгозбірень. Зібравши уже протягом декількох років матеріали для нового видання огляду оповідає мандрівників і не знаючи, коли мені пощастить виконати цей план, адже маю попереду закінчити інші роботи, я й вирішив надрукувати мої матеріали, щоб виправити й поповнити «Огляд». Сподіваюся, що й вони стануть в пригоді для дослідників.

У матеріалах, що їх я оце друкую, так само як в «Огляді», мандрівників позначено в хронологічному порядку (на увагу брато рік, коли вони приїздили). Прогалини й неточності в «Огляді» виправлено й подано тих з мандрівників (знов-же й їхні повідання), котрі в «Огляді» проминуто.

¹⁾ Такі доповнення надрукував уже в р. 1878 Е. Козубський під загол.: Замітки о некоторых иностранных писателях о России в XVII веке (Журн. мин. нар. просв. 1878). Загальні підсумки відомостям, що їх подають чужоземні мандрівники, дали: 1) Е. Ключевскій, Сказания иностранцев о России. Москва, 1865 і 2) В. Бочкаревъ, Московское государство XV-XVII вв. по сказаніямъ иностранцевъ. Пб. 1914.

МАТЕРІЯЛИ

ІХ вік.

1) Оттар, близько р. 890.

Норвежець Оттар (по норвезькому *Ottar*; по англо-саксонськи *Ohthere*), перший подав відомості про узбережжя Білого моря, що його він досяг обігнувши ріг Нордкап.

Відомості наші про особу Оттарову дуже мізерні. Єдине і то не рясне, джерело це оповідання його про свою подорож. Ми знаємо, що він жив у країні Галогаланд ¹⁾ (*Halogaland*; як кажуть норвезці тепер *Helgeland*; по англо-саксонськи *Halogaland*), а саме на найбільш північному місці, де тоді жили норвезці. Далі на північ од цього місця була вже пустельна, необроблена земля. За батьківщину його, на підставі цих даних, вважають норвезький берег против Лоффоденського острова Гінде (*Hindö*). Оттар посідав показне становище серед своїх земляків: з нього була людина багатенька, с.-то багата на худобу. Він мав 600 свійських, викоханих удома, некупованих північних оленей, 20 корів, 20 баранів і 20 свиней. Орав він і землю, тільки не побагату, й обробляв свої лани кінями. За головне джерело, що з нього жили осельники його батьківщини, він має данину,—її платили їм фінни. Данина тая складалася з шкур, пір, китового вуса, то-що.

Подорож свою Оттар зробив, щоб довідатися, чи-ж далеко простягається земля на північ од місця, де він повсякчас жив, знов-же бажав він пересвідчитися, чи заселено її а чи ні; але найбільше з-за моржові лови. Отже не тільки практична мета, але й цікавість керували їм у даному разі: з його неначе дослідник невідомих країн.

Вирушивши в море, плив він вздовж берега на північ; праворуч його була безлюдна країна, а ліворуч далекий океан. Третього дня він приїхав до північного збірного пункта китоловів.

Пропливши знову 3 дні на північ, йому довелося зачекати західнього або більш північного вітру, бо тут або берег завертав на схід, або-ж море вдавалося в суходіл, чого він не міг вирішити відразу.

¹⁾ Давньо-норвезька країна *Halogaland* займала більш-менш частину винішньої Норвегії, що знаходиться між 65° і 70° півн. шир. *Helgeland* тепер (між 64° та 66° півн. шир.) утворює південне фохтство амта (повіта) Норланда і завбільшки менший як давньо-норвезький *Halogaland*.

Дочекавшись погідного вітра, він плів далі на схід протягом 4-х днів, с.-то поки виявилось, що треба дочекатись прямого північного вітра, бо берег тут узяв напрямом на південь.

Далі ішов він 5 днів на південь вздовж берега, прибув до гирла великої ріки й піднявся цією рікою на невеличку віддаль. Піднятися далі він уже не зваживсь, боючись, щоб не напали на нього численні осельники, котрі залюднювали один з берегів ріки.

Ґрунтуючись на цих свідченнях, ми маємо право гадати, що пропливши Оттар три дні Лапландським морем, пристав до норвезького берега десь під 70° півн. шир.; їдучи далі, обігнув через три дні ріг Нордкап, досяг далі впродовж чотирьох днів Вардегуса й доплив звідсіля впродовж п'ятьох днів до берегів Білого моря, а саме до гирла Мезени¹⁾. Людей, що жили вздовж берега цієї ріки Оттар зве Біармійцями (по англо-саксонськи *Beormas*). А як людність була дуже численна, ані він, ані його супутники не зважилися вийти на берег. Біармійці одвідали судно Оттарове й чимало йому говорили про свою країну й суміжні з нею. Та він не знав, чи-ж правда цьому, бо не мав змоги перевірити їхні свідчення на власні очі. Що-ж до мови Біармійців, то йому здавалося, що вона близька до фінської.

Королеві англійському Альфредові (871—901 р.) ми завдячуємо те, що оповідання Оттарове про його пламбу дійшло до нас. Оттар згодом подорожував і по Англії; він якийсь час навіть служив в Альфреда й особисто переказав йому за свої подорожі. Альфред зумів оцінити ці повідомлення, записав Оттарове оповідання й умістив його в своїй англо-саксонській обробці всесвітньої історії Орозія²⁾. Орозій, еспанський священик, написав в 416 і 417 роках огляд усесвітньої історії «*Historiarum adversum paganos libri VII*», щоб спростувати погляди, що панували у поганському світі, той-бо запевняв, начеб-то людність страждає через те, що відкинулася давньої релігії й навернулася до християнства. А тому Орозій силується в своїй усесвітній історії довести, що світ оддавна юдоль суму й скорботи і що тільки, відколи з'явилося християнство, людськість набула різноманітних

¹⁾ Коментатори Оттарові мало не всі додержуються тієї думки, начеб-то він пристав до гирла Північної Двини; а втім, І. Гамель у своєму творі «*Tradescant der Aeltere in Russland*» (С.-Пб. 1847, стор. 164) каже: «на мою думку, ріка, що до неї пристав Оттар, це зовсім не Двина, як звичайно гадають; Оттар мабуть був на Мезені». — Гамель має, здається, рацію уже через те, що гіпотеза про Двину аж ніяк не може спиратися на оповідання Оттарове. Він ішов із Вардегуса з погідним півн. вітром вздовж берега у південно-східньому напрямкові, отже додержуючись цього курсу, невідмінно повинен був прибути до гирла Мезени. Гирла Двини він досяг-би тільки тоді, коли-б дождався східнього вітра на південному березі Коли, поблизу рога Орлова, аби-ж на протилежному березі Білого моря. Такої вказівки проте у Оттара не трапляється. Нарешті, слід взяти на увагу й те, що Оттар, наближаючись до гирла Двини, мав-би суходіл з лівого боку, тимчасом як він і закінчуючи плавати мав суходіл увесь час праворуч.

²⁾ Трапляється й під заголовком: *De cladiis et miseriis mundi*, або *De totius mundi calamitatibus*. Деякі рукописи названо й *Normesta*, інші *Ormesta*; що визначає ця назва, досі невідомо. Найкраще видання в *Corpus scriptorum ecclesiasticorum*. Том V. Відень, 1882 Редакція Zangemeister'a. Про Павла Орозія див. *Real-Encyclopädie für protestantische Theologie*. Т. XI. Лейпциг, 1883, стор. 114.

благ. До цього Орозієвого твору й довелось вдатися королеві Альфредові, «наставникові свого народу в усьому корисному», коли він хотів, щоб усенька освічена людність в його державі знала всесвітню історію. І виконуючи це завдання, він не обмеживсь на тому, що переклав оригінал на англо-саксонську мову, але виправив його, як сам розумів, часом скорочуючи оригінал, часом додаючи дещо до тексту. Його видання історії Орозія це мало не самостійна праця. Передусім він викреслив Орозієву посвяту Августині, далі цілком викинув перший розділ першої книги, отже ті частини, де прямо виступає релігійна тенденція авторова, і починає свою обробку допіру з другого розділу оригіналу, с.-то відразу оповідає, що світ ділиться на три частини: Азію, Європу й Африку. Далі на тому місці, де Орозій, кажучи: *explicati sunt quam brevissime fines Asiae, nunc Europam in quantum cognitioni hominis conceditur stilo pervagabor*¹⁾, береться описувати Африку, Альфред вставляє своє власне оповідання про Німеччину, с.-то про тії країни, де в IX віці вживано німецьку мову. Далі йде другий додаток, саме повідання Оттарове про його північну й зроблену иншимразом Шлезвігську подорож і нарешті оповідання Вульфстанове, що воно нас оце не цікавить.

Альфред не відзначив, якого року Оттар зробив північну подорож. Тільки-ж коли, погоджуючися з Вюлькером²⁾, гадати, що англо-саксонську обробку Орозія закінчив Альфред р. 893, знов-же коли вважати, що Оттар перебував в Англії 891 і 892 рр., то можна визнати, що пізніш як р. 890 подорожувати він не міг.

Оповідання Оттарове, як глоса короля Альфреда до англо-саксонської обробки Орозія, є в її виданнях. Ми знаємо чотири такі видання:

1) *The Anglo-Saxon Version from the Historian Orosius. By Aelfred the Great. Together with an English Translation from the Anglo-Saxon.* (Ed. by Daines Barrington.) London, 1773³⁾. — Текст і переклад видано недбайливо. Але для нас тут має вагу додаток, а саме географічна розвідка I. P. Форстера: *Notes on the first Chapter of the first Book of Aelfred's Anglo-Saxon Version of Orosius.* (Стр. 241—259).

2) *R. Pauli's Life of Alfred the Great translated from the German. To which is appended Alfred's Anglo-Saxon Version of Orosius with a literal English Translation.* By B. Thorpe. London, 1853. Нове видання: London, 1878.

3) *King Alfred's Anglo-Saxon Version of the compendious History of the World by Orosius.* — Introduction on Orosius and his Work. — The Anglo-

¹⁾ *Pavli Orosii Historiarum* adv. pag. I, VII, rec. C. Zangemeister, стр. 21.

²⁾ W. Wülker, *Grundriss zur Geschichte der angelsächsischen Literatur.* (Leipzig, 1885). Стр. 387-398; 406—411.

³⁾ Про видання, що малось на думці, до р. 1773, тільки-ж не повиходили, див. R. Wülker, *Grundriss*, l. c. I. § 28 і 29 (стр. 21).

Saxon Text; Notes and various Readings.—Literal English Translation with Notes.—Mr. Hampson's Essay on King Alfred's Geography, and a Map of Europe, Asia and Africa, according to Orosius and Alfred. By the Rev. J. Bosworth. London, 1859. Bosworth перераховує в своєму вступі всі видання, як усього Орозія, так і окремих частин до р. 1859. У виданні вміщено як додаток розвідку Hampson'ову про Географію Альфреда, разом із мапами Європи, Азії та Африки за Орозієм та Альфредом.

4) King Alfred's Orosius. Ed by Henry Sweet. Part. I: Old English Text and Latin Original. London, 1883.

Подорож Оттарову надруковано по англо-саксонськи окремо в отаких виданнях:

Aelfredi Magni Anglorum regis invictissimi Vita tribus libris comprehensa a clarissimo D^{no} Johanne Spelman, Henrici f. primum Anglice conscripta, dein Latine reddita, et annotationibus illustrata ab Aelfredi in Collegio Magnae Aulae Universitatis Oxoniensis Alumnis, Oxonii. Anno Dom. MDCLXXVIII. Переклав Obadiah Walker. Стор. 205 до 208: англо-саксонський текст з латинським перекладом. Стор. 112—114—латинський переклад з Hakluyt'a.

Periplus Oththeri, Halgolando-Norvegi, ut et Wulfstani, Angli, secundum Narrationes eorundem de suis, unius in ultimam Plagam Septentrionalem; utriusque autem in Mari Baltico Navigationibus, jussu Aelfredi Magni, Anglorum Regis, seculo a nativitate Christi nono factis; ab ipso rege Anglo-Saxonica lingua descriptus, demum a Collegii Magnae Aulae Universitatis Oxoniensis Alumnis latine versus et, una cum Joh. Spelmanni Vita Aelfredi Magni, e veteri Codice manuscripto Bibliothecae Cottonianae editus; jam vero ob Antiquitatem et Septentrionalis tum Temporis Status Conditionem repetitus ac brevibus Notis adauctus ab Andrea Bussaeo. Англо-саксонський текст з латинським перекладом.

Твір цей на 27 сторінок являє собою додаток до: Arii Thorgilsis Filii... Schedae, seu Libellus de Islandia, Islendinga Bok dictus. Havniae, 1733. 4°.

Твір Bussaeus'ів передруковано в: Frodae, Filii Arii Thorgilsis Liber Historicus de Islandia, una cum Andr. Bussaei Versione Latina... Accessit Periplus Oththeri ut et Wulfstani. Hafniae, 1744.

Удруже надруковано в:

Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi, partim hactenus inediti, partim emendatius editi, quos collegit... Jacobus Langebek. Tom. II. Hafniae, 1773. (Стор. 106—118. № XLVIII: Periplus Oththeri Norvegi. Англо-саксонський текст з латинським перекладом).

A. F. M. Willich, Three philological Essays, chiefly translated from the German of John Christopher Adelung. London, 1798. Англо-саксонський текст за Spelman'ом з англійським та німецьким перекладом.

H. G. Porthan, Försök at uplysa Konung Aelfreds Geographiska Beskrifning öfver den Europeiska Norden; в Kongl. Vitterhets Historie och Anti-

quitets Academiens Handlingar. Sjette Delen. Stockholm. 1800. Стр. 37—106: англо-саксонський текст з шведським перекладом.

J. Ingram, An Inaugural Lecture on the Utility of Anglo-Saxon Literature; to which is added the Geography of Europe by King Alfred, including his Account of the Discovery of the North Cape in the Ninth Century. Oxford, 1807. — Тут надруковано «Географію» Європи з англійським перекладом і з примітками Barrington'a, Ingram'a й Förster'a.

R. Rask, Ottars og Ulfstens Korte Reiseberetninger med dansk Oversættelse, kritiske Anmærkninger og andre Oplysninger, в журналі: Skandinaviske Litteratur-Selskabs Skrifter. Elløvte Aargang. Kjöbenhavn, 1815. — Стр. 1 до 132 англо-саксонський текст, данський переклад з поясненнями.

Видання це вийшло згодом окремо в Копенгагені р. 1816. Р. 1834 воно ввійшло і в повну збірку Rask'ових творів, що вийшла під заголовком: Samlede tildels forhen utrykte Afhandlinger af R. K. Rask, udgivne af H. K. Rask. Kjöbenhavn, 1834.

Видання, що коло нього заходивсь був Rask р. 1815, доповнює його праця: Rettelse til föregående Afhandling в: Skandinaviske Litteratur-Selskabs Skrifter for 1823. Ця розвідка теж ввійшла в збірку його творів.

H. Leo, Altsächsische und angelsächsische Sprachproben. Halle, 1838.

Benj. Thorpe, Analecta Anglo-Saxonica. A Selection in Prose and Verse from Anglo-Saxon authors of various ages; with a Glossary. Designed chiefly as a first book for Students, 2-е видання. London, 1846.

F. W. Ebeling, Angelsächsisches Lesebuch. Leipzig, 1847. Стр. 62.

L. E. Klipstein. Analecta Anglo-Saxonica. Selections in Prose and Verse, from the Anglo-Saxon Literature. New-York, 1849. 2 Vols. Vol. I pag. 215 sq.

R. Pauli, König Aelfred. Berlin, 1851. Стр. 308—311: Ohtheres Reisebericht.

Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves. Editées par la société royale des antiquaires du Nord. Copenhagen, 1852. Fol. Двоє томів. — За головного редактора цього визначного збірника був С. С. Rafn. Видавати окремі пам'ятки доручено видатним спеціалістам; повідання Оттарове редагувати мав Р. А. Munch, професор у Христіанії. Том II, стор. XIV: попередні замітки; стор. 458 і 459: вступ французькою мовою; стор. 459—467: англо-саксонський текст з латинським перекладом і французькими примітками. Таблиця VII: факсиміле з Коттонівського рукопису.

A Description of Europe, and the Voyages of Ohthere and Wulfstan, written in Anglo-Saxon by King Alfred. By Jos. Bosworth. London, 1855.

M. Rieger's Altsächsisches und Angelsächsisches Lesebuch. Gies-sen, 1861.

H. Sweet, An Anglo-Saxon Reader in Prose and Verse. Oxford, 1876. 2-е видання, 1879. 3-е видання 1881.

O. Brenner, Angelsächsisches Sprachproben mit Glossar. München, 1879.

K. Körner, Einleitung in das Studium des Angelsächsischen. II. Theil: Angelsächsische Texte. Mit Uebersetzung, Anmerkungen und Glossar. Heilbronn, 1880.—Стор. 44—54: повідання Оттара й Вульфстана. Англо-саксонський текст з німецьким перекладом.

Переклади повідання Оттарового, як складової частини Альфредового Орозія:

Англійський переклад англо-саксонського видання Орозія можна знайти, як зазначено вище, I. у Barrington'a, Thorpe та Bosworth'a.

Що-ж до Bosworth'a, то він, ще не закінчивши розпочате англо-саксонсько-англійське видання Орозія, надрукував англійський переклад Орозія в отакому виданні:

The Whole Works of King Alfred the Great. Jubilee Edition. With preliminary Essays Illustrative of the History, Arts and Manners of the ninth century. Edited by J. A. Giles. (Три частині в двох томах). London, 1858.

План цього повного видання Альфредових творів повстав р. 1849, коли в Англії святкували тисячолітню річницю, відколи народивсь король Альфред. Giles призначено за головного редактора, чимало видатних учених брало участь у цій ювілейній праці й її закінчено р. 1858. Сюди не ввійшли оригінальні тексти, а тільки англійський переклад статтів королевих з англо-саксонської та латинської¹⁾. Том II, стор. 17—198: An English Translation of King Alfred's Anglo-Saxon Version of the historian Orosius. By Rev. Dr. Bosworth.

Переклади повідання Оттарового, надрукованого окремо од Орозія:

Окрім зазначених вище перекладів на латинську, французьку, англійську, німецьку, шведську та данську мови, повідання Оттарове надруковано:

По англійському в

R. Hakluyt, The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. Edited by Edmund Goldsmid. I. Edinburg, 1884, стор. 51—54.

The Life of Alfred the Great, by Sir John Spelmann Kt. from the original M. S. in the Bodlejan Library; with considerable Additions, and several historical Remarks, by the publisher Thom. Hearne. Oxford, 1709.—Стор. 152 повідання Оттарове, запозичене у Hakluyt'a. Spelmann написав біографію Альфредову англійською мовою. Він помер 25 липня р. 1643, не встигнувши надрукувати свою працю. Р. 1678 O. Walker надрукував латинський переклад твору Spelmann'ового (див. вище) і допіру р. 1709 Th. Hearne видав англійський оригінал.

D. Barrington, Miscellanies. London, 1781. Стор. 453 і дд.: передрук з Barrington'ового перекладу всього Орозія.

¹⁾ R. Wülker, Grundriss. Стор. 62, 63.

S. Turner, History of the Anglo-Saxons from the earliest period to the Norman conquest. Три томи. London, 1799—1805. Том II, стор. 52 і дд. — 6-е видання 1836.

H. Morley, English Writers. Vol. I, Part. I: Celts and Anglo-Saxons. London, 1867. — Витяг з Оттара.

The Discovery of Muscovy. From the collections of Richard Hakluyt. With The Voyages of Ohthere and Wulfstan from King Alfred's Orosius. London, 1889. 16°. — Передрук «Географії Європи» з J. Ingram's Inaugural-Lecture. Стор. 171 і дд.: The Geography of Europe. By King Alfred, etc. Translated in 1807 by the Rev. James Ingram, M. A., Professor of Anglo-Saxon at the University of Oxford.

По німецькому у

J. R. Forster, Geschichte der Entdeckungen und Schiffahrten im Norden, Frankfurt a. O. 1784. Стор. 75 і дд.: «Erdbeschreibung vom nördlichen Europa nach König Aelfred, aus dem Angelsächsischen beinahe wörtlich übersetzt». — З примітками і з поясняльною мапою Європи.

C. F. Dahlmann, Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte. Bd. I. Altona, 1822. — Стор. 422 і дд.: «Othars Reiseberichte». Переклад цей увійшов до розвідки Дальманової: «König Aelfreds Germania», її й досі можна вважати за найкращий коментар до Оттара.

По голандському в

J. P. Arend, Proeve eener Geschiedenis der Dichtkunst en Fraaije Letteren onder de Angel-Saxen. Amsterdam, 1842. — Стор. 181 і дд.

Коментарі.

I. Коментарі до всього Орозія Альфредового:

H. Schilling, König Aelfred's angelsächsische Bearbeitung der Weltgeschichte des Orosius. (Leipziger Inaugural-Dissertation.) Halle a. S., 1886. S. 13—16.

[M. C. Sprengel] «The Anglosaxon Version from the Historian Orosius. By Aelfred the Great». Philologische Bibliothek. Herausg. unter der Aufsicht der Hrn. D. und C. R. Walchs, II. Göttingen, 1773. Стор. 501—520.

II. Коментарі до Оттара:

J. P. Murray, Abhandlung über drey sehr merkwürdige Seereisen. «Göttingische Anzeigen». Göttingen, 1765. Том II; стор. 761—765.

M. C. Sprengel, Geschichte der wichtigsten geographischen Entdeckungen. 2. Aufl. Halle, 1792; стор. 197.

J. Beckmann, Litteratur der älteren Reisebeschreibungen. Göttingen, 1808. T. I; стор. 450—468.

N. M. Petersen, Haandbog i den gammel-nordiske Geografi, udarbejdet isaer efter islandske Kilder. Kjöbenhavn, 1834. I Del, kap. 2.

R. Pauli, König Aelfred. Berlin, 1851. Стор. 226—230.

Saxonis Grammatici Historia Danica. Recensuit Dr. P. E. Müller.... morte Mülleri interruptum absolvit Dr. J. M. Velschow. Pars posterior. Havniae, 1858. Стор. 20—24.

R. T. Hampson, An Essay on the Geography of King Alfred the Great, taken from his Anglo-Saxon version of Orosius; containing Alfred's Description of Europe in the ninth century, and his account of the Voyages of Ohthere and Wulfstan into the White and Baltic seas. — Розвідка ця становить XVIII розділ ювілейного видання творів короля Альфреда (Лондон, 1858). Вона є також і в виданні Bosworth'овому (Лондон, 1859); див. попереду.

C. A. E. Jessen, Undersögelser til nordisk oldhistorie. Kjöbenhavn, 1862.

K. Weinhold, Die Polargegenden Europas nach den Vorstellungen des deutschen Mittelalters. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften zu Wien. Philosoph.-histor. Classe. Bd. 48. 1871. Стор. 786.

Ph. H. Külü, Länder- und Völkerkunde in Biographien. Berlin, 1846. T. I. Стор. 340.

П. Полевой, Очерки Русской истории въ памятникахъ быта. С.-Пб. 1879. Т. I. Стор. 148—150.

A. E. von Nordenskjöld, Die Umsegelung Asiens und Europas auf der Vega. Leipzig, 1882. T. I. Стор. 44—48.

А. Дмитриевъ, Пермская старина. Пермь, 1889. Вып. I; стор. 27—33.

G. Storm, Om opdagelsen af «Nordkap» og veien til «Det hoide hav» (Det norske geogr. Selskabs Aarog. V). Kristiania, 1894.

К. Тиандеръ, Поѣздки Скандинавскія въ Руссе мѣе. Пб., 1906 стор. 51—58, 132—139.

O. A. Johnson, Finmarkens politiske historie. Kristiania, 1923; pag. 9—15, 19, 22, 36.

Про рукописи, списки й уривки з рукописів англо-саксонської обробки Орозія див. вступ Bosworth'ів; Wülker, Grundriss, стор. 411 і 516; нарешті Antiquités Russes, стор. 458 і 459.

XII вік.

2) Веньямин з Тудели, 1160.

Первые иноземные путешественники по России. Веньяминъ Тудельскій и Петахія. «Отеч. Записки», 1858, СХХ, 415—422. — Ф. И. Успенскій, Путевыя записки Веньямина изъ Туделы. Див. «Анналы» № 3, Пб., 1923. Стор. 5—21. — Wertheimer, Benjamin de Tudela, un voyageur juif au XII-e siècle. — Le Globe, 1889 № 2.

XIII вік.

3) Плато Карпіні, 1245, і

4) Вільгельм де Рубрук, 1253.

Лат. й англ. вид. The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis as printed for the first time by Hakluyt in 1858. Edited by C. Raymond Beazley. London, 1903.

Англ. вид.: The journey of William of Rubruck to the Eastern parts of the world 1253—55 as narrated by himself. Translated from the Latin, and edited by W. Woodville Rockhill. London, 1900. Те саме під заголовком: Works issued by the Hakluyt Society. Second series, № IV.

Франц. вид.: Deux voyages en Asie au XIII siècle, par Guill. de Rubruqués, envoyé de Saint-Louis, et Marco Polo, marchand vénétien. Paris (chez Delagrave) 1888. — Н. Matrod, Le voyage de fr. Guillaume de Rubrouck, 1253—55 (Couvin, maison Saint-Roch. Belgique, 1909). Extr. des Etudes franciscaines.

Моск. вид.: Восточное обозрѣніе. 1886, № 15, 16. — Іоаннъ де Плато Карпіні. Історія Монголовъ. Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе въ восточныя страны. Введеніе, переводъ и примѣчанія А. И. Малеина. — Иб., 1911 Лив. також: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1885, Bd. XX, Heft 3 (стаття Шмідтова); 1888, Bd. XXIII, стор. 436.

Нім. вид.: Der Bericht des Franziskaners Wilhelm von Rubruk über seine Reise in das Innere Asiens in d. J. 1253—1255. Erste vollst. Übersetzung aus dem Lat. herausgeg. v. Herm. Herbst. Leipzig, 1825.

5) Поло, Марко, 1271.

Бібліографії до р. 1895 присвячено цінну книгу Корд'є: Centenaire de Marco Polo. Conférence faite le mercredi 18 décembre 1895 à la Sorbonne par Henri Cordier. Paris, 1896.

По-московському подорож Маркову Полову видрукувано вперше у «Чтеніяхъ Общ. ист. и др. при Моск. унив.» за 1861 і 1862 рр. Це переклад з німецького видання Бюрка й Неймана. Корд'є за це видання не знав. Окремою книгою цей московський переклад вийшов між люди р. 1863.

Московський переклад І. П. Мінаєва надруковано в «Запискахъ Русск. Геогр. Общ-ва по отд. этнографіи», т. XXVI р. 1902. Зветься він так: «Путешествіе Марко Поло. Переводъ старофранц. текста, подъ редакціей В. В. Бартольда».

Італійське видання: Marco Polo, I viaggi. Prima edizione italiana illustrata. Milano, 1899.

Еспанський переклад: *El libro de Marco Polo*. Aus dem Vermächtnis des Dr. H. Knust nach der Madrider Handschrift herausgegeben von R. Stuebe. Leipzig, 1902.

Англійський переклад: *The book of Ser Marco Polo the Venetian, concerning the kingdoms and marvels of the East*, translated and edited by Henry Yule. Third edition, revised by Henri Cordier. In two volumes. London, 1903.

Див. також: «*Petermanns Geographische Mitteilungen*» за 1855 р. с. 236; Barthélemy Saint-Hilaire, *Le livre de Marco Polo* у «*Journal des Savants*» за 1867 р. січень-травень. Richthofen, *China*, том I. — Lemke, *Reisen des Venezianers Marco Polo im 13. Jahrh.* Hamburg, 1908. — К. А. Скачковъ, О заслугахъ Марко Поло по распространению геогр. познаній обь Азії. *Извѣстія Геогр. общ.* I, № 9 та 10. Пор. статтю І. Данилевського в «*Вѣстн. Евр.*» 1829 № 15 та 16. — G. Bonvalot, *Marco Polo* (Collection les chercheurs de routes). Paris, 1924.

6) Гайтон, 1290.

Твір Гайтонів (*Haithoni Historia Orientalis*) передруковано разом із московським перекладом у «*Сибирскомъ Вѣстникѣ*» за 1823 р.

XIV вік.

7) Одорік де Порденон, 1317.

Франц. вид.: *Les voyages en Asie au XIVe siècle du bienheureux frère Odoric de Pordenone, religieux de Saint-François*. Publiés avec une introduction et des notes par Henri Cordier. Paris, 1891. Те саме під зар.: *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la Géographie*. Tome X.

Англ. вид.: *Cathay and the Way thither*. Being a collection of medieval notices of China. Translated by col. Sir Henry Yule. New. ed. by H. Cordier. Vol. II. *Odoric of Pordenone*. Lond., 1913 (Hakluyt Society. Second series, № 33).

8) Мандевіль, Джон, 1332.

Про голандські видання див. Tiele, *Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde*, pag. 160. — Англійські видання: J. Mandeville, *Voiage and travaille*. Reprinted from the edition of 1725 with an introd. by J. O. Halliwell. London, 1866. — Sir John Mandeville, *The buke of John Maundevill, being the travels of 1322—56*. A hitherto unpublished English version from the unique copy (Egerton Ms. 1982) in the British Museum, edited together

with the French text, notes and introduction by Sir George Warner. London, 1889. Maundeville (John). The voyage and travayle, with treateth of the way toward Hierusalem and of Marvayles of Inde. Ed. by J. Ashton. London, 1887.—The travels of Sir John Mandeville. Library of English Classics. 1900.—Mandevilles travels. Transl. from the French for Early English Text Society. Vol. I. II. Lond. 1924.

Див. також: E. Schönborn, Bibliographische Untersuchungen über die Reisebeschreibung des Sir John Mandeville. Breslau, 1840.—A. Bovenschen, Die Quellen für die Reisebeschreibung des Johann von Mandeville. Berlin, 1888.—Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin. 1888.—Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Jahrg. 1889. Bd. II, pag. 496.

9) Шільтбергер Йоган, 1394.

Життєпис його в Allg. Deutsche Biographie. Bd. 31, pag. 262—264.

Німецькі вид.:

1) Joh. Schiltberger Reisen in Europa, Asia und Afrika 1394—1427. Mit Zusätzen von Fallmerayer und Hammer-Purgstall. Herausg. von K. F. Neumann. München, 1859.

2) Hans Schiltbergers Reisebuch. Nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben von Valentin Langmantel. Stuttg., 1885 (Bibliothek des liter. Vereins zu Stuttg. Bd. 172).

Англ. вид.:

The bondage and travels of Joh. Schiltberger. Translated from the Heidelberg M. S. by J. Buchan Telfer. With notes by prof. P. Bruun. London, 1879.

Московські переклади:

1) У «Трудахъ и Лѣтописяхъ М. о. и. и др.» II, стор. 198—223.

2) Иванъ Шильтбергеръ. Путешествія по Европѣ, Азїи и Африкѣ, съ 1394—1427 г. Перев. съ нѣм. и снабдилъ примѣчаніями Ф. Брунъ. Одесса, 1866 (див. також «Записки Новороссійскаго Университета. Годъ I, т. I. стор. 1—153). Пор. також: Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissensch. 1869, II, 1870, I. II.

10) Ибн-Батута, близько р. 1347.

Франц. видання: Ibn Batoutah, trad. par C. Defrémery et B. R. Sanguinetti. 4 vol. Paris, 1853—1859—1893—1922. Voyages d'Ibn-Batoutah dans la Perse et dans l'Asie centrale, trad. par M. Defrémery. Paris, 1848.

Англійське вид. Cathay and the Way thither. Vol. IV: Ibn-Batutas travels, pag. 1—166. London, 1916.

XV вік.

11) де Ланнуа, Гільбер, 1413.

G. de Lannoy, Voyages et ambassades 1399—1450. Mons, 1840. 8°. — G. de Lannoy et ses voyages en 1413, 1414 et 1421 commenté en français et en polonais par Joachim Lelewel. Posen, 1843. 8°. Нове видання: Bruxelles, 1844.

Московський переклад: Путешествіе Гильбера де Ланнуа въ восточныя земли Европы въ 1413—14 и 1421 гг. Я. Емельянова (Кіевскія Унив. Извѣстія 1873 г. № 8, стор. 1—46. — Путешествіе по Литвѣ въ XV в. Жильберта де Ланнуа (Вѣстникъ Западной Россіи, 1867. Т. III, № 7).

Див. також: Gilbert de Lannoy i jego podróże. Rozbiory dzieł... przez J. Lelewela ogłoszone. Poznań, 1848. — Gilbert von Lannoy's Reisen durch Livland 1413, 1414 (Archiv für die Geschichte Liv.-Ehst.-u. Curlands. V, 167—172 (1847 р.). — Записки Одесскаго общ. исторіи, III, стор. 433. Журн. м. н. пр. 1879 кн. 12, стор. 233-243. Извѣстія Русск. геогр. общ. 1850. Сообщ. П. С. Савельева, стор. 17.

12) Йосип Барбаро, 1436.

Нове видання його «Viaggio» англійською мовою вийшло у Лондоні р. 1873. Заголовок див. далі під «Контаріні».

13) Контаріні, А., 1472.

Додаток до Аделунґа:

1) Ambr. Contarini. Il viazo al signor Uxuncassan, Re de Persia. Venet. 1543. 8°.

2) P. Bizari, Rerum Persicarum historia; in ea Jos. Barbari et Ambr. Contareni Itineraria Pers. Francof., 1601. fol.

3) Contarini, Itinerario... nel anno 1472 ad Usancassan Re di Persia. Vineggia, F. Bindoni et M. Pasini, 1524. 4°.

4) Barbaro and Contarini, Travels to Tana and Persia, with introduction by Lord Stanlèy of Alderley. London, 1873 (Hakluyt Society № 49).

14) Попель, Микола. 1486.

Уперше приїхав з Бреславля до Москви р. 1486 як мандрівник з рекомендаційною грамотою від імператора Фрідріха III. Вдруге він приїздив до Москви як посол імператорів десь на початку р. 1489. Йому було доручено запропонувати вел. князеві дружбу імператорову й засватати котрусь з доньок Іванових для маркграфа Альбрехта Баденського, що доводився небожем Фрідріхові III.

Життєписца Попелевого надрукував Фідлер: Nikolaus Poppel, der erste Gesandte Österreichs in Russland, у Sitzungsberichte der Wiener Akad., phil.-hist. Classe. Bd. XXII, pag. 187. Див. також статтю Pflotenhauer'ову в Allg. Deutsche Biogr. Bd. XXVI, pag. 428. — Sinapius, Schlesische Curiositäten, I, Lpz., 1720, pag. 718.

Про перебування Попелеве в Москві див. Памятники дипл. снош. I, стор. 4 і дд.; Itinerarium Poppelianum, у Streits Schlesische Monatschrift I, pag. 94 і дд.—Uebersberger, Österreich u. Russland. Bd. I, pag. 4—12. Бантыш-Каменскій, Обзоръ вн. снош. I, с. 1. — Бауеръ, Сношенія Россіи с Герм. имп. Ж. М. Н. П., ч. 148, р. 1870, стор. 50. Hamel, Tradescant, pag. 127.

15) фон-Турн, Георгій, 1490.

Його вирядив до Москви син імператора Фрідріха III, римський король Максиміліян, нехай-би він підготував ґрунт для спілки між Максиміліяном та Іваном III супроти Ягелонів. Турн приїхав до Москви 16 липня р. 1490 й вирушив звідти 19 серпня разом із послами Івановими—Юрком Траханіотом та Василем Кулешиним. P. Karge, Kaiser Friedrichs III u. Maximilians I ungarische Politik u. ihre Beziehungen zu Moskau; у Deutsche Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft IX, pag. 263. Удруге Турн приїхав од короля Максиміліяна 20 листопаду р. 1491; вирушив з Москви 12 квітня р. 1492. Бантыш-Каменскій, I, стор. 2, 3. Б. Бауеръ, Сношенія Россіи съ Герм. императорами. Ж. М. Н. П., ч. 148, стор. 70.

16) Шрофе, Тома, 1494.

Був за члена Дерптського ратушу. Як ганзейський посол, перебував у Москві від 1 серпня аж до 1 грудня р. 1494. Його звідомлення переховується в Ревельському міському архіві; надруковано у виданні: Hanserecesse. Dritte Abteilung. Herausgegeben vom Verein für Hansische Geschichte. III Bd. Leipzig, 1888, pag. 338-342. Див. також: Hildebrand, Die hansisch-livländische Gesandtschaft des Jahres 1494 nach Moskau und die Schliessung des deutschen Hofes in Nowgorod. Baltische Monatschrift, 1871, pag. 115-137.

XVI вік.

17) Еслер, Яків, 1514.

Імператорові послы Яків Еслер (Ösler) та Моріц Бургшталлер приїхали 14 грудня р. 1514 до Москви, з затвердженою від імп. Максиміліяна союзною грамотою. Донесіння Еслерові від 19 травня р. 1515 й документи в справі посольства Георга Шнітценпауемера (лютий р. 1514) видрукував І. Фідлер.

Див. J. Fiedler. Die Allianz zw. Maximilian I u. Wassili Iwanowic, 1514; у Sitzungsberichte d. Wiener Akademie d. Wiss. Phil.-hist. Classe 1863, Bd. 43, pag. 183-289. В. Бауеръ, Снош. Россіи съ Герм. имп. Ж. М. Н. П. ч. 148, стор. 87. — Г. Писаревскій, Къ ист. снош. Россіи съ Германіей въ нач. XVI в.; Чтенія М. о. и. и др. 1895, кн. I. — Uebersberger, Österreich u. Russland, Bd. I., pag. 74, 85—87.

18) Герберштайн, Барон Сигизмунд, 1517.

Автобіографію його видав Караин у Fontes rerum Austriacarum Scriptores I, pag. 69—396.

Commentarii його видано вдруге в Historiae Ruthenicae scriptores exteri, saeculi XVI. Collegit A. de Starzewski. Vol. I, 1—100. Petrop., 1841.

Англійський переклад: Notes upon Russia, being a translation from the earliest account of that country, entitled «Rerum Muscovitic. Commentarii» by the Baron Sigismund Herberstein. Transl. by R. H. Major. Lond., 1853.

Моск. вид.: Записки о Московскомъ бытѣ. Сочиненіе С. барона Герберштейна. Ред. латинскаго текста (по базельскому изданію 1556 г.). Варіанты, примѣчанія и указатель студента Анонимова, Пб., 1857. Приложение къ сборнику издаваемому студентами Пбургск. университета. Вып. I, II.

Записки о Московіи барона Герберштейна. Съ лат. перевелъ Анонимовъ. Пб., 1866.

Сигизмундъ, баронъ Герберштейнъ, его жизнь и значеніе какъ писателя о Россіи. Сочиненіе канд. Корелкина и Григоровича и студ. Новикова. (Сборникъ издав. студ. Пб. Унив-а, I, стор. 1—102).

Баронъ Сигизмундъ Герберштейнъ, Записки о Московскихъ дѣлахъ, съ прилож. книги о Московскомъ посольствѣ Павла Іовія Новокомскаго. Введеніе, переводъ и примѣчанія А. И. Маленна. Пб. 1908.

Е. Замысловскій, О Герберштейнѣ. Древн. и Нов. Россія, 1875. № 9—12.

Е. Замысловскій, Герберштейнъ и его историко-географическія извѣстія о Россіи. Пб. 1884. Пор. Извѣстія Геогр. общества, 1876.—Revue de Philologie et d'Ethnographie, 1874, I.

J. Zahn, Das Familienbuch Sigmunds von Herberstein (Archiv für Oesterreichische Geschichte. Wien, 1866. Bd. XXXIX, pag. 296 u. 303).

J. Fiedler, Aktenstücke zu S. v. Herbersteins zweiter Mission nach Russland. Slavische Bibliothek, herausgeg. v. Miklosich u. Fiedler. Bd. II. Wien, 1858.

E. Pabst, Herbersteins Bericht über Livland. Inland 1850, № 15.

A. Nehring, Ueber Herberstein und Hirsfogel. Beiträge zur Kenntnis ihres Lebens und ihrer Werke. Berlin, 1897.

F. Krones, Sigmund von Herberstein. Mitteilungen des Hist. Vereins für Steiermark. Heft 19, Graz, 1871.

Luschin von Ebengreuth, Herbersteiniana. — Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen. Jahrgang, 24 Graz, 1892. S. 67—122.

Uebersberger, l. c. pag. 106—132.

Матеріали що-до перебування Герберштайнового на Московщині переходять в родинному архіві в м. Граці.

Див. також: Геннадій, Записки Герберштейна на рускомъ языкѣ. Временникъ М. о. и. и др. XXIII, 1855, 9—12. — О первомъ опытѣ перевода Герберштейна на русск. языкъ. Библ. извѣстіе. II. Билярскаго (Записки Рос. Акад. Наукъ, т. IV, кн. 1, стор. 98—100. Объ изданіи Герберштейна, съ русск. переводомъ М. Прахова, *ibid.* IV, кн. 2, стор. 245—264).

Цінні замітки про видання Герберштайнових Записок подає Собко, Древнія изображенія русск. царей и ихъ посольствъ за границу. Сборникъ Археологическ. Института. Кн. V, Пб., 1886, стор. 237—412.

Нім. вид.: Sigmund Frh. zu Herberstein: Moscovia. Rerum moscoviticarum commentarii. In Anlehnung an d. älteste deutsche Ausgabe aus d. Lat. übertragen v. W. von den Steinen. Eingeleitet von Hans Kauders. Erlangen, 1926.

19) Колло, Франческо де, і Конті, Антоніо де, 1518.

Посли від імператора Максим'ліана. Інструкцію, що вони здобули (од 20 ввітня р. 1518) і звітлення про видатки, пороблені підчас посолування, надруковано, як додаток XIV та XV до Фідлерової статті: Die Allianz zwischen Kais. Maximilian, l. c. у Sitzungsber. der Wiener Akad. Phil.-hist. Classe, Bd. 43.

20) Клінгенбек, Георг фон, 1520.

Приїхав до Москви 14 червня р. 1520, як посол од великого магістра німецького лицарського (пруського) ордену. Відпущено його 12 липня. Листи його надіслані з Пскова 12 серпня р. 1520 до великого магістра, див. у Supplementum ad Historica Russiae Monumenta. Petrop. 1848, pag. 379—382.

21) Йовій (Джовіо), Павло, 1525.

Аделунг (I, 187) не знає про перше видання, надруковане під заголовком: Libellus de legatione Basilii magni Principis Moschouiae ad Clementem VII. Pont. max., in qua situs regionis antiquis incognitus, religio gentis mores et causae legationis fidelissime referuntur. Romae, 1525. 4°.

Друге видання під тим самим заголовком вийшло в Базелі р. 1527. Під тим-таки заголовком твір Йовіїв передруковано як додаток до книги: «Pauli Iovii Descriptiones, quotquot extant, regionum atque locorum. Basileae, 1561. Нові видання: *ibid.*, 1571, 8°; 1578, fol.

Перше видання Йовієвого твору (р. 1525) передрукував Г. Міхов у своїй книзі: Die ältesten Karten von Russland. Hamburg, 1884, стор. 73 і дд.

Московський переклад у Журн. для воспит. военно-учебн. завед. 1837, VI. Про московського посла Дмитра Герасімова див. Hamel, Tradescant, pag. 116—124.

22) Тедальдї, Джіованні, 1551.

Оповідання італійця Джіованні Тедальдї, що одвідав Московську державу від 1551 до 1565 р. десять або дванадцять разів, записав, за його переказом, А. Поссевіно в московському місті Дісні 11, 12 та 13 липня р. 1581. Записа того о. П. Пірліні одшукав у Ватиканському архіві й надрукував р. 1884 у додатках до своєї праці: *Un ponce du pape en Moscovie* (стор. 169—179). По-московському переклав Е. Шмурло: *Извѣстія Джіованні Тедальдї о Россіи временъ Ивана Грознаго*. Ж. М. Н. П. 1891, № 5 та окремо, Пб., 1891.

23) Чанслор, Річард, 1553.

24 серпня р. 1553, як відомо, приїхав до південного берега Білого моря, поблизу Карельського гирла Півн. Двини англійський корабель «Едуард Бонавентюре», що їм командував Річард Чанслор. Повернувшись він до Англії весною р. 1554, у квітні р. 1555 знову вирушав тим самим кораблем на Московщину. Повертаючись, корабель розбивсь 10 листопаду коло шотландського берега, поблизу Ебердінського маяка, й Чанслор потонув. Біографічні дані про нього див. у Гамеля, *Англичане*, стор. 7 і дд. Див. також Ж. М. Н. П. 1916, листопад: «Торговля сношенія Россіи съ Англіей при первыхъ Романовыхъ».

Відомості про московські торговельні справи, що їх зібрав Чанслор р. 1553 і подав у листі до свого дядька, Христофора Фросінгема, надруковано в Гаклюйтовому збірникові, т. I, стор. 263—270: *The booke of the great and mighty Emperor of Russia, and Duke of Muscouia, and of the dominions, orders and commodities thereunto belonging: drawn by Richard Chancelour*. Листа цього передруковано у збірці Порчесовій, т. III, ст. 213-218.

Гофмайстер королівських пажів у Лондоні, Климент Адамс, склав окрім того, за словами Чанслоровими, описа, як той подорожував р. 1553 й прибув до гирла Півн. Двини. Адамсового твору надруковано у Гаклюйтовому збірникові, т. I, стор. 270—284.

Уступи з статті Адамсової надруковано у збірці Порчесовій, т. III, стор. 218—221. Твір Адамсів видано вдруге цілком у книзі: *The discovery of Muscovy, from the collections of Richard Hakluyt*. London. 1889, pag. 9—58. Див. також: Середонинъ, *Англ. изв. о Россіи*, Ж. М. Н. П. 1885, грудень, стор. 131—133.

24) Борро, Вільям, 1553.

Англієць зроду, народивсь р. 1536 у Нортгемі в Девонширському графстві. Р. 1553 він брав участь в англійській подорожі на північний схід, будучи за матроса на Чанслоровому кораблі «Едуард Бонавентюре», де за капітана був його старший брат Стефен. Р. 1556, коли Стефенові Борро доручено було далі шукати морський шлях до Китаю, знов-же й р. 1557, коли не кого як Стефена надіслано до Вардегуза шукати три англійські кораблі, що загинули були безвісти, Вільям Борро товаришував своїмому старшому братові в дорозі. Протягом дальших десятих років, Вільям щороку плавав англійськими торговельними суднами, мабуть, вже як шкіпер, до гирла Північної Двини. Влітку р. 1566 Дженкінсон переслав В. Борром з Холмогор лордові Вільямові Сесілеві цікавого подарунка — московську лось. Коли взимку р. 1569 виявилось, що морські корсари у Фінській затоці хтіли якось не дати, щоб поміж англійськими купцями та Нарвою встановилися зносини, то р. 1570 В. Борро, як головний капітан над флотилією з 13 англійських торговельних кораблів, став до бою з шістьма данськими корсарями, й після не аби-якої битви розвіяв їх, ще й захопив у полон одного з їхніх капітанів на ім'я Ганс Спарке. Протягом дальших чотирьох років він плавав то до Нарви, то до гирла Північної Двини. 1574—75 рр. В. Борро працював як агент од англійської компанії й їздив з Холмогор до Москви, а звідси до Нарви й знову до Холмогор. Він раз-у-раз намагавсь спостережати й збирати відомості про московські шляхи, річки, міста, то-що. — Незабаром він перейшов на англійську державну морську службу й не одного разу брав участь у військових експедиціях англійської флоти, прим. під Кадіксом р. 1587 й у перемозі над Армадою р. 1588. Помер він р. 1599.

З літературних праць В. Борро ми відзначимо такі:

1) Донесіння про битву з корсарями на початку липня р. 1570, що його склав Борро разом із агентом англійської компанії Христофором Годсоном. Його надіслано до Івана Грозного (*The copy of a letter sent to the Emperour of Moscouie, by Christopher Hodson and William Burrough, Anno 1570*).

2) Повідомлення В. Борро про Нарву та Колу. (*The deposition of M. William Burrough to certaine Interrogatories ministred vnto him concerning Narue, Keger etc to what king or prince they doe appertaine and are subiect, made the 23 of Iune, 1576. Hakluyt I, pag. 466—488.*

3) *A remembrance of aduise giuen to the merchants, touching a voyage for Cola aboue said, 1558. Ibid. pag. 468—469.*

4) В. Борро склав мапу Московщини й присвятив її королеві Лизаветі (після р. 1575). Мапа ця до наших часів не збереглася, зберігсь тільки супровідний лист Боррів (*a dedicatorie Epistle*). *Hakluyt I, pag. 467—470.*

5) Коли англійська компанія виряджала два кораблі під орудою Джекмена й Пета (воли мали піти як-найдалі на схід, щоб одшукати морський шлях до Китаю), В. Борро склав інструкцію (*Instructions and notes very necessary to be obserued in the purposed voyage for discovery of Cathay*

Eastwards by Arthur Pet and Charles Jackman: giuen by M. William Burrough. 1580. Ibid. pag. 491—492).

6) Р. 1566 Борро склав таку саму інструкцію за дорученням од Томаса Рандольфа. Її надруковано у II-ому томі Дженкінсонових подорожів (Works issued by the Hakluyt Society № LXXIII pag. 254—256).

7) Думка В. Боррова про час, коли кораблям найзручніше вирушати до гирла Північної Двини (The opinion of M. W. Burrough sent to a friend, requiring his iudgement for the fittest time of the departure of our ships toward S. Nicholas in Russia). (Hakluyt I, pag. 513).

8) Про ману Лапландії, що її склав В. Борро, див. В. Кордтъ, Мат. по ист. русск. картогр. II. сер. Вип. I, стор. 11.

25) Борро, Стефен, 1553.

Славнозвісний англійський мореплавець, нар. р. 1525. З нього один з тих 12-ьох «радників», що вирядили англійську експедицію р. 1553, яка мала відкрити північно-східній морський шлях до Китаю. Підчас подорожи він був за капітана на кораблі «Edward Bonaventure», що на ньому перебував і Річард Чанслор, як другий начальник над усією експедицією. С. Борро й Р. Чанслора англійська морська історія має за осіб, котрі відкрили р. 1553 Московію.

Весною р. 1556 С. Борро було доручено їхати з Англії кораблем «Edward Bonaventure» до Вардегуза. Звідси «Edward Bonaventure» мав їхати далі до гирла Північної Двини, а Борро повинен був самостійно рушити на схід кораблем, якого дано йому для цього. На думці було познаходити нові морські шляхи, принаймні, до гирла р. Оби. Разом із Борро їхав його молодший брат Вільям. 9 червня Борро увійшов до гирла р. Коли й виїхав звідти 22-го в східньому напрямкові. Доїхавши до острова Вайгача й берега Нової Землі, він увійшов у Карське море. А як вітри були супротивні, знов-же й година була холодненька, то мусів Борро повертати назад й одмовитися тимчасом шукати гирло р. Оби. Подорож цю Борро змалював у праці: *The Navigation and discoverie toward the riuer Ob, made by Master Steuen Burrough, Master of the Pinesse, called the Serchthrift, with diuers thingsworth the noting, passed in the yere 1556.*—Див. Hakluyt, *Voyages I*, pag. 306—317. Додаткові замітки позбирав його помічник в експедиції Річард Джонсон.

Весною р. 1557 С. Борро плавав до берегів Лапландії, розшукуючи три англійські кораблі, що відпливли р. 1556 з гирла Двини й не дійшли до призначеного місця. Про цю подорож Борро склав звідомлення під заголов.: *The voyage of M. Stephen Burrough, An. 1557, from Colmogro to Wardhouse, which was sent to seke the Bona Esperanza, the Bona Confidentia and the Philip and Mary, which were not heard of the yeere before.*—Hakluyt I, pag. 324—329.

Р. 1560 та 1561 Борро командував трьома англійськими кораблями, коли вони плавали до Холмогорів, а згодом перейшов служити в коро-

лівську флоту, 3-го січня його призначено на головного пілота (chief pilot) і цю посаду він посідав, аж доки р. 1589 помер.

26) Едвардс, Артур, 1553.

Англієць; прибув до Росії р. 1553 разом з Річардом Чанслором. Був присутній як Іван Грозний приймав Чанслора. Був членом англійської торговельної компанії. Р. 1565 він брав участь в експедиції, що її вирядила англійська компанія до Персії під орудою Річарда Джонсона. А втім донесіння про цю подорож склав не Джонсон, а Едвардс. Їх надруковано у Hakluyt'a, vol. I, стор. 397—409, а саме: 1) The thirde voyage in to Persia, begun in the yeere 1565 by Richard Johnson, Alexander Kitchin and Arthur Edwards. A letter of Arthur Edwards to M. Thomas Nicols, Secretarie to the company trading into Russia and other the North parts, concerning the preparation of theis voyage into Persia.—2) Another letter of the said M. Arthur Edwards, written the 26. of April 1566 in Shumaki in Media... touching the successe of Richard Johnson in the third voyage into Persia.—3) A letter of M. Arthur Edwards, written the 8. of August 1566 from the towne of Shamaki in Media.—4) Another letter written in Astracan the 16. of June 1567, at his returne in his first voyage out of Persia. Отже, подорож тривала від 1565 до 1567 р.—Р. 1568 Едвардс знову поїхав до Персії разом з Джоном Спарком, Лоренсом Чепменом, Христофором Фосетом і Річардом Пейнгелем. Подорожники виїхали з Ярославля у липні. Про цю подорож ми маємо: 1) лист Чепменів (Hakluyt I, pag. 437—440), написаний 8 квітня р. 1569.—2) Лист Річарда Уїльса, складений за повідомленнями Едвардсовими (ibid. pag. 440—441). 3) Деякі матеріали, що їх попризбирував Чепмен (ibid. pag. 442—443). Р. 1579 з Едвардса був один з головних агентів компанії (principal factor).

27) Джонсон, Річард, 1553.

Англієць родом; прибув до Московщини р. 1553 кораблем Чанслоровим. Р. 1556 він їздив кораблем Стефена Борро на о. Вайгач та нову Землю. На початку р. 1557 він побував у самоїдів, напочатку р. 1558 в Новгороді. (Гамель, Англичане, стор. 40, 49).

Замітки Джонсонові про самоїдів надруковано у Гаклюїта I, стор. 316—318 під загол.: Certaine notes unperfectly written by Richard Johnson, servant to Master Richard Chancelour, which was in the discouerie of Vaigatz and Noua Zembla, with Steuen Burrowe in the «Serchthrift» 1556 and afterwarde among the Samoedes, whose deuilish rites hee describeth.—Аделунґ подає ще одну статтю Джонсонову про самоїдів під загол.: The landing of R. Johnson among the Somoëds, покликуючися на збірник Гаклюїтів, I стор. 316; тільки-ж це помилка, бо такої статті у Гаклюїта немає, а тільки в покажчику є заголовок, поданий в Аделунґа.

Р. 1558 Джонсон товаришував А. Дженкінсонові підчас його подорожи до Бухари й зібрав при цій нагоді деякі відомості про шляхи з Московщини до Китаю. Його замітки надруковано у Гаклюйта, I, стор. 375—377.

Ці замітки Джонсонові передруковано з Гаклюйта у виданні подорожів Дженкінсонових: *Works issued by the Hakluyt Society*, № LXXII (Лондон, 1886 р.), стор. 101—106.

Р. 1565 Джонсон був на чолі експедиції, що її вирядили англійці до Персії, а за співробітників його були Олександр Кітчін та Артур Едвардс. Подорож його описує Едвардс. Див. нашу замітку про його подорожі.

28) Гассе, Джон, 1553.

Прибув до Московщини разом із Річардом Чанслером кораблем «Едуард Бонавентура» р. 1553. Його замітки «про монети, вагу та міри вживані в Московщині» надруковано в Гаклюйтовій збірці, т. I, стор. 285—287. Див. Гамель, Англичане, стор. 24, 27, 39, 40. Середонинъ, Англійскія извѣстія, Ж. М. Н. Пр. 1885, груд., стор. 133.

29) Бухгорст, Бек, Гротгавзен, Фохт, 1554.

Посли Ливонські. Звідомлення про їхні пересправи з К. Ф. Адашевим й І. М. Вісковатим 28 квітня—1-го червня 1554. (По німецьки). Щербачевъ, Копенгагенскіє акты, Чтенія М. о. и. и д. р. 1915, IV, 23—38.

30) Гудсон, Христофор, 1555.

Коли Чанслор р. 1555 прибув удруге до Московщини, з ним приїхало кількоро молодих англійців і серед них Хр. Гудсон. Сам він писав своє прізвище також Hoddesdon. Він був агентом англійської компанії спершу в Нижньому Новгороді, а згодом прожив у Москві сім років. Гамель знайшов в Англії двоє листів, що їх Гудсон прислав з Московщини. Першого заадресовано до Сесіля, другого-ж написано 1-го листопаду р. 1555 в Ярославлі. Див. Гамель, Англичане, стор. 42, 50.

31) Кілінгворс, Джордж, 1555.

З Р. Чанслором р. 1555 прибув кораблем «Едуард Бонавентура» до Московщини, як торговельний агент, Джордж Кілінгворс, купець, що торгував сукном у Лондоні. Він щось із двоє років завідував англійською торгівлею в Москві. Його лист з Москви до Лондону з 27 листопаду р. 1555 про приїзд торговельних агентів англійської компанії на Московщину й про пересправи з дяком Вісковатим про вільний торг англійців в Московщині надруковано у збірці Гаклюйтовій, т. I, стор. 292—295. — Див. Гамель, Англичане, стор. 37, 38, 41, 50—52, 253.

32) Невідомий, 1557 р.

Між описами першої подорожі Дженкінсона з Лондона до Москви й його-ж-таки подорожі з Москви до Бухари. Гаклюйт вставив «Описаніє Россіи» автора, що його він не назвав. Див. стор. 351—362: *The voyage, wherein Oser Nareea the Moscovite Ambassadour returned home into his countrey, with his entertainment at his arrivall at Colmogro; and a large description of the maners of the Countrey.* Автор виїхав разом із московським послом О. Г. Непеєю 12 травня р. 1557 з Англії й прибув морем 24 липня до Холмогорів. Гамель висловлює здогад, що описа цього склав Роберт Бест, що був при Непеї за товмача. А Середонін це заперечує, зазначаючи листа Гаврі, що в ньому той повідомляє Лена, начеб то Бест приїхав до Вологди 30 січня р. 1557, отже не міг бути взимку 1556—57 р. в Англії при Непеї. Тільки-ж Середонін не звернув уваги на те, що Бест, як присяжний товмач (*interpretes sworne*) при Непеї 1-го травня 1557 р. підписав разом із іншими свідками протокола, що його склав нотар Джон Ейнкент про перебування Непеї в Лондоні. (Hakluyt, I, 318—324).

За те, що з Беста, справді був автор, промовляє й те, що ім'я Непеєве однаково зазначено в протоколі і в опису. В протоколі ми читаємо *Oser Gregorywich Nareea*, і в опису: *Oser Gregoriwich Nareea*.

33) Лен, Генріх, 1557.

Англієць родом; р. 1557 його призначено, як агента англійської компанії на Московщину. Посідаючи цю посаду, перебував спершу в Холмогорах, а згодом у Москві. Р. 1560 він повернувся до Англії з Дженкінсоном. Його заступив у Москві Томас Гловер. Біографічні дані про нього подає Гамель, Англичане, стор. 41, 47, 50, 51, 69, 82.

У листі р. 1560 (писав він його саме, як мав одїздити з Москви) Лен оповідає, як московський суд розв'язав його позов до купця Ширая-Костромицького. Справу розв'язано, кинувши жеребка. Листа видрукувано у збірці Гаклюйтовій, т. I, стор. 345.

У листі до Вільяма Сандерсона, написаному після р. 1583, Лен подає коротенький нарис англійських експедицій та відкриттів у Московщині впродовж трицяти трьох років, поч. од р. 1553. Див. *A letter of M. Henric Lane to the worshipfull William Sanderson, conteining a briefe discourse of that which passed in the Northeast discouery for the space of three and thirtie yeres.* (Hakluyt, I, pag. 523—525). Цього самого листа Ленового передруковано в Порчесовому збірникові *His Pilgrimes*, Т. III, стор. 249—251.

Листи різних осіб до Лена, коли він працював за агента в Москві, надруковано у збірникові Гаклюйтовому, т. I, стор. 338—45.

34) Алькок, Томас, 1557.

Разом із послом царя Івана Васильовича Непеєю, у травні р. 1557, їхали на Московщину з Англії ще й десятеро молодих англійців, щоб сту-

діювати торг; поміж ними був і Т. Алькок. Взимку того-ж-таки року його відіслано назад до Англії через Смоленськ та Данциг, тільки-ж у Польщі затримано. Звідси він надіслав 26 квітня р. 1558 Річардові Гресві й Генріхові Ленові листа, що в ньому сповіщав за свої пригоди. Див.: A letter of Thomas Alcocke to the worshipfull Richard Gray and Henrik Lane, agents in Moscovia from Tirwill in Polonia, written in Tirwill the 26 of Aprile 1588, у збірникові Гаклюйтовому, т. I, стор. 339, 340. Згодом Алькок повернувся до Московщини. А коли відомий Дженкінсон, удруге приїхавши до Московщини, у травні р. 1563 надіслав з Москви експедицію до Персії, то він призначив за начальників над загоном Алькока, Ренна та Чейні. А втім недалеко Шамахи, Алькока забито. (Гамель, Англичане, стор. 65, 66, 71).

35) Горнер, Томас; Франке Клавс та Гротгузен Мельхіор, 1557.

Посли від магістра Ливонського німецького ордену, Вільгельма Фюрстенберга, прибули до Москви 6-го грудня р. 1557. Щоденника посольства провадив Горнер німецькою мовою. Оригінал переховується в держ. архіві в Стокгольмі. Він охоплює час од 25 жовтня р. 1557 до 26 січня р. 1558. Надруковано в «Archiv für d. Gesch. Liv.-Est. u. Curlands. — Neue Folge. Bd. I № 8; Bd. II № 117, 120; Bd. IX. Московський переклад А. А. Чумікова: Чтенія М. о. н. и др. 1886, кн. IV. Смѣсь, стор. 5—18.

36) Дженкінсон, Антоній, 1557.

Опис подорожів англійця Дженкінсона й його товаришів по Московщині й Персії видало товариство імени Гаклюйта в Лондоні під загол.: Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, with some account of the first intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea. Edited by Edward Delmar Morgan, and Charles Henry Coote. Vol. I II. London, 1885. Голандське видання: Leyden, 1707. — «Посольство царя Іоанна Васильевича къ королевѣ Елисаветѣ англійской чрезъ Антона Дженкинсона въ ноябрѣ 1567» в Hist. Russ. Monum. II, 366. Гамель, Англичане, стор. 47—49, 66—73, 76—79, 102—107, 270—278. Ю. Толстой, Россія и Англія. Пб., 1875. В. Аленицинъ, Нѣсколько замѣчаній о путешествіи Дженкинсона въ Хиву въ 1559 г. (Записки Русск. геогр. общ. по отд. Этнографіи, т. III. 1879).

37) *Relazione dell Imperio di Moscovia (Narratio historia de Moscovitico Imperio)*, 1557.

Аделуні (т. I, стор. 186) залучає до мандрівників під роком 1537 й Марка Фоскаріні, що його «Венеціанская республика въ 1537 году, вѣроятно для торговыхъ дѣлъ, послала въ Москву». — Аделуні гадає, що це він склав

донесіння про подорож до Москви (вони переховуються в Ватиканській книгозбірні в Римі), що з них одне звалось «*Narratio historica de Moscovitico Imperio a Foscarino Oratore Veneto facta*», тимчасом другий список, окрім цього, мав ще й інакший заголовок: «*Discorso della Moscovia di Marco Foscarini, almente attributo a lui*». (Роздуми про Московію Марка Фоскаріні, принаймні, йому приписувані). Книга Аделунґова вийшла р. 1846 посмертним видавням, тож зрозуміло, чом у ній не відзначено, що «*Narratio*» або «*Discorso*» приписуване Фоскаріні уже р. 1841 надруковано в I му томі видання Археографічної Комісії «*Historica Russiae Monumenta*», і видавці відзначили обидва вищезгадані заголовки.

В іншому місці, а саме під р. 1553, у книзі Аделунґовій є стаття присвячена невідомому авторові донесіння про Московію під заголовком «*Relazione dell' Imperio di Moscovia*». Рукописні його списки, як зазначив Аделунґ, переховувалися в Ватиканській й Валлічеллівській книгозбірнях в Римі, знов-же й у Британському музеї й королівській книгозбірні в Берліні. Тут-таки у Аделунґа надруковано докладні уривки з цього донесіння.

Порівнюючи ці уривки до змісту «*Narratio historica*, надрукованої в I-му томі *Hist. Russ. Mon.* приписуваної Фоскаріні, виявляємо, що «*Narratio*» й «*Relazione*» тотожні.

Що-ж до Фоскаріні, то тільки названі вище списки у Ватиканській книгозбірні згадують про нього, як про автора, тимчасом інші списки імени авторового не подають. Фоскаріні, як важе Аделунґ, прибув р. 1537 до Московщини, як венеціанський посол. Насправжки-ж до посольства Шевріґіна, с.-то до року 1581 дипломатичних зносин Венеціанської республіки з Московською державою не було жадних. Отже треба гадати, що Марк Фоскаріні не був автор «*Narratio*» або «*Relazione*». Латинського-же заголовка склав, як відомо, префект Тайного Ватиканського архіва, гр. Маріно Маріні; але чим він при цьому керувавсь — невідомо. У збірникові «*Varia Politicorum*», т. LXXXVII, в Ватиканському архіві, що з нього зроблено списка Ватиканської книгозбірні, надрукованого в *Hist. Russ. Mon.*, імени Фоскаріні немає.

Аделунґ гадає, що невідомий автор «*Relazione*» був у Московії 1553 р., але з фактів, що за них повідомляється в донесінні, видно, що воно належить до р. 1557, а це відповідає зазначці, що є в рукопису «*Politicorum*».

У № 98 «Съверной Пчелы» за 1840 р. Аделунґ надрукував невеличку статтю під загол.: «Отрывки из итальянскаго сказанія о Россіи въ половинѣ XVI ст.» В № 6 Київських «Университ. Извѣстій» за р. 1889 надруковано статтю А. Ясинського п. загол.: «Донесеніе о Московіи Марка Фоскарини». Автор, приписуючи «*Relazione*» Маркові Фоскаріні, висловлює здогад, що воно являє собою переробку твору Павла Йовія «*De legatione Basilli, magni Principis Moschouiae, ad Clementem VII.*»

В Чтеніяхъ М. о. и. и др. за р. 1913 книга П. надруковано переклад «*Relazione*» Вл. Огородніковим під загол.: «Донесеніе о Московіи второй половины XVI вѣка. Переводъ съ итальянскаго, съ предисловіемъ, примѣчаніями и приложеніями». У передмові (стор. III—XIX) автор розглядає

питання про походження й про списки «Relazione». При цьому він ще й помиляється, гадаючи, ніби то перше видання Павла Йовія «Libellus de legatione Basilii» вийшло року 1537; перше видання вийшло року 1525.

38) Штаден, Генріх, 1558.

Штаден приїхав до Московщини р. 1558 й став на службу до царя Івана Грозного, ще й зараховано його не куди як в «опричнину». Проживши Штаден на Московщині 14 років, повинув її. Він склав описа тогочасної Московщини, й рукопис його переховується в державному архіві в Ганновері. Див. статтю Маєса Бера (Max Bär) у *Historische Zeitschrift* за р. 1917 (III. Folge XXI Bd.). В. П. Бузескул, О доселе неизвестном описании России. «Наука на Украине» № 3, 1922, стор. 145. — Його-таки: Новое известие иностранца о России XVI в. (Анналы. Журнал всеобщей истории Изд. Р. Акад. Наук. I. стор. 206). Записки Штаденові видано й московською мовою: О Москве Ивана Грозного. Записки немца опричника. Перевод И. П. Полосина. Лгр. 1925.

39) Герман, єпископ дерптський, 1558.

По тому, як росіяни захопили місто Дерпт 18-го липня 1558 р., єпископові дерптському, Германові Вейландові, по-первах залишено монастир Фалькенау під Дерптом, щоб він там раз-у-раз пробував, тільки-ж вже 16-го серпня його повідомлено, що цар викликає його до Москви. Сучасники Германові гадали, що він зрадив. То-ж він, щоб боронитися, склав у Москві три записки. Одну з них, од 31 березня р. 1559, надруковано у Ширреновому збірникові: *Neue Quellen zur Geschichte des Unterganges livländischer Selbständigkeit*, № 106; другу записку, складену у Москві 15 червня р. 1559, надруковано у збірникові: *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte* (Riga, 1840) Bd. I pag. 485—518. — Третя записка вдається до архієпископа ризького, маркграфа бранденбурзького, до магістра Тевтонського ордена Вільгельма Фюрстенберга, до єпископа езельського й курляндського, Йогана, до коад'ютора магістра, Годерта Кетлера, до лицарства, чинів і міст в усенькій Ливонії, з Москви, од 8-го квітня р. 1559. Надруковано її у Щербачова, Копенг. акты. Читенія М. о. и. и др. 1915, кн. IV, стор. 121—128. В усіх цих записках єпископ Герман спростовує обвинувачення начеб-то він передав Дерпт московитам.

40) Бранель, Тиман, 1558.

Коли військо царя Івана Грозного 19-го липня р. 1558 захопило м. Дерпт, то деяких з городян цього міста, поміж ними й місцевого пастора, Тимана Бракля, вислано до м. Пскова. Там їх тримали як заручників до

р. 1560. З Пскова Бракель повернувся до Дерпту, пасторував на острові Езелі до р. 1576 й помер, перебувши довгий час у Нідерландах та Німеччині, р. 1602 у м. Ризі. Він описав своє перебування у Пскові в праці під загол.: *Christlich Gespräch von der grausamen Zerstörung in Lifland, durch den Muscowiter, vom 58. Jar her geschehenn: Auch ihren ursachen, mit einer kurtzen Predig und vermanung...* durch Timannum Brakel, Liuoniensem, der Gemeine Christi von der Augsburgischen Confession Prediger zu Anttorf. 1579.

Див. про нього: Recke u. Napiersky, *Schriftsteller-Lexicon*, I, 232, Nachträge I, 74.—E. Pabst, *Biographie Brakel's*, в журналі *Inland*, 1851, № 44. Див. також: Winkelmann, *Bibliotheca Livoniae hist.* Berl., 1878, № 5212.—Fechner, *Chronik der evang. in Moskau Gem.* I, 33—38.

41) Ассегрип, Міхель і Шинге, Бартоломей, 1559.

Донесіння двох естонських селян про їхні пригоди в Московському полоні; надруковано в «*Archiv für die Geschichte Liv. - Est. - u. Curlands.* N. F. III, стор. 307.

42) Гіллебрандт, Христіан, 1559.

Донесіння його про перебування Дерптського єпископа Германа Везельського у Москві по тому, як м. Дерпт захопило було московське військо р. 1558, видав А. Бергенгрюн під загол.: *Christian Hillebrandts Bericht über den Aufenthalt Bischofs Hermanns von Dorpat in Moskau 1558/59*, в «*Mittheilungen der Gesellschaft für Gesch. und Alterthumskde d. Ostseeprovinz.*»; Riga, 1892, стор. 421—468.

43) Урне, Клавс, 1559.

Данський посол. З документів про його посольство видано:

1) Інструкція короля датського Христіана III датскимъ посламъ въ Ливонію и Россію, Клаусу Урне, Водиславу Вобисеру, Петру Бильде и Ієрониму Теннеру, отъ 26 сентября 1558.—Щербачевъ, *Копенг. акты, Чтенія М. о. и. и др.*, 1915, IV, стор. 54—63.

2) Лист од цих-таки данських послів до царя Івана IV Васильовича «з Риги, од 23 грудня 1558. Там-таки, стор. 72.

3) Те саме, од 10-го січня 1559, стор. 78—85.

4) Те саме, од 17-го січня 1559 р. із Пернова, стор. 86, 87.

5) Те саме, од 9-го, 10-го, 11-го лютого 1559 р. із Ревеля, стор. 95-102.

6) Звідомлення данських послів до Московщини про те, що вони 28-го березня 1559 р. сповістили про своє посольство московських приказних, стор. 103—106.

7) Їхне-таки звідомлення про пересправи 5-го квітня 1559 р., стор. 106, 107.

8) Те саме, 7-го квітня 1559 р., стор. 107—113.

9) Те саме, 8-го квітня 1559 р., стор. 116—120.

10) Лист послів до короля данського із Ревеля, од 19-го травня р. 1559, стор. 139—144.

Див. також стор. 131—134, 137—144.

44) Крузе, Ейльгард, 1560.

Життєпис його склав Т. Шиман п. загол.: Johann Taube u. Eilhard Kruse. Zwei Verräter; в книзі: Charakterköpfe u. Sittenbilder a. d. Balt. Geschichte d. XVI Jahrh. Mitau, 1877. Див. також: Sitzungsberichte d. gel. estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 1885, pag. 57—61.—Kurtzweilich Gespräch von Joh. Tauben u. Ellert Kraussen widerkunft a. d. Moschkaw. Anno 1571. Herausgegeben. v. E. Pabst. Archiv f. d. G. E. L. u. S. III, 187—218.

Про послання Крузе й Таубе до герцога Кетлера див. статтю А. Бравдо у Ж. м. н. пр. 1890 № 10. — Далі, Русскій историческій архивъ, т. VII, Пгр. 1922, стор. 8—60: «Послание I. Таубе и Э. Крузе: Ю. В. Готье, Предисловіе; М. Г. Рогинскій, Послание Т. и К. какъ историч. источникъ. Переводъ Послания». — Історію облоги Ревеля в 1570 й 1571 рр. й діяльність Таубе й Крузе описав Ганзен: «Joh. Taubes u. Eilart Kruse's Machinationen» у Beiträge z. Kunde Est., -Liv.- u. Kurlands. Bd. III. Reval, 1886—87. Крузе спростовує обвинувачення, що їх висловив Русов, у літопису: Wahrhaftiger Gegenbericht auf die ao. 1578 ausgegangene Lieffländische Chronika Balthasar Russows. Видав р. 1861 А Бухгольц.—Н. Арцыбашевъ, Явная выдумка. Вѣсти. Европы 1829 № 20, стор. 260—274. Mitteilungen d. Gesellschaft f. Gesch. Riga, Bd. I u. VIII, 300. — Schirrens Archiv f. d. Gesch. VI, 126. — Щербачевъ, Копенгагенск. акты. Чтенія м. о. н. и др. 1915, IV, стор. 254—269.

45) Таубе, Йоган, 1560.

Про лист його до Генріха фон-Тизенгаузена про діяльність Крузе повідомив П. Шиман у Sitzungsberichte der Kurländischen Gesellsch. 1874, pag. 25—33. Знов-же див. Ed. Pabst, Vier politische Gedichte, Livland betreffend; в Archiv f. d. Gesch. Liv.-Est. - u. Curlands. III. Dorpat, 1844.

46) Гофман, Єронім, 1560.

Гінець од імператора Фердинанда I до Івана Грозного; виїхав з Відня наприкінці жовтня р. 1559, прибув до Москви 9 лютого р. 1560.

Його рапорт переховується в державному архіві в Відні. Див. В. Любичъ-Романовичъ, Спошенія царя Іоанна Васильевича съ имп. Фердинандомъ о Ливонскихъ дѣлахъ. Сынъ Отечества 1842 р. отд. II, 3—10. — Winkelmann, Bibl. Liv. hist., № 5217. — Uebersberger, l. c. pag. 325—330.

47) Гарденберг, Ейлер, 1562.

1) Інструкція короля данського Фредерика II послам до Московщини, Ейлерові Гарденбергові, Якову Брокенгузові, Енсові Ульфстанові й Захарієві Фелінгові, од 31-го березня р. 1562.

2) Лист од цих самих послів до короля данського з Нарви, од 23-го травня 1562.

Щербачевъ, Копенг. акты. Чтенія м. о. н. и др. 1915, IV, стор. 196—201, 203, 204.

48) Бер, Д., 1562.

Данський посол. Звідомлення його про його посольство до Московщини, передане в Копенгагені 3-го березня 1562. Щербачевъ, Копенг. акты. Чтенія 1915, IV, стор. 191—194.

49) Фелінг, Захарій, 1562.

Данський посол до Московщини. Прибув до Москви 6 липня р. 1562 з данськими послами Е. Гарденбергом, Я. Брокенгузовом і Е. Ульфстандом. З Москви послів надіслано до Можайську, де тоді перебував цар. 7-го серпня з цими послами складено угоду, і 9-го серпня послів одпущено. Див. Щербачевъ, Датській архивъ, № 145—147; 149; 159.

Фелінг удруге приїхав до Москви як данський посол 29 грудня р. 1563.

4-го лютого р. 1564 його представлено цареві. 3-го травня його одпущено з Москви. Інструкцію, що він одержав, і листи його до короля данського Фредерика II див. у Щербачова, *ibid.*, № 165—168, 170—178.

29-го вересня р. 1564 Фелінга знову надіслано до Нарви, де він і залишивсь 17-го лютого р. 1565. *ibid.*, № 180—183.

Згодом Фелінг перейшов служити до герцога Мекленбурзького, і той р. 1572 надіслав його до Новгороду. Див. Dr. Vheling's, herzoglich Meklenburgischen Raths, Sendung durch Livland nach Nowgorod i J. 1572, mitgeteilt von K. H. v. Busse. Archiv f. d. Geschichte Liv-Est.-u. Curl. Bd. I, 1582, pag. 321.—Форстенъ, Акты, I, стор. 47—50, 51.

Форстен одзначає, що в держ. архіві в Копенгагені переховуються цікаві донесіння Фелінгові, що їх він надіслав був до данського короля р. 1565 з Івангорода. Див. Архивныя занятія. Ж. м. н. пр. 1887, червень, стор. 67.

Щербачов надрукував:

1) Інструкцію короля данського Фредерика II Фелінгові, що його він виряджав до Московщини, серпень, 1563 р.

2) Лист Фелінгів до короля з Саліса, од 30 вересня 1563 р.

3) Лист Фелінгів до короля з Москви, од 20 лютого 1564 р.

4) Листи од його-ж-таки до данського намісника в Ліфляндії, од 28-го лютого, до Єроніма Теннера з Москви, од 5-го березня, до короля з Іван-

города, од 26-го травня, 6-го і 13-го червня й 18-го листоваду 1564 р., од 13-го січня, 14-го лютого, 5-го червня 1565 р. Донесіння Фелінгове королеві од червня 1565 р. надрукував Щербачов, Копенг. акты. Чтенія м. о. н. в. др. 1915, IV, стор. 212—247.

50) Шліхтинг, Альберт, близько р. 1563.

Померанець Шліхтинг щось із семеро років перебував у Москві, куди потрапив як військовий бранець. Визволившись він (близько р. 1570) з полону прибув до Польщі й склав тут донесіння про московського тирана, Івана Грозного: «Eine kurtze Erzehlung von des Moskowittischen Tyrannen Basiliij Sitten und grausamen Tyranischen Regiment». Донесіння це переховується у Ватиканському архіві в портфелі папського нунція Вінцента дел Портьо. Копія — в Мюнхенському державному архіві, у другому томі актив, що звуться «Moskowitische Sachen». Pierling, Papes et tsars, Paris, 1890, pag. 103, 104. Форстенъ, Архивныя занятія. Журн. мин. н. пр., травень 1886, стор. 38. Россія и Италия, II, 2. Пб., 1913, стор. 232—235, 250.

Див. також: Nova ex Moscovia per nobilem Albertum Schlichting allata de Principis Ivani vita et tyrannide (1569) Scriptorum rerum Polon. I, Cracoviae, 1872, 144—147; Silverstolpe, Historisk Bibliotek. Stockh. 1875, I, 317.

51) Чейні, Річард, 1563.

Керував, за дорученням од Дженкінсона, разом із Т. Алькоком та Дж. Ренном, експедицією до Персії, що вирушила туди у травні р. 1563 з Ярославля. Дорогою, недалеко від Шемахи Алькова забито. Чейні склав коротеньке звітлення про цю подорож. Надруковано його в Гаклюйттовому збірникові, т. I, стор. 395—397, під загол.: The second voyage into Persia made by Tho. Alcock, who was slaine there, and by George Wrenne, & Ric Cheinie, seruants to the worshipfull companie of Moscovie merchants in Anno 1563, written by the said Richard Cheinie. Гамель, Англичане, стор. 71, 86. Звітлення передруковано в LXXIII томі Works issued by the Hakluyt-Society (Lond. 1886), стор. 378—381.

52) Гарабурда, Михайло, 1563.

Державний секретар Литовський, Гарабурда, приїздив на Московщину не одного разу як посол, а саме: вперше у грудні р. 1563, далі в травні р. 1566, в травні р. 1572, напочатку р. 1573 і в червні р. 1582.

Донесіння його про посольство р. 1573, що він подав його 5 квітня р. 1573 елекційному сеймові, надруковано: 1) в вид.: Skarbiec historii polskiej przez Karola Sienkewicza, T. II, w Paryżu, 1849, pag. 63—77; Relacja poselstwa Michała Haraburdy do W. Kniazia Iwana Groznego; 2) у Hist. Russiae

mon., T. I pag. 237 — 242: Relacya poselstwa Haraburdy do Moskwy w roku MDLXXIII. — Московський переклад: Вѣстникъ Европы 1815 № 19, стор. 194—206. — Архивъ Калачова 1860, стор. 100.

53) Барберіні, Рафаїл, 1565.

Франц. вид.: Recueil de relations et de mémoires concernant la géographie et l'histoire de la Russie avant 1700. Première livr. cont. Don Juan de Perse et Raphaël Barberini. 8°. Berlin, Asher. 1854. (Видання, видрукуване в кількості 52 прим.).

Московський переклад: «Путешествіе въ Московію Рафаэля Барберини, въ 1565 году. Съ итальянскаго». У виданні: Сказанія иностранцевъ о Россіи въ XVI и XVII вѣкахъ. Перевель съ рукописей В. Любичъ-Романовичъ. Пб., 1843, стор. 1—64. Див. N. Tcharykow, Le chevalier Raphael Barberini chez le tsar Jean le Terrible. (Revue d'histoire diplomatique, XVIII-e année. Paris, 1904, pag. 252—274. Гамель, Англичане, стор. 72—77. Див. також: Сынъ Отечества 1842, III, № 6.

54) Уеббе, Едуард, 1566.

Нар. близько р. 1554 у Лондоні і, мавши якихось дванацяторо років зроду, виїхав у травні р. 1566, у почиті А. Дженкінсона, на Московщину. Звідки повернувся до Англії, як зминуло трое років. Р. 1570 він знову вирушив на Московщину й перебував у Москві у травні р. 1571, с.-то, саме тоді як на Московщину вдерся Девлет-Гірей й захопив столицю. Уеббе татари взяли в полон й увели в Крим. Незабаром його визволено, але корабль, яким він повертався до Лондону, у Середземному морі захопили турки і Уеббе потрапив невільником на галери. Щоб полегшити свою долю, він вступив до турецької армії, як гармаш, і брав участь у походах на Персію та інші країни. За нього клопотався англійський посол, тим-то р. 1583 його одзволено й він повернувся до Англії.

Свої пригоди Уеббе описав у маленькій книжечці під загол.: The rare & most wonderful thinges which Edward Webbe, an Englishman borne, hath seene et passed in his troublesome travailes in the citties of Jerusalem, Dammasko, Bethelem et Gallely; and in the landes of Jewric, Egipt, Grecia, Russia et in the land of Prester John. London. 4°.

Коли видано, не позначено; але друге видання позначено 1590 роком.

Р. 1868 книгу Уеббову перевидав проф. Арбер, з вступом та життєписом Уеббе. Див. Dictionary of National biography, vol. LX, pag. 109, 110.

55) Салінген, С. фон, 1566.

Купець, приїхав з Нідерландів в Печенізьку губу р. 1566 й одтоді подорожував протягом кількох років по Фінмаркену, московській Лапландії

й Московщині, як торговельний агент антверпенської компанії. Згодом він покинув оці торговельні справи й перейшов на данську службу р. 1582 або 1583. Р. 1584 Салінген разом із данським капітаном Томасом Норманом їде до Лановета й Лаврентія Круса, виряджених до Коли, щоб «зібрати данину й десятину з москалів, корел, лопарів, монастирів, сіл й усіх підданців Лапландії, й підчас цієї подорожі був за секретаря.

Звідомлення про це посольство склав мабуть він. Воно переходується в держ. архіві в Копенгагені. У травні р. 1586 Салінгена, де-Лановета й Круса вдруге виряджено до Лапландії. У травні р. 1588 данський уряд вирядив його самого до Лапландії й він склав звідомлення про його стосунки з кольським воєводою. Див. Щербачевъ, Датській архивъ, стор. 123—126, 130, 131. Р. 1591 Салінген склав своє цінне донесіння про Лапландію: «Bericht wegen der landtschaft Lappia» друковане у Бюшінґа в його «Magazin f. d. n. Historie», т. VII. Нове видання цього донесіння в VIII томі «Werken uitgegeven door de Linschoten - Vereeniging», що в ньому розказано про подорожі Яна фон Лінсхотена, стор. 211—222; (Gravenhage, 1914). Переклав А. М. Філіппов у Литературномъ Вѣстникѣ т. I, кн. 3, стор. 295—311. Див. також А. Филипповъ, Голландецъ Салингенъ въ Россіи въ XVI вѣкѣ. Там-таки т. IV, кн. 6, стор. 119—124.

Після р. 1591 Салінген іще двічі одвідав Лапландію, а саме: р. 1595, разом з данськими послами Лунге, Гюльденстерном та Крусом, як член цього посольства, вирядженого до Коли, щоб розмежувати Лопську землю, й, нарешті, р. 1598. Цим разом, він, мабуть, їхав сам, без товаришів, маючи доручення поробити в Лапландії свої спостереження. Звідомлення про ці подорожі збереглися. Див. Щербачевъ, Датській архивъ, стор. 137, 142, 143, 149.

Р. 1601 Салінген приїздив во Москви як данський посол, разом з Еске Брокком. Ibid. стор. 150, 151, 152, 157, 158. Див. також Форстенъ, Сношенія Даніи съ Росс. Журн. м. н. пр. 1892, квітень, стор. 283—289. — В. Кордтъ. Очеркъ сношеній Моск. гос. в Сборн. Р. ист. общ. т. 116, стор. XXIX.

До 1601 р. належить і географічна мапа, що її склав Салінген. Вона розглядає півн. Скандинавію та Лапландію. Мапу видано Bjornbo et Petersen, Anecdota cartographica septentrionalia. Hauniae, 1908.

56) Соусем, Томас і Спарк, Джон, 1566.

Англійська торговельна компанія на початку р. 1566 мала за потрібне дослідити шлях од гирла Двини до Новгороду. Через те у липні цього-таки року Т. Соусем і Д. Спарк зробили подорож од Холмогор до Новгороду. Щоденника їхнього надруковано в збірникові Гаклюйта т. I, стор. 409—414. Перевидано його р. 1886 в LXXIII томі видань Гаклюйтового товариства в Лондоні: Early voyages and travels to Russia and Persia by A. Jenkinson, vol. II, pag. 190-206: The way discovered by vs, Thomas Southam and John Sparke, from the towne of Colmogro vato the citie of Nouogrode. Додано мапу. Див. також Гамель, Англичане, стор. 79, 92, 102.

57) Лок, Гемфрей, 1567.

Англійський інженір. Про його листи, надслані з Московщини до Англії, див. Гамель, Англичане, стор. 77, 78.

58) Рандольф, Томас, 1568.

Англієць, народ. р. 1523; державний діяч за Лизавети. Від березня р. 1560 був за представника від королеви в Шотландії до червня 1566 р., а повернувшись до Англії, незабаром призначений на генерал-поштмайстра. Посідав цю посаду аж доки помер р. 1599, тільки-ж рівночасно не одного разу виконував особливі доручення від королеви. Того-ж р. 1568 він прибув на Московщину як посол. З ним приїхали: секретар його Джордж Турбервіль, купці Томас Беністер й Джефрі Докет, що малися їхати до Персії; далі Джеймс Басендін, Джеймс Вудкок і Річард Бровн, призначені їхати морем на схід за Вайгач. Рандольф прибув до гирла Двини 2-го серпня. Звідси він надіслав 12-го серпня королевиному секретареві Вільямові Сесілеві листа. Того самого числа Беністер і Докет надіслали з Никольського монастиря одного листа Сесілеві-таки, другого листа Московській компанії. Вони-ж писали 25-го червня р. 1569 з Вологди до Ради компанії. Усі ці листи вперше надруковано у виданні товариства імени Гаклюйта, № 73, *Voyages and travels to Russici and Persia by A. Jenkinson. Vol. II, pag. 256—264, 283.* Інструкцію, що її Рандольф та Беністер дали Басендінові, Вудковові й Бровнові надруковано тут-таки, стор. 251—254 й у Гаклюйта, *Voyages, I, pag. 406.* Інструкцію, що її дано Рандольфові див. в 73-му томі вид. Гакл. тов. стор. 240—243. Донесіння Рандольфове тут-таки стор. 243—251 і в Гаклюйта, *Voyages, I, pag. 422.* Гамель, Англичане стор. 86, 87 і дд.

Життєпис Рандольфів в *Dictionary of Nat. biogr. vol. XLVII.*

59) Беністер, Томас і Докет, Джефрі, 1568.

Англійський купець Беністер приїхав на Московщину разом з Джефрі Докетом у почеті посла королеви Лизавети, Томаса Рандольфа. 2-го серпня р. 1568 Рандольф та його товариші пристали до Ягорного острова у гирлі Півн. Двини, де тоді був англійський будинок, і звідси Беністер і Докет надіслали 12-го серпня листи Лордові Сесілеві й англійській торговельній компанії в Лондоні. Оригінали цих листів переховуються в державному архіві в Лондоні; надруковано їх у LXXIII томі видань Гаклюйтового товариства: *Voyages by A. Jenkinson, vol. II pag. 258—264.* До Москви Беністер прибув у почеті Рандольфа 16-го жовтня, й 9-го лютого 1569 р. Беністер і Докет були на авдієнції, що її Рандольф здобув у царя Івана. На початку червня Рандольф з Беністером і Докетом з наказу царєвого повинні були виїхати до Вологди, де цар 20-го

червня затвердив англійським купцям нового привилея. 25-го червня Беністер і Докет повідомили про це раду королеви. Це донесіння надруковано в *Historica Russiae* Мол. II, pag. 367, 368 і в вищезгаданому томі видань Гаклюйтового товариства, стор. 283—285.

3-го липня р. 1569 Беністер і Докет вирушили з Ярославля у подорож до Персії. Подорож тая була таки довгенька, й 29 липня р. 1571 Беністер помер в Аррані, недалеко Шемахи. Докет, так той щасливо повернувся до Москви, і через Архангельськ до Лондону в жовтні р. 1574. Повідання про цю подорож, складене за переказом одного з подорожніх товаришів Беністера й Докета, а саме Ліонеля Племтрі, надрукував Гаклюйт в I томі свого збірника, стор. 443—450: «The fift voiage into Persia made by M. Thomas Banister and master Geofrey Ducket, Agents for the Moscovie companie; begun from England in the yeere 1568, and continuing to the yeere 1574 following. Written by P. I. from the mouth of M. Lionel Plumtree». — Замітки Докетові про Персію надруковано в LXXIII томі видань Гакл. товариства, стор. 432—440: «Further obseruations concerning the state of Persia... written by Master Jeffrey Ducket». Тут-таки стор. 423—432 передруковано з Гаклюйта звідомлення Племтрі про подорож Беністера й Докета до Персії.

60) Шепман, Лавренс, 1568 р.

Р. 1568 англійська компанія вирядила була експедицію до Персії, що в ній взяли участь Артур Едвардс, Лавренс Шепман, Христофор Фосет, Річард Пінгель та Джон Спарк, що їздив р. 1566 разом із Соусемом по північній Московщині. Щоденника експедиції 1568 р. склав Л. Шепман; надруковано його у збірникові Гаклюйтовому (т. I, стор. 437-440) й перевидано в LXXIII томі видань Hakluyt-Society. Див.: *Early voyages to Russia by A. Jenkinson. Vol. II, pag. 407-422: The fourth voyage into Persia made by M. Arthur Edwards... in the yeere 1568; declared in this letter written from Casbin, in Persia, by Laurence Chapman. Anno Domini 1569. Aprill 28.*

61) Юстен, Павло, 1569.

Аделунг I, 244. Див. Porthan, *Opera selecta*. Tom. III. Helsingfors, 1867.

62) Сильвестр, Даніель, 1569.

Приказчик англійської компанії в Росії; його надіслано в червні 1569 р. як перекладача до Лондону в почеті посла А. Г. Савіна. 24-го жовтня р. 1570 надісланий грамотою з Москви до королеви Лизавети. Повернувся у липні 1571 р. з Дженкінсоном. В квітні 1573 р. посланий до королеви Лизавети з грамотою від царя, відповідь на цього листа (од 27 жовт. 1573 р.)

привіз знову Сильвестр. Він-же доставив цареві листа од королеви 9 травня р. 1575. 15 липня р. 1576 Сильвестр, готуючись одїжджати до Англії, був убитий громом у Холмогорах.—Гамель, Англичане, ст. 89—114. N. C. de Bogoushevsky, The English in Muscovy during the sixteenth century. (Transactions of the Royal Historical Society. Vol. VII. London, 1878). Тут надруковано: 1) A note of speche, that the Emperor of Russia used unto the Daniuell Silvester in his cittye Musco and howse of Oprisheno the 29 November 1575 (стор. 107), і 2) A note of speche with the Emperor of Russia, used into me, Daniuell Silvester, in his towne of Muscouia the 29-th of January 1576 (стор. 109).—Hist. Russ. monumenta, T. II, pag. 384—391.—Fechner, Chronik, I, pag. 78.

63) Невідомий, 1563.

Warhafftige beschreibung, wie die grosse Kauffstadt Polotzko, so in Littawen gelegen, von dem Moschcowitter den 15. Februarij dieses LXIII Jars erobert und aingenommen worden ist.

Див. Źródła do dziejów Polski, zebr. przez F. K. Nowakowskiego, T. I, w Berlinie, 1841, pag. 193—198.

64) Скртошин, Ян і Талвош, Микола 1570.

Польські послы Ян Скртошин, воєвода влоцлавський, й Микола Талвош, каштелян менський й староста динемборський, прибули до Москви 3 березня р. 1570 й склали перемир'я на три роки, рахуючи від 29 червня.

Звідомлення послів, складене по-латинському, надрукував Тейнер в Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. T. II. Romae, 1861, pag. 752—755 під загол.: Itinerarium, quaerelae et acta oratorum regis Poloniae in aula Moscovitica.

Статейний список посольства, складений у Москві, надруковано в 71-му томі Сборника Русск. ист. общ., стор. 616—762.

65) Гловер, Томас і Проктор, Микола, 1571.

Р. 1571 на Московщині скоїлося страшне лихо: 24-го травня з'явивсь під Москвою хан Девлет-Гирей з своїми татарськими полчищами. Їм пощастило запалити кілька будинків у передмістях і за кілька годин усенька столиця вигоріла до краю, за винятком хіба самого Кремля.

Сучасні звістки про цю подію належать двом англійцям, Гловерові та Прокторові. Перший з них, ледві вратувавшись від пожежі, надіслав 2-го липня р. 1571 опис пожежі директорові Англійської компанії, Вільямові Гарардові. Проктор покинув Москву за вісім годин перед тим, як з'явилось полум'я.

Історіограф Англії, Джон Стоу, скопіював обидва описи Московської пожежі і зілляв їх помилково в один. Рукопис Стоу переховується в Британському Музеї в Лондоні з написом «in Stow's handwriting». З нього зроблено копію для графа Н. П. Рум'янцева. Аделунг користувався з копії й, уважаючи Стоу за автора цих описів, умістив його помилково до свого реєстру подорожників по Московщині.

М. І. Стороженко надрукував за рукописом Британського Музею ці описи пожежі в оригіналі й московському перекладі в Чтеніяхъ М. о. и. и др. (1870, кн. III), тільки-ж і він зілляв обидва описи помилково в один. Донесіння Прокторове починається од слів: «місто, де живе цар, зветься Слободою». Див. Гамель, Англичане, стор. 102, 103.

66) Ейзенберг, Еліас, 1571.

Посол од короля данського Фредеріка II. Життєпис його в Dansk biografiskt lexikon Bd. IV, pag. 482, 483.

Прибув уперше на Московщину 19-го липня року 1571. Цар Іван IV прийняв його в Олександрівській слободі. Удруге приїхав на Московщину року 1575, причому 19-го травня прибув морем до Нарви; 28-го був у Новгороді. Йому було наказано рушити звідсіля на Твер в Старицю. Авдієнцію Ейзенберг мав 7-го липня й виїхав 16. Документи що-до посольства Ейзенберґового (по-німецькому) переховуються в Копенгагенському держ. архіві. Видав їх Ю. Щербачов, а саме:

Інструкції від короля данського, дані Ейзенберґові 11-го й 14-го квітня року 1571. — Посольство цареві Іванові IV, що його відбув Ейзенберг в Олександрівській Слободі 23 липня р. 1571. — Відповідь царя Івана IV од 27 липня р. 1571. — Інструкція Ейзенберґові од 12 квітня р. 1575. Лист його до Івана IV з Новгороду, од 31 травня р. 1575; те саме од 19 червня. — Наказна промова Ейзенберґова до Івана IV, в Стариці, 7 липня р. 1575. — Лист його до Івана IV, з Стариці, од 14 липня р. 1575. — Заява його приказним думним людям. Стариця 14 липня 1575. — Звідомлення Ейзенберґове про його посольство до Московщини, заадресоване до короля. Копенгаген, 31 серпня р. 1575. — Див. Копенгагенські акти. Чтенія М. о. и. и др. 1916, кн. II, стор. 62—65, 70—75, 125—130, 136, 145—148, 151, 169—184.

67) Оскомб, Річард, 1571.

Англієць, змальовує у листі од 5 серпня року 1571, з Розового острова, до Генріха Лена, лихо, що скоїлося в Москві 24 травня через наскік хана Девлет-Гирея. Листа видрукувано в I-му томі збірки Гаклюйтової (стор. 452): A letter of Richard Vscombe to M. Henric Lane, touching the burning of the Citie of Mosco by the Crimme Tartar, written in Rose Island the 5. day of August, 1571. Московський переклад надрукував Стороженко в Чтеніяхъ

М. о. н. и др. 1870 р. кн. III, стор. 1-48. Матеріялы для исторіи Росіи извлеченныя изъ рукописей Британскаго музея въ Лондонѣ Н. И. Стороженком. Про Оскомба див. Гамель, Англичане, стор. 101 прим., 102, 103.

68) Горсей, Джером, 1572.

Прибув на Московщину вперше р. 1573, як прикажчик англо-московської компанії. Його життєпис у Dictionary of national biography, vol. XXVII, pag. 378—379.

Німецькою мовою записки Горсєєві надруковано під загол.: Beschreibung des Grossfürstenthumbs Moscau und Reussen etlicher Geschichten, so in denen Landen sich begeben. Beschreibung der Reiss, so von Herrn Joachimo Horseys, einem engl. Capitän in das Grossfürstenthumb Moscau und Reussen verrichtet worden. Переклада цього видано як 2-ий додаток до видання: Extract der Orientalischen Indien, d. i. ausführliche hist. u. geogr. Beschreibung aller Schifffahrten und Reisen, welche... in Königreiche, Inseln u. Provinzen der Orientalischen Indien vorgenommen wurden. Frankfurt a. M. 1629, pag. 153—168.

Англійського першотвора записок Горсєєвих уперше цілком видало року 1856 Товариство імени Гаклюйта в Лондоні, разом із Флетчеровим твором «про державу Московську» під загол.: Russia at the close of the sixteenth century, comprising the treatise of the Russe Common Wealth by Dr. Giles Fletcher und «The Travels», of sir Jerome Horsey, ed. by Edward Bond. London 1856.

Частину записок Горсєєвих у перекладі на московську мову Н. А. Білозерської, з передмовою й з примітками М. А. Костомарова, надруковано в «Бібліотекѣ для чтенія» 1865, №№ 4—6. — Московського-ж переклада записок Горсєєвих надрукував Ю. Толстой у Чтеніяхъ М. о. н. и др. 1877, кн. I, 1—30 і 1907 кн. II, 31—110. Повний переклад: Россія въ концѣ XVI столѣтія. Записки о Московіи сэра Джерома Горсея. Перев. съ англ. Н. А. Білозерской, съ предисловіемъ и примѣчаніями Н. И. Костомарова. Пб., вид. А. С. Суворін, 1909. — Див. також: Ю. Толстой, Сказанія англичанина Горсея о Росіи. «Отечеств. записки» 1859, вересень. — Середовинъ, Англіскія извѣстія о Росіи во второй половинѣ XVI в. Ж. м. н. пр. 1885, грудень. Hamel, Tradescant, pag. 247. — «Донесеніе Горсея двору своему о выгодахъ дарованныхъ царемъ Феодоромъ англіскимъ купцамъ съ 1585 по 1589 г.» у Hist. Russ. monum. II, pag. 398—400. Гамель, Англичане, стор. 114—118, подає цінні відомості про діяльність Горсєєву на Московщині.

69) Кобенцель, Іван, 1575.

Своїх послів, Івана Кобенцеля й Данила Принца, імператор Максиміліан II 16-го жовтня року 1575 надіслав до царя, запропонувати йому спілку супроти турків, нехай-би він підтримав кандидатуру сина Максиміліянового,

ерцгерцога Ернеста, на польсько-литовський престіл. 13-го листопаду посли прибули до Вильни, а 6-го грудня в Дорогобуж й 22-го січня до Можайську, де їх і прийняв цар 22-го в авдієнції. Кобенцель повернувся до Відня 13 березня 1576 р., де й подав імператорові звітлення про посольство. Звітлення цеє Кобенцель склав разом із Принцем. Рукопис зберігається в державному архіві у Відні. Видав його Ф. Вержбовський в IV випускові своїх «Матеріаловъ къ исторіи Московск. государства въ XVI и XVII ст.» Варшава, 1901.

Приїхавши з Москви Кобенцель знову вирушив у дорогу, а саме до Варшави до майбутнього там сойму. 12-го квітня ми бачимо його в Варшаві, і звідси він незабаром переїхав у Лович, резиденцію архієпископа Гнезненського, Я. Уханського, тодішнього примаса королівства. Звідси Кобенцель написав 27-го травня року 1576 кардиналові З. Дельфінові в Римі листа, і в ньому зазначає, що можна сполучити церкви, а для цього не пошкодило-б підбити Польщу й Литву під Московського царя. Він пише в звязку з цим про те, який могутній, багатий й побожний Іван Грозний!

Кардинал, здобувши цього листа, очевидячки розказав за нього різним особам; будь-що-будь, копії з нього є в цілій низці архівів Західньої Європи, тільки-ж немає не то прізвища адресатового, ба й підпису Кобенцеля, натомість позначено як автора листа, то Йогана Пернштайна, то Пилипа Пренистайна.

Лист Кобенцелів з'явивсь незабаром навіть друкований під загол.: *Philippi Pernisteri Relatio de Magno Moscoviae Principe. Francofurti 1579.* Друге видання там-таки, 1610. Його далі надруковано: 1) в Caspar Ens, *Thesaurus politicus, pars III. Coloniae, 1611*, під загол.: *De Magno Moschorum Principe dissertatio*; 2) в *Philippi Honorii Thesaurus Politicus. Francofurti, 1617. T I, № XVII: Relazione di Filippo Pernesta, Imperiale ambasciatore della Maesta Cesarea al Gran Principe di Moscovia l'anno 1579.*—Німецьке видання, Ляйпціг, 1717.—Р. 1820 Вихман видав цього самого листа Кобенцелевого за латинським списком в *Sammlung kleiner Schriften zur älteren Geschichte des Russischen Reichs*, pag. 30 і дд.

Карамзін, знайшовши італійського списку з листа Кобенцелевого в копіях абата Альбертранді з позначенням «*Relatione di Moscovia, fatta da Giovanni Pernstein, mandato Ambasciatore a quella Corte dall' Imperatore Massimiliano II*» каже: «въ подлинникѣ, вѣроятно, не было имени сочинителя; а кто-нибудь, слышавъ о Герберштейнѣ, посланномъ въ Россію при Максимилианѣ I, вставилъ «Пернштейна»: но сей Giovanni есть Іоаннъ Кобенцель». (Карамзинъ, И. Г. Р. т. IX. прим. 440). За списком альбертрандовим листа Кобенцелевого надруковано в *Hist. Russ. Mon. I, № 179, pag. 255* і дд. під загол.: «*Relazione di Moscovia, fatta di Giovanni Pernstein, mandato Ambasciatore a questa Corte dell' Imperatore Massimiliano II*».

В Журн. мин. нар. просв. ч. XXXV (1842) стор. 127—153 проф. Київського ун-та, Домбровський, надрукував московський переклад листа Кобенцелевого з латинського тексту, надрукованого у вищезгаданім виданні Каспара Енса, й дав своєму перекладові правильного заголовка: «Письмо Іоанна Кобенцеля о Россіи XVI вѣка».

Аделунг присвятив Йоганові Пернштейнові й Пилипові Пренистайнові окремі статті, як авторам реляції про Московію, (т. I, стор. 286 і 312), але каже, що обидва подорожники ідентичні і що реляцію склав Пилип Пренистайн; він начеб-то був р. 1579 в Москві як посол од імператора Рудольфа II. Але такого посла в Москві ніколи не було.—Аделунг знає й думку Карамзінову про авторство Кобенцеля, але тримається своєї помилкової думки.

Іберсбергер, цілком правильно визнаючи Кобенцеля за автора, помиляється, маючи за адресата Драсковіча, архієпископа Колочанського (Oesterr. u. Russl., стор. 461, прим.).

Ф. Вержбовський (Матеріали, Вып. I.) визнає теж Кобенцеля за автора листу й помиляється тільки, гадаючи, як і Іберсбергер, начеб-то його було написано Георгієві Драшковичеві.

Див. А. Starczewski, Hist. ruth. scriptores ext. T. II, pag. VIII.—Памятники диплом. снош. I, 481—567.—Донесеніє о Московіи Іоанна Пернштейна, посла імператора Максимиліана при Московскомъ дворѣ въ 1575 году. Переводъ съ итальянскаго графа М. Д. Бутурлина. Съ предисловіємъ О. М. Бодянскаго. Чтенія Моск. общ. ист. и др. 1876, кн. II, стор. I—VI і 1—20.—Ө. Вержбовскій, Матеріали к ист. Моск. госуд. Вып. I, Варшава 1900; (див. також його-таки статтю у Варшавск. Унив. Изв. 1896 № 7, 8.—Отчетъ о 48-м присуд. наградъ гр. Уварова: Отзывъ о трудѣ Ө. Вержбовскаго, сост. Е. Шмурло (Записки Акад. Наукъ. VIII серия, т. VIII, № 8, стор. 183—232). Uebersberger, l. c., pag. 441—462.—Pierling, La Russie et le Saint-Siège, I, 404—407. W. Zakrzewski, Po ucieczce Henryka. W Krakowie, 1878, pag. 60 і дд.

Цінні матеріали для посольства Кобенцелевого є в розвідці Карла Шельгаса: Karl Schellhass, Zur Legation des Kard. Morone 1576. (1. Rom und die Kirchenunion mit Moskau. Cobenzl, Zacharias Delfin, Morone, Clenck). Див. Quellen u. Forschungen aus italienischen Archiven u. Bibliotheken, herausg. v. Preussischen Hist. Institut in Rom. Bd. XIII. Rom, 1910, pag. 273—355).—Автор розглядає тут і питання про те, кому було заадресовано листа, надісланого 27 травня 1576 з Ловича про Московію й про багатство й владу Московського царя, й зазначає, що тепер вже остаточно доведено, що листа цього склав Кобенцель, а не ті загадкові Йоган Пернштейн та й Пилип Пренистайн, що за них каже Аделунг (т. I, стор. 286 і 312). Далі автор цілком слушно завважує, що сперечатися залишилося тільки про те, кому було заадресовано цього листа, що з його копія, італійською мовою, із звертанням „Ill-mo et R-mo Monsignore“ правильно датована 27 травня р. 1576, переховується в Ватиканському архіві. Цілком переконує те, що Шельгас далі доводить, що, судячи з змісту й звертання в листі, його не було надіслано архієпископові Загребському в Колочі, а саме одному з кардиналів в Римі, а саме кардиналові Захарієві Дельфінові (стор. 300). Автор передрукував тут-таки частину листу Кобенцелевого (стор. 322—326).

Матеріали про дипломатичну діяльність Кобенцелеву за 1592—1594 pp. надрукував К. Горват під загол.: Kobenzelovi izvjestaji (1592—1594) kardi-

nalu Cintiju Aldobrandiniju, državnomu tajniku pape Klementa VIII, у часописі «Starine» izd. Jugoslav. Akad. znanosti i umjetnosti, Knjiga XXXII, u Zagrebu 1907, pag. 131—316.

70) Принц фон-Бухав, Данііль, 1575.

Він їздив тільки 1575—76 рр. разом із Кобенцелем до Москви. Аделунг помиляється, кажучи, начеб-то Принц удруге приїхав до Москви р. 1578. Див. Uebersberger, l. c. pag. 448 прим. і 463 прим.

Твір Принців „Moscoviae ortus et progressus“, що вийшов між люди вперше року 1668, передруковано у виданні *Scriptores rerum Livonicarum*, Т. II, pag. 625—728 р. 1848. Принц не дивиться так оптимістично на Московські справи, як Кобенцель.

Окремим накладом вийшов твір Принців у Ризі р. 1857.

Московські переклади: Вѣстникъ Европы 1829 г. № 1, стор. 1—26. — Сынъ Отечества, 1838, т. I стор. 1—9. Журн. м. в. пр. 1845 г. № 1. Архивъ Калачова, 1860, стор. 101. Чтенія М. о. и. и др. 1876 р. кн. III і IV: Начало и возвышеніе Московіи. Сочиненіе Даніила Принца изъ Бухова. Переводъ съ латинскаго И. А. Тихомирова.

Твір Принців „Genealogia Magni Moscoviae Ducis“ видав Старчевський в *Hist. Ruth. Script. ext. II*, pag. 23 і дд.

71) Паулі, Магнус. 1576.

Німецький крамар; виконує доручення від імператора як гінець і товмач. Лист його, надісланий 1-го травня р. 1576 з Москви до Данциґу, див. у Фехнера, *Chronik d. Evangelischen Gemeinden in Moskau*, I, 89, 90. — Щербачевъ, Датск. арх. Чтенія М. о. 1893, кн. I, стор. 82, 89. — Uebersberger, l. c., 369—417, pass.

72) Ульфельд Яків, 1578.

Він був не в Москві, як запевнює Аделунг (т. I, стор. 274, 283), а в Олександрівській слобідці. Аделунг гадає далі, що Ульфельд був на Московщині двічі, а саме рр. 1575 і 1578; тільки-ж це не так. Ульфельд розпочав подорож на Московщину 9-го травня року 1578 й закінчив її 5-го січня, 1579 р. Див. Fehner, *Chronik der Evangel. Gemeinden in Moskau*, Bd. I, pag. 92—94.

Звідомлення Ульфельдове про його посольство на Московщину переходується в держ. архіві в Копенгагені. Див. Щербачевъ, Датскій архивъ. № 404—416, 418.

Московський переклад в Чтеніяхъ М. о. и. и др. 1883, I—IV, усього 61 стор. під загол.: Путешествіе въ Московію датскаго посланника Іакова

Ульфельда въ 1575 г. Въ переводѣ съ латинскаго XVIII в. Съ предисловіемъ Е. В. Барсова.

Див. також: Щербачевъ, Два посольства при Іоаниѣ IV Васильевичѣ. (Русскій Вѣстникъ, 1887 р. липень, стор. 122—175).

Mylins, Beretning om det stordanske Gesandtskab til Rusland under Rigsraad Jacob Ulfeld. Kiøbenhavn, 1834. — Див. також статтю Форстенону, Журн. м. н. пр., червень 1887, стор. 65. — Замятка объ Ульфельдѣ (Чтенія въ обществѣ любителей дух. просв. 1891, т. XXIX, 273). А. Браудо, О русск. переводѣ соч. Ульфельда (Ж. м. н. пр. 1890, № 7).

73) Бох, Іван, 1578.

Народивсь у Брюселі року 1555. Р. 1576 переселивсь до Риму. На початку р. 1578 їздив до Польщі, звідти вирушив до Литви й, нарешті, до Москви, куди він прибув наприкінці листопаду того-ж-таки 1576 р. Книга, що в ній Бох подає відомості про своє перебування на Московщині, вийшла р. 1608 в Антверпені під загол.: Ioannis Bochii S. P. Q. Antwerp: à Secretis Psalmorum Davidis Parodia Heroica. Eiusdem Variæ in Psalmos Observationes, Physicæ, Ethicæ, Politicæ et Historiæ. Antverpiæ. Ex officina Plantiniana. Apud Ioannem Moretum. Том перший має 229 сторінок. Наприкінці другого тому, на 820 стор., позначено рік, коли його видано, с.-то 1609-й. Витяг знаходиться в М. Adami Vitæ Germanorum philosophorum. Francofurti ad M., 1615. Див. G. Schmidt, Johannes Boch in Moskau i. J. 1578. Russische Revue 1887 р., т. XXVII, стор. 330—344. — Г. К. Шмидъ, Іванъ Бохъ въ Москвѣ въ 1578 году. Записки Акад. Наукъ VIII сер. по ист.-филол. отд. Т. V, № 3. Пб., 1901. Новья записки о путешествіи въ Московію. Истор. Вѣстн. 1901, червень, стор. 1111.

74) Гейденштайн, Рейнгольд, 1578.

Московський переклад: Р. Гейденштейнъ. Записки о Московской войнѣ (1578—1582). Переводъ съ латинскаго. Изд. Археогр. комиссіи. Пб. 1889.

Див. також:

R. Hausmann, Studien zur Geschichte des Königs Stephan von Polen. (Verhandlungen der gelehrten Estn. Gesellschaft. Bd. X, pag. 15, 16, 49).
W. Nehring, De Reinholdi Heidensteinii scriptis historicis. Posnaniae, 1857.
W. Nehring, O historykach polskich XVI wieku. Cz. I: O życiu i pismach Reinholda Heidensteina. Poznań, 1862. — В. Васильевскій, Польская и нѣмецкая печать о войнѣ Баторія съ Іоанномъ IV. Ж. м. н. пр., січень, р. 1889, стор. 142, 143. — De bello Moseovitico comment. libri VI. Hist. Ruth. script. ext., II, 87—186.

75) Броневський, Мартин, 1579.

Московський переклад його опису Крима надруковано в Запискахъ Одесскаго общ. ист. и др., т. VI (1867), стор. 332—367.

76) Борро, Христофор, 1579.

Син Стефанові Боррові. Автор опису одної з найвизначніших подорожей, що її англійці зробили через Московщину в Персію. Подорожники виїхали з Гревсейнда 19-го червня р. 1579, під керівництвом Артура Едвардса й чотирьох факторів англійської торговельної компанії. Хр. Борро був за перекладача. Прибувши до гирла Північної Двини 22 липня, експедиція перевантажувала тут товари, що їх привезла з собою, на невеличкі баржі, й їхала ними Північною Двиною аж до Вологди. Звідсіля звичайним шляхом вона рушила до Ярославля. Тут усенький їхній крам і запаси перевантажено на три баржі, і їми вони й виїхали 14-го вересня вниз Волгою. В Астраханю, куди вони прибули 16-го жовтня, вся експедиція зазимувала. 1-го травня р. 1580 експедиція виїхала баржею, що її збудували англійці, Каспійським морем до Персії, а в Астраханю лишила начальника над експедицією А. Едвардса, а з ним частину запасів та людей. Далі вони щасливо доїхали до Дербента, головного торговельного осередку в цій країні. Тут вони скуповували шовк та інші товари од 22 червня аж до 3-го жовтня. Звідти експедиція повернулася до Астраханю 4-го грудня й тут зазимувала. А втім Едвардса вона вже не побачила: він помер.

На початку квітня року 1581 експедиція вирушила була додому вверх Волгою й прибула 16-го липня до Холмогор, а звідси морем щасливо до Лондону 25 вересня 1581.

Опис цієї експедиції, що його склав Хр. Борро, зветься: *Aduertisments and reports of the 6. voyage into the parts of Persia and Media, for the companie of English merchants for the discoverie of new trades, in the yeere 1579, 1580 and 1581, gathered out of sundrie letters, written by Christopher Burrough, seruant to the saide companie, and sent to his uncle Master William Burrough.* Його надруковано у *Hakluyt'a*—т. I, стор. 471—486. Заголовок цей пояснює, що опис подорожи склавсь з декількох листів, що їх Хр. Борро надсилав був до свого дядька Вільяма Борро. Описа того передруковано в LXXIII томі видань «*Hakluyt Society*», стор. 441—474.

У листопаді р. 1587 Хр. Борро удавсь до правління англо-московської компанії з листом, що в ньому відзначає її хиби.

77) Гіулан, Павло, 1580.

Змальовує похід короля Стефана против Івана Грозного року 1580, як самовидець. Див. його *Commentarius rerum a Stephano rege adversus magnum Moschorum Ducem gestarum. Anno 1580. Claudiopoli. Anno 1581.*

Див. також: В. Васильевскій, *Польская и нѣмецкая печать о войнахъ Баторія съ Іоанномъ Грознымъ. Журн. м. н. пр. 1889 січень, стор. 157—164.*

78) Пет, Артур і Джекман, Чарльз, 1580.

Англійська компанія вирудила була року 1580 морську експедицію, що мала-б спробувати проїхати як-найдалі на схід од Вайгача й Нової Землі і таким шляхом досягнути Китаю. До цієї експедиції було призначено двоє кораблів, один «Джордж», під командою А. Пета, й другий «Вільям», під орудою Ч. Джекмана. На Петовому кораблі були як комерційні агенти Микола Чанслор та Ю. Сміт. Обидва кораблі вирушили в дорогу в червні року 1580 й дісталися до Карського моря, тільки-ж тут була така сила льоду, що вони мусли вертати. Корабель Петів наприкінці грудня щасливо повернувся до Англії; що-ж до корабля Джекманового, то він загинув без вісти. Про цю експедицію збереглося двоє щоденників, а саме: Н. Чанслора й Ю. Сміта, що за них ми вже були згадували: щоденника Чанслора надруковано в збірникові Гаклюйтовому, вид. т. III, стор. 470, журнал Смітів, там-таки, стор. 502—511.

Див. Гамель, Англичане, стор. 8, 24, 54, 58, 182, 256—260, 267, 283—286.— Hamel, Charles Jackmanns Nordostfuhrten von 1580 und 1581. (Melanges Russes, II, pag. 99—114). Середонинь, Англійскія извѣстія о Россіи—Ж. м. в. пр. 1885, грудень, стор. 135.

79) Зборовський, Ян і Дзялинський, Лука, 1580.

Брали участь у другому поході Стефана Баторія на Московщину року 1580. Щоденники їхні видрукувано у виданні: Acta historica, res gestas Poloniae illustrantia ed. Acad. Crae. T. XI (Acta Stephani regis 1576—1586, ed. Polkowski) Kraków, 1887.

Московський переклад: Дневники второго похода Стефана Баторія въ Россію (1580 г.) Яна Зборовскаго и Луки Дзялинскаго. Переводъ съ польскаго О. Милевскаго. Читенія М. о. и. и др. 1897, I, стор. 1—68.

80) Держек, Христофор, 1581.

Гінець од Стефана Баторія; прибув у червні року 1581 до Москви, щоб запропонувати мирові пересправи. Його донесіння видав Пірлінг у виданні: Bathory et Possevino. Documents inédits sur les rapports du Saint-Siège avec les Slaves. Paris, 1887, pag. 107, № XXX. Див. Pierling, La Russie et le St.-Siège. T. II, Paris, 1897, pag. 60, 68, 69.—Оповідання про Держекове перебування в Москві переховується в Ватиканському архіві в Римі, у відділі Nunziatura di Polonia, том 15 А. Див. Россія и Италия. Изд. Акад. Наукъ. Т. II, 1. Пб., 1908, стор. 71.

81) Петровський, Іван, 1581.

Склав щоденника про останній похід Баторія на Московщину; був за молодшого секретаря королівської канцелярії, був священник. Оригінального польського рукопису видано під загол.: Дневникъ послѣдняго похода Стефана Баторія на Россію (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени (1581—1582 г.). Издалъ по порученію Академіи Наукъ М. Кояловичъ. Петербургъ, 1867. Див. також *Aktu historyczne do objaśnienia rzeczy polskich służące. Wydawane przez Akad. Umiejęt. w Krakowie. T. XI. Sprawy wojenne Stefana Batorego. Dyaryusze, relacye, listy, akta z 1576—1582.* Kraków, 1887. Jan ks. Piotrowski. *Dzennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków.* Wydał A. Czuczynski. Kraków, 1894.

Московський переклад: Дневникъ послѣдняго похода Степана Баторія на Россію. Осада Пскова. Переводъ съ польскаго О. Милевскаго. Псковъ, 1882.

Стародавній рукописний переклад переховується в книгозбірні Рос. Акад. Наук.

Німецький переклад, що подає, проте, самі-но витяги з щоденника, зроблено р. 1857 за рукописом щоденника: *Zur Geschichte Livlands i. d. J. 1581 ÷ 1582. Auszüge aus einem Tagebuche während der Belagerung Pleskaus, mitgeteilt von K. H. v. Busse. (Mitteilungen a. d. Gebiete d. Geschichte Liv.-Ehst.-u. Kurlands. Bd. VIII, pag. 369—407).*

82) Поссевіно, Антоній, 1582.

Поссевіно прибав до Москви 14-го лютого р. 1582. Повну бібліографію його писань див. у А. De Backer, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus. Liège, Paris, 1869—1876* 3 томи. Окрім того, треба відзначити: *Possevino, Livoniae commentarius.* Rigae, 1852. *Antonii Possevini missio Moscovitica. Ex annis litteris excerpta curante Paulo Pierling, S. J. Parisiis, 1882.*—Pierling, *Rome et Moscou (1547—1579).* Paris, 1883. Його-таки, *Un Nonce du Pape en Moscovie* Paris, 1884. Його-таки, *Le Saint-Siège, la Pologne et Moscou, 1582—1587.* Paris, 1885. Його-таки, *Papes et Tsars (1547—1597)* Paris, 1890. *La Russie et le Saint-Siège. I—IV.* Paris, 1896. Див. також: М. Lerpigny, *Un arbitrage pontifical au seizième siècle.* Bruxelles, s. a.—Новиковъ, *Древн. Росс. библ.* 2-е вид. VI, стор. 71—107. *Намятники дипл. снош.* X, 258—350.—Цвѣтаевъ, *Изъ исторіи иностр. вѣроисп.* стор. 280—294. *Макарий. Ист. русск. церкви,* VIII, стр. 389—402. Цвѣтаевъ, *Ист. сооруженія перваго костела въ Москвѣ,* гл. I—II, у *Русск. Вѣстникѣ* 1885, вересень. *Supplementum ad hist. russ. Monumenta.* Petersb. 1848, pag. 1—125 i 385—404. Ciampi, *Bibliografia critica,* III, p. 3.

Поссевінівський архів переховується в Ватиканському архіві в Римі. Яка багата й цінна ця рукописна збірка, це можна бачити з видання Академії Наук «Россія и Италия» т. II, вип. 1 (Пб. 1908), де мало не на кожній сторінці трапляються указівки на папери Поссевінові. Надто цікаві указівки на стор. 63, 73—92, 111, 139.

Року 1605 друкарня Бареццо Барецці в Венеції випустила італійською мовою книгу: «*Relazione della segnalata et come miracolosa conquista*

del paterno imperio, conseguita dal Serenissimo Giouine Demetrio, Gran Duca di Moscovia in questo anno 1605». Брошура ця, що змальовує пригоди Лжедимитрія вийшла р. 1606 другим накладом у Флоренції і цього-ж-таки року вийшли переклади: 1) латинський, в штирійському Граці; нове лат. вид. у Мадриді, 1609; 2) німецький, в друкарні Відманштеттера, в Граці, с.-то тій самій, що видала й латинський переклад 1606 р.; другий німецький переклад у Мюнхені, третій в Празі; 3) еспанський, в Вальядоліді; 4) французький в Парижі; 5) чеський, в Празі, у тій самій друкарні Каргезія, що видала й німецький переклад. Це чеське видання збереглося в єдиному примірникові, що переховується в бібліотеці Празького університету.

Італійське вид. р. 1606 передрукував кн. М. Оболенський в Чтеніяхъ М. о. и. и др. (1848, V) з московським перекладом і переднім словом.

Ідучи за Аделунгом (I, 349, II, 172), Оболенський має за автора «Relazione» Антонія Поссевіна. Нарешті, р. 1900 о. Пірлінг не тільки переконливо довів ці міркування що-до авторства Поссевіно, ба й точно визначив джерела, що на них ґрунтується його праця. Див. о. Пірлінгъ, Бареццо Барецци или Поссевино, у Русской Стар. 1900, жовт., і в збірникові: «Изъ смутнаго времени, Пб., 1902, стор. 205—220. Пор. його-таки: La Russie et le Saint-Siège, III, 195. — Шляквинъ, Бареццо Барецци о Лжедимитріи. Извѣстія стд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ, 1908, кн. 3, стор. 263.

Чеське вид. перевидав В. Францев під загол.: Історичне й правдиве повідання про те, як Московський князь Дмитро Іванович досяг батькового столу. Чеський текст р. 1606 з переднім словом і перекладом. Прага Чеська, 1908. Це видання увійшло й у збірник «Старина и Новизна» т. XIV. Про діяльність А. Поссевіна на Московщині див. ст. С. Дахновича: Іезуитъ Антоній Поссевинъ (Труды Кіевск. Дух. Акад. 1865, № 1—4). Див. також: Повѣствованіе о замѣчательномъ и почти чудесномъ завоєваніи отцовской имперіи, совершенномъ Димитріемъ, в. к. Московскимъ въ 1605 г. собр. изъ извѣстій Бареццо-Барецци. Переводъ кн. М. Оболенскаго. Чтенія М: о. и. и др., годъ III, № 5.

83) Бовс, Ярема, 1583.

Англійський посол до Івана Грозного.

Життєпис його в Dictionary of nat. biogr. Аделунг I, 350.

Див.: Ю. Толстой, Последнее посольство английской королевы Елисаветы къ царю Ивану Васильевичу. Сэръ Еремѣй Боусъ. Русск. Вѣстн. 1861, Т. 36 № 11, стор. 5—49. Ю. Толстой, Россія и Англія, стор. 35—39, 206—240. Сборникъ Русск. Ист. Общ. т. 38, стор. 71—168. N. С. de Bogoushewsky, The English in Muscovy during the sixteenth century. Transactions of the Royal Historical Society. Vol. VII. London 1878, pag. 119—129. — Сѣверный архивъ, V, 3. Інструкцію, дану Бовсові в травні р. 1583, надруковано в Hist. Russ. Monumenta, II, pag. 391—395.

84) Сапега, Лев, 1584.

Лев Іванович Сапега народ. 4 квітня р. 1557; р. 1581 Стефан Баторій призначив його на литовського писаря, а р. 1584 його виряджено послом до царя Івана Грозного. А втім до Москви Сапега прибув аж тоді, як цар помер. Лист, що його Сапега надіслав з Москви до князя Радзивіла, надруковано в *Archiwum domu Radziwiłów. (Scriptores rerum Polonicarum. T. VIII, 174). Hist. Russ. Monum. T. II: Ex litteris Sapiae oratoris Poloni apud Mosc. ducem, datis die 10 Julii an. 1584. «О тѣлосложеніи и нравѣ новаго царя».*

Року 1600 Сапегу було вдруге виряджено до Москви. Щоденника цього посольства склав Ілля Пельґжимовський. За його знали ще в минулому віці з твору Когновіцького: *Życia Sapiechów. (T. I, w Wilnie, 1790 p.);* стор. 29 і 63. Витяги з щоденника посольства Сапегу подає окрім того Трембицький в своїй книзі: *Poselstwo Lwa Sapiehy w r. 1600 do Moskwy, podług Dyaryusza Eliasza Pielgrzymowskiego, Sekr. Posel., z rękopismu trafem odkrytego przez Wład. Trębickiego opisane. Grodno, 1846.*

Окрім цього щоденника посольства Пельґжимовський склав ще другого щоденника посольства, писаного віршами. Цей рукопис переховувався давніш у книгозбірні Залуського в Варшаві, а тепер знаходиться в Держ. Публ. Бібліотеці в Ленінграді.

Див. також: О посольствѣ Л. Сапѣги въ Москву въ 1600 г. Гродненскія Губ. Вѣд. 1847, № 4—7. Описаніє посольства Л. Сапѣги въ Москву въ 1600 г. Ж. м. н. пр. 1850 р. № 12. Що-до алокрифічних повідань з приводу щоденника Пельґжимовського, див. статтю С. Пташицького. Переписка литовскаго канцлера Л. П. Сапѣги. Ж. м. н. пр. 1893, № 1 відд. 2, стор. 216.

Три листи Сапежині надіслані до гетьмана Хр. Радзивілла й польського канцлера Я. Замойського: а саме, один з Богданова 2 жовтня р. 1600, другий з Москви 13/23-го грудня 1600 р. й третій з Можайська, як він вертав додому, од 6/16-го березня р. 1601, надрукував А. Прохаска в *Archiwum domus Sapiehanae. Tom I. Lwów, 1892.* Див. також Донесеніє королю Сигизмунду III изъ Москвы отъ пословъ польскихъ, посланныхъ туда для заключ. перемирія. Можайскъ, 16-го марта 1601 г., *Hist. Russ. Monum. t. II, 52.* — Бібліографіч. Записки, Т. I. № 23 (1858) стор. 735.

Дипломатическое донесеніє Сигизмунду III королю польскому о дѣлахъ Московскихъ Льва Сапѣги. Пер. съ лат. Чтенія м. о. н. и др. 1858 р., II, стор. 1—24, IV, 161—162. — Литовскій канцлеръ Левъ Сапѣга о событіяхъ Смутнаго времени. Съ предисловіемъ М. К. Любавскаго. Чтенія м. о. н. и др. 1901 р. II, 1—16.

Життєписа Льва Сапегу, надрукованого р. 1790 у виданні Когновіцького, перевидав Бобрович. Див. *Życia sławnych Polaków. Wydanie nowe Jana Bobrowicza. T. IV, W Lipsku, 1837, pag. 63 i dđ.* — Див. також: *Sapiehowie. Materiały hist.-geneal. T. I. Petersburg, 1890, pag. 144 i dđ.*

85) Мерик, Джон, 1584.

Англієць, представник англійської компанії й англ. уряду на Московщині. З батька його, Вільяма Мерика, був один з членів-фундаторів мос-

ковсько-англійської компанії р. 1554, і до р. 1567 її агент на Московщині. Через те син його, Джон Мерик, уже за молодечих років гаразд знав побут англійської факторії в Москві, і р. 1584 був призначений за агента в Ярославлі. Р. 1592 його переведено на таку саму посаду в Москву. Р. 1596 Мерика прийнято до членів компанії. Одтоді англійський уряд користується з його послуг дипломатичного характеру. Влітку р. 1600 Мерик супроводжував до Лондону царського посла Гр. Ів. Мікуліна й разом з ним повернувся до Архангельська 14 липня р. 1601 як посол. 22-го липня р. 1602 він знову виїхав до Лондону з секретними дорученнями від царя Бориса в справі бажаних для царя шлюбів його дітей з членами англійської королівської сім'ї. Підчас цієї подорожі Мерик писав щоденника, що його рукопис переховується в Британському Музеї. Його видано року 1824 в журналі «Gentleman's Magazin», II, pag. 226, 401, 495. Повернувшись р. 1603 до Москви, він і далі працює як агент компанії. Як агент, він здобув у червні р. 1605 з Тули послання Лжедимитрія, де його повідомлявано про майбутній в'їзд Лжедимитрія в Москву. Мерик представився йому двічі ще до того, як самозванець прибув до столиці й одержав од нього підтвердження англійських привилеїв. У грудні того-ж-таки року Мерикові пощастило здобути нового привилея.

Од Василя Шуйського Мерик одержав 4 червня 1606 р. привилеї й одвіз його до Англії. Р. 1607 він знову прибув в Москву як посол, щоб привітати Василя Шуйського обраного на царя, з царським вінцем. Він і далі працював як агент англійської компанії і допіру р. 1611 виїхав до Лондону. 8 червня р. 1613 він, разом із Вільямом Руселем, повернувся до Архангельська як посол з королівською грамотою, тільки-ж у грамоті тій ані слівцем не згадано про те, що Михайла Федоровича обрано на царя. А через те обидва послы повернулися з Архангельська до Лондону й 22 грудня року 1614 Мерик прибув до Москви як посол, щоб привітати Михайла Федоровича з царським вінцем. Тепер він залишавсь безвиїздно на Московщині геть аж до 5 серпня р. 1617 і брав діяльну участь як посередник у пересправах Московщини з Швецією, що передували Столбовському договору. Р. 1620 він в-останнє їздив послом до Москви й був тут цим разом до 6 червня р. 1621. Р. 1628 ми знаходимо його в Москві на посаді губернатора компанії. Помер він у Лондоні р. 1638.

Див. Dictionary of nat. biography. Vol. 37, pag. 311, 320. Гамель, Англичане, стор. 227—236, 236, 242, 247. Сэра Томаса Смита путешествіе, Пб., 1893, стр. 92, 93. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, I, стор. 99—104. Торговья сношенія Россіи съ Англіей при первыхъ Романовыхъ. Ж. м. н. пр. 1916, листопад, стор. 9 і дд. Сборн. Русск. ист. общ. т. 38, стор. 208, 245, 321, 362, 419. Матеріали по Смутному времени, собр. В. Александренко, в «Старина и Новизна», т. XIV (1911) стор. 196—201, 230, 320—338. Козубський (див. Замѣтки о нѣкоторыхъ иностранныхъ писателяхъ о Россіи въ XVII вѣкѣ, стор. 5) гадає, що Мерик написав книгу «The Russian impostor, or the history of Muskovie, under the usurpation of Boris and the imposture of Demetrius, late emperors of Muskovy», що вийшла в світ в Лондоні року 1674. без прізвища авторового.

Посвяту в цій книзі підписано літерами «К. М.»; тільки-ж Мерикові ініціали були «І. М.». Отже ніщо не промовляє за те, що книгу написав Джон Мерик.

86) Мерш, Антон, 1584.

Фактор англійської компанії в Москві А. Мерш запропонував р. 1583 чотирьом московським промисловцям, що подорожували звичайно в своїх торговельних справах од Холмогор до гирла Печори, поїхати в справах компанії у середину країни од берегів Печори до гирла р. Оби. Промисловці оці сповістили Мерша листом од 21 лютого р. 1584, надісланим з берегів Печори, про свою згоду. Лист цей в перекладі на англійську мову надруковано в збірці Порчесовій т. III, стор. 804, 805: див. Notes concerning the discovery of the River of Ob, taken out of a Roll written in the Russian tongue, which was attempted by the meanes of Antonie Marsh, a chiefe Factor for the Moscovie Company of England, 1584. Того-ж-таки р. 1584 вищезгадані промисловці щасливо виконали доручення Мершове й закупили в Обському краї себелеві та інші хутра, більше-менше на тисячу карбованців. Коли вони поверталися, царські служилі люди відняли в них усі товари й передали їх до царської скарбниці. Мершові-ж царська влада в Москві запропонувала не впоряджати надалі таких експедицій. Відомості ці Порчес одержав од Христофора Гольмса, що р. 1584 був за агента англійської компанії в Москві, й надрукував їх у своїому збірникові т. III, стор. 805. Див. Master Marsh also larned these distances of places and Ports from Caninos to Ob by Sea. Про географічні дані, що їх зібрав Мерш, див. Гамель, Англичане, стор. 184, 207, 218, 219.

87) Рельф, Річард, 1584.

Приказчик англійської компанії. Лист його з Розового острова у липні р. 1584 до двох приятелів його в Казані, а саме Георгія Геніджа та Миколи Спенсера, надруковано в московському сучасному перекладі в «Сборн. Русск. ист. общ.» т. 38-й, стор. 234—238. Див. також Гамель, Англичане, стор. 220 прим. Рельф брав участь у т. зв. шостій подорожі англійців до Персії. Див. Advertisements of the 6. voyage into the parts of Persia. Hakluyt, I, pag. 477.

88) Мюллер, Лоренц, 1585.

Аделунг I, 356. Польський переклад: Pamiętniki Millerowe do panowania Stefana Batorego. Poznań i Trzemeszno, 1840, 12°. Див. статті П. Дубровського в Ж. м. н. пр. ч. ХСІ (1856) отд. VI, 55—62, і Г. Беркгольца, Библиографическая заметка по поводу статьи проф. Дубровскаго «Мюллеровы записки о царствовании Стефана Баторія» в Ж. м. н. пр., ч. ХСІІІ (1856) отд. VI, 30—38.

89) Кіхель, Самійло, 1585.

Аделунг' I, 370. Нове видання його подорожи Sam. Kiechels Reisen 1585—89. Aus drei Handschriften herausg. v. K. D. Haszler. Stuttgart, 1866. У збірникові: Bibliothek des Literarischen Vereins zu Stuttgart. Bd. LXXXVI. Див. також: A. Buchholtz, Der Reisende Samuel Kiechel, aus Ulm gebürtig. У «Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv. - Ehst. - u. Kurlands. IV, Riga. 1849 p., стор. 508—533.

90) Арсеній, 1586.

Еласонський архієпископ, грек Арсеній, прибув уперше до Москви р. 1586 у посольстві вселенського патріярха. Повертаючися додому, він залишивсь у Львові, й його призначено в місцеву братську школу викладати грецьку й церковно-слов'янську мови.

Удруге Арсеній прибув до Москви з царгородським патріярхом Єремією й брав участь у виборах і найменуванні патріярха Іова, р. 1588. А коли патріярх Єремія у травні р. 1589 поїхав, то Арсеній залишивсь на Московщині, й р. 1597 його призначено до Архангельського собору в Москві. Цю посаду він обіймав довший час, і був за свідка важливих політичних подій в Москві. Отож, 20-го червня р. 1605 Арсеній, разом із іншими, зустрічав Лжедимитрія на Лобному місці і в Архангельському соборі й чув тут, як Лжедимитрій оповідав про царське своє походження. 21-го липня, коли Лжедимитрія коронували, Арсеній в Архангельському соборі поклав претендентові на голову корону. Коли короновано Марину Мнішек, 8 травня р. 1606, Арсеній подавав їй корону. У травні того-ж-таки року Арсеній брав участь у виборах Василя Шуйського. По тому як Шуйського скинуто, Арсеній залишивсь у Кремлі, бачив народній революційний рух й пережив усенькі злигодні воєнного облогового стану. 2 травня року 1613 він, укупі з іншим московським духівництвом, зустрічав за містом Михайла Федоровича Романова з його матір'ю й надводив їх до Архангельського собору. 11-го липня, коли Михайла коронували, він-таки подавав мітрополітові царські барми й вінець. Р. 1621 Арсеній, нарешті, покинув Москву й оселивсь у Суздалі, де й помер, посідаючи катедру архієпископа суздальського й таруського, 76 років зроду р. 1625.

Арсеній написав новогрецькою мовою історичні мемуари. Мемуари ті охоплюють період, одколи зацарював Федір Іванович, геть аж до Михайла Романова. Вони збереглися в грецькому трапезунтському Сумелійському монастиреві, і знайшов їх там в 90-х роках минулого віку А. Дмитрієвський, що в 1898 та 1899 рр. і надрукував опис рукопису. Він подає відомості про зміст мемуарів й докладного життєпису їхнього автора під загол. «Архієпископъ Еласонскій Арсеній и мемуары его изъ русской исторіи, по рукописи трапезунтскаго Сумелійскаго монастыря». Київ, 1899, стор. 233.

Ще й коли працю А. Дмитрієвського не було видано, Арсеній був добре відомий в історичній науці завдяки іншому своєму творові, написаному новогрецькою мовою про те, як на Московщині засновано патріяр-

шество. Твір цей уперше видали р. 1749 італійські учені А. Ривотелла та Ф. Берта. Аделунґ подав про цей твір чимало відомостей (Т. I, стор. 379—401).

Після Аделунґа студіював у нас літературну діяльність Арсенія Н. Оглоблін. Він надрукував докладного життєпис архієпископа, додавши до нього переклад його твору про його перебування в Москві р. 1588 під заголовком: «Арсеній архієп. Элассонскій и его описаніе путешествія въ Московію 1588—89 гг.» в журналі «Историческая Библиотека» Пб., 1879. № 8. Серпень, стор. 1—44 і № 9. Вересень, стор. 44—97.

91) **Соваж Жан**, 1586.

Аделунґ I, 361.

Нове видання: *Mémoire du voyage en Russie fait en 1586 par Jehan Sauvage... publ. pour la 1-re fois d'après les mss. de la Bibl. Imper. par Louis Lacour. Paris, 1855.*

92) **Черрі, Френсіс**, 1587.

Англієць; у московських тогочасних документах його звать Фрянчиком Івановим. Порчес зве його одним з найвидатніших членів англійської торговельної компанії в Москві. Молодою ще людиною будши, уже він служив двірським товмачем при царі Івані Васильовичі (was the Emperour Ivan Basiliwich his Interpreter). Порчес повідомляє далі, що Черрі їздив на схід Московщини, а саме в Пермський край; а втім у нас немає відомостей про те, коли саме відбувалася ця подорож. (Див. Purchas, His Piligrimes, vol. III, pag. 806: The report of Master Francis Cherry, a Moscovie Merchant, and Master Thomas Lyndes touching a warme Sea to the Southeast of the River Ob). Р. 1587 Черрі привіз з Англії дві грамоти, а саме: одну од Лизавети до царя Федора Івановича, другу-ж до боярина Бориса Годунова й дяка Андрія Щелкалова од Лизавети й «її радників». Відповідь королеві цар надіслав у липні того-ж-таки року з Френсісом Черрі; Годунов-же, що йому було «весьма прискорбно», що королева Лизавета й її вельможі «писали йому грамоту весьма непригожую и неприличную, смѣшивая въ ней дяка съ нимъ», не відповідав цим разом королеві, й висловив своє незадоволення в листі до її посла Єроніма Горсея. Листа того Френсіс Черрі за дорученням од нього передав Горсеєві в Архангельському, перед тим, як одплив в Англію. Укупі з листом Черрі привіз Горсеєві й подарунок од Бориса Годунова, а саме багатий шматок золотого грезету й пару соболів. Горсей, як відомо, приїхав до Москви на-весні р. 1586 з грамотою від королеви Лизавети, й виклопотавши нового привилея для англійських купців, що давав їм право безмитно торгувати, поїхав з відповіддю в червні р. 1587. (Сборн. Русск. ист. общ. т. 38, стор. 179—196. Ю. Толстой, Россія и Англія, стор. 286—288. Наклуыт, Voyages, vol. I, pag. 530.

Р. 1591 Черрі знову прибув на Московщину з листами (од 27 травня р. 1591) од лорда Берлея й од лондонських крамарів до Бориса Годунова й одвіз відповіді до Англії. В січні р. 1593 Годунов пише до лорда Берлея:

«Изъ письма твоего вижу, что послѣдніе корабли вашихъ гостей возвратились благополучно и что ты получилъ посланья на нихъ съ Франсисомъ Черри грамоты: одну отъ нашего г. ц. и в. к. всея Россіи къ ея вел-ву королевѣ вашей, и другую отъ меня къ ея выс-ву и одну отъ меня къ тебѣ». (Толстой, стор. 438. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, I, 98). 25 травня р. 1598 Черрі приїхав до Архангельська, а звідси поспішивсь до Москви з грамотами від королеви Лизавети до царя Федора Івановича й Бориса Годунова. Грамоти ці, написані в Лондоні 18 січня р. 1598, коли там ще не могли знати про смерть цареву, тепер прийняв новий цар, і в грудні він вирядив Черрі до Лондону із відповіддю суходелом через Новгород та Псков.

Про перебування Черрі в Москві р. 1598 ми маємо зведення, що він склав. Видано його під загол.: «Francis Cherrys voyage to Russia» у збірнику: The Egerton Papers. A collection of public and private documents, from the original manuscripts, the property of the right hon. Lord Francis Egerton. Edited by J. Payne Collier. London, 1840, pag. 292—301.

Р. 1600 Черрі в Лондоні був за пристава при Московському послі Гр. Ів. Мікуліні. Про експедицію, що її вирядив Черрі на північну Московщину, див. Гамель, Англичане, стор. 185, 186, 190.

93) Флетчер, Джильс, 1588.

Життєпис його в Dictionary of nat. biogr. T. XIX, pag. 299.

Англійське видання його книги: Russia at the close of the XVI century, comprising the treatise of the «Russe Common Wealth» by Dr. Giles Fletcher and the travels of Sir Jerome Horsey, ed. by A. Bond. London, 1856. (Works issued by the Hakluyt-Society, 20).

Французьке вид.: La Russie au XVI-e siècle. Avec une introduction par Ch. du Bouzet. Vols 1—2. Leipzig, Paris, 1864.

Московського переклада книги Флетчерової, що його зробив Д. Н. Гініус, з переднім словом од К. М. Оболенського надруковано в 1-ій книзі Чтеній М. о. и. и др. за р. 1848, але в продаж ця книга не пішла: твір Флетчерів опечатано, а секретаря Московського «Общества ист. и древн.», проф. О. Бодянського, переміщено в Казанський Університет; журнал «Чтенія М. о. и др.» припинивсь до р. 1857. — Окремих одбиток переклада Флетчера з «Чтеній» наготовано 50 примірників, і тепер з них не аби-яка бібліографічна рідкощ. А. Бурцев набув одного примірника й передрукував московський переклад Флетчера з передмовою М. А. Оболенського в своїм виданні: Описание рѣдкихъ російскихъ книгъ. Пб., 1897, ч. III, стор. 169—297.

Р. 1867 за кордоном видано московський переклад Флетчера під загол.: «О государствѣ Русскомъ»; хто перекладав та де видано, не позначено.

Див. також: 1) Сѣверный архивъ, 1826, т. XXVIII. 2) Ю. Толстой, О Флетчерѣ, в Бібліотекѣ для чтенія, т. 158, № 1, 2 (1860). 3) Джильзъ Флетчеръ. Современникъ 1865, № 3, стор. 105—132. 4) Статейный списокъ прїезда Елизара Флетчера. Временникъ М. о. и. и др. VIII, 1850, стор. 1—96.

5) Hamel, Tradescant, pag. 242. 6) С. Середонинъ, Сочиненіе Джильса Флетчера какъ историческій источникъ. Пб., 1891. 7) Ю. Толстой, Россія и Англія, № 61—64, 67—74, 76, 80. — 8) Къ дѣлу объ изданіи книги Флетчера, 1848—49 pp. Русская Старина. Січень 1890 р. стор. 54. Лютий, стор. 387, 428; 1889 р. т. 58, стор. 240.

94) Варкоч, Микола, 1589.

Микола Варкоч фон-Нобшиц, силезький шляхтич, був виряджений 24 вересня р. 1589 від німецького імператора як посол до Москви. Інструкція, що її одержав Варкоч, переховується в державному архіві в Відні. Датовано її з Праги од 6-го жовтня. Імператор зазначає в інструкції, що доручення, дані послові, мають передусім інформаційний характер. Найперше посол має сказати цареві, що імператор тільки з миролюбства й за згодою з усією імператорською родиною, не виключаючи короля еспанського, вирішив покінчити з Польщею мирно й погодивсь на з'їзд комісарів од обох сторін. Тільки-ж, коли права короля Максиміліяна, обраного на польський престіл, буде порушено, то й імператор візьметься до зброї і тоді удасться по допомогу до царя, сподіваючися здобути підтримку грошима. Що-ж до турецької ліги, то Варкочеві покладалося за повинність, нехай він буде обережний, щоб султан ні за що не довідався. Посол повинен сказати про згоду імператорову, тільки-ж підкреслити, що імператорові поки-що треба знати про відповідні пересправи цареві з Перським шахом. Нарешті Варкочеві давалося секретне доручення, а саме: він повинен дістати копію з заповіту Івана Грозного, або принаймні з тієї статті заповіту, що говорить про дім Габсбургів. Окрім того, він має зав'язати близькі стосунки з Борисом Годуновим і дати йому до рук «милостивого» листа від імператора. Зокрема Варкоч повинен довідатися, як ставляться до Австрійської династії, с.-то чи думають на Москві удатися до цієї династії, коли бездітний Федір помре.

Варкоч виїхав з Праги 20 грудня й через Ливонію та Псков прибув наприкінці березня року 1589 до Москви, де й пробув геть аж до 3-го липня. Він повертався через Архангельськ та Гамбург.

У державному архіві в Відні переховується: 1) Лист Варкоча до імператора, надісланий з Пскова 7 березня р. 1589. 2) Його-таки звідомлення імператорові про своє послування. 3) Лист імператорові з Гамбурґа од 4-го жовтня р. 1589, усе німецькою мовою.

Питання про антитурецьку лігу страшенно цікавило в другій половині XVI віку західньо-європейські держави. Отож, Пилип II еспанський провадив од р. 1575 пересправи з імп. Максиміліяном про те, щоб притягти до загальної спілки Московську державу. Отож саме через це еспанський уряд р. 1589 жваво цікавивсь посольством Варкочевим до Москви. Сліди цього доховалися в архіві еспанського міста Сіманки, де серед паперів, що до цієї справи стосуються, є еспанський переклад звідомлення Варкочевого про посольство року 1589. Копію з звідомлення дістав, переклав й переслав еспанському урядові 26-го грудня р. 1589 еспанський посол при цесарському дворі, Сен-Клеманте. Переклад цей зветься «Sum-

mario de la relación de Nicolas Warcosch, embaxador que fué de Su Magestad Cesarea en Moscovia». Його надруковано в збірникові «Россія и Италия», т. III, вип. 2, стор. 352—372. Див. також: *ibid.*, pag. 226, 227, 317.

Року 1593 Варкоча вдруге надіслано до Москви. Інструкцію, що він її одержав, датовано 9-м квітня р. 1593 в Празі. Вона переховується в державному архіві в Відні. Варкоч повинен був найперше остаточно з'ясувати справу про цареву допомогу супроти турків. Далі йому знову доручено розшукати заповіта Івана Грозного. А як ходили чутки, начеб-то цар Федір помер, то Варкоч повинен був довідатися, хто зацарює по ньому й чи немає надії, щоб один з братів імператорових посів Московський престіл.

15-го червня р. 1593 Варкоч писав до імператора з Вільни, що цар живий, й що в нього народилася донька. Оригінал листу в держ. архіві в Відні.

Звідомлення про своє послування Варкоч подав імператорові 19-го березня р. 1594 й переховується воно там-таки.

Італійський переклад цього звідомлення надруковано в *Hist. Russiae roman.* Т. II, № 25, pag. 32 і дд. під загол.: «Донесеніє имп-у Римскому посла его при Московск. дворѣ Н. Варкоча, о путешествіи его въ Москву».

Московський переклад звідомлення Варкоча про його друге посольство в Чтеніяхъ М. о. и. и др. за 1874 г. кн. IV: «Описание путешествія въ Москву посла римскаго имп-а, Н. Варкоча, съ 22-го іюля 1593 г. Пер. съ нѣмец. А. Н. Шемякина. Съ предисловіемъ и прим. переводчика». Див. також: «Маякъ» за 1842 р. № 5. — J. Fiedler, *Beziehungen Oesterreichs zu Russland, 1584—98.* (Almanach der Akad. der Wissensch. Wien, 1866, pag. 253—278.

Незабаром Варкочеві довелося втретє лагодитися до Москви. Інструкцію, що він одержав, складено в Празі 3-го травня р. 1594. Варкочеві цим разом наказувано, нехай він вимагає в Москві видати імператорові обіцяну на випадок війни з Туреччиною субсидію. Далі, він не має відмовлятися, коли йому запропонують обговорити питання про те, щоб оддати Московський престіл одному з принців з Габсбургського дому.

8/18 грудня Варкоч прибув до Москви і цим разом справді одержав на руки обіцяну субсидію, що складалася з коштовних хутер, оцінюваних у 44.720 карб. — 16-го серпня 1595 р. Варкоч повернувся до Праги.

Про цю подорож Варкочеву жадного звідомлення в архівах не збереглося. Аделунґ (I, 423) помилково запевнює, начеб-то про третю подорож Варкочеву збереглося двоє звідомлень. Витяги-ж. надруковані в Аделунґа, правлять за довід, що тут мовиться про звідомлення за другу подорож.

Див. також: Fehner, *Chronik*, I, стор. 115. — Uebersberger, l. c. pag. 537—562.

Про друге послування Варкочева є ще й инше звідомлення. Склав його один з супутників Варкочевих, Стефан Гейс (Stephan Heuss). Звідомлення надруковано під загол.: «Beschreibung der Raiss in die Moskaw, so Herr Niclas Warbotsch, damals Röm. Khay. Gesandter gethan Anno 1593. den 22 July», у виданні B. von Wichmann, *Sammlung bisher noch ungedruckter kleiner Schriften zur ält. Gesch. d. Russischen Reichs.* Berl. 1820. Bd. I, pag. 128—200.

95) Ласота, Еріх, 1590.

Еріх Ласота походив з шляхетського роду Горішньої Силезії й народ. близько 1550 р. Він учивсь у школі в м. Герлиці, а далі перейшов до Ляйпцігського університету; р. 1573 він поїхав до Італії, де до року 1576 слухав лекції в Падуї. У червні р. 1576 він повернувся на батьківщину, але залишавсь тут не довго. Бувши в Празі, він довідався, що Пилип II еспанський вербує полк з німецьких воєв. Отож він р. 1579 рушив до Кремони, й знайшов цей німецький полк і став до нього на службу як рядовик. У лавах цього полку він брав участь у тому поході, коли еспанці звойовували Португалію, знов-же й в експедиціях на Азорські острови. Р. 1584 він повернувся на батьківщину. Дальшого року він став на службу до імператора Рудольфа і зробив низку подорожів до Силезії та Польщі у справах брата Рудольфового, ерцгерцога Максиміліана. Той-бо, відколи помер Стефан Баторій, претендував на польський престіл. У військових акціях ерцгерцога за польську корону Ласота брав участь як командувач над німецькими загонами. А коли Максиміліан капітулював в Бічіні, він з своєї доброї волі поїхав разом із полоненим ерцгерцогом до Красностава, де виконував для нього секретні доручення.

Коли ерцгерцог, визволившись з полону, повернувся до Праги, Ласота залишивсь при ньому як гофмайстер, і р. 1590 його надіслано з дипломатичним дорученням в Москву до вел. князя. Інструкцію, що її одержав Ласота, склав Максиміліан в Мергентгаймі 21 липня р. 1590. Вона зветься: *Instructio Regis Maximiliani pro Erico Lassota ad Moscum. Mergentheim*, і переховується в державному архіві у Відні. В ній Максиміліан загадує Ласоті клопотатися в Москві про те, щоб цар допоміг йому захопити польський престіл; як обіцявсь був. Далі Ласоті доручалося попризбирувати відомості про те, чого можна сподіватися, коли Федір помре. Ласота одержав крім того ще й рекомендаційні листи від імператора до царя й Бориса Годунова (*Uebersberger, l. c. pag. 551*).

Ласота гадав їхати морем через Любек та Нарву й 7-го жовтня відплив з Травемюнде. 15-го жовтня він пристав до берега поблизу Нарви, на московській території. А як він не знав місцевости, то й потрапив до рук шведській варті. Допитавши, його відправили до Швеції, де він і жив як полонений, аж до 12-го квітня року 1593. У січні року 1594 він з'явивсь до ерцгерцога Максиміліана в Прагу. Тут його вже за два дні сповіщено, що імператор доручає йому, в характері посла, їхати до запорозців, що пропонували свої послуги імператорові через одного з своїх-таки запорозців, Станислава Хлопицького. Вони заявляли, що охочі допомогти, бо татари готуються до походу, тож вони й мають на думці переправитися через Дніпро коло гирла ріки, перешкоджати цьому переходові й усяково шкодити їм. А через те імператор і вирішив переслати їм як подарунок прапор та грошей. Передати ці дарунки та провадити пересправи й було доручено Ласоті.

19-го лютого Ласоті передано інструкцію й лист, а 22-го він одержав 8000 червінців, щоб подарувати їх запорозькому військові.

Ласота зробив свою подорож через Силезію, Моравію, Австрію, Угорщину й Галичину. 14-го квітня він був у Львові, а далі через Броди, Вишневець, Пилявці, Прилуку, Погребище, Трипілля прибув 7-го травня до Київа, де залишавсь троє днів. Далі, їхав Дніпром униз, проїжджав усі пороги й 9-го червня прибув до острова Базавлука при Чортомлицькому Дніприщі, де тоді була січ козацька.

У своїй щоденникові Ласота подає наочну картину, як проваджувано пересправи з козаками. Вони тривали до 2-го липня. Цього дня він вирушив додому, 24 серпня прибув в Регенсбург, і в вересні подав членам таємної ради своє звідомлення.

Року 1595 Ласоту призначено на військового контролера в Горішній Угорщині, і цю посаду він обіймав до самісінької своєї смерті, року 1616.

Ласота писав щоденника, що в ньому змальовує події в своїй житті за час од 1573—1594 рр. Рукопис його переховується в Герсдорфській бібліотеці в м. Бавцені. Уперше його видав Шоттин р. 1854, удруге-ж він вийшов р. 1866 під заголовком: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau*. Halle, 1866.

Московські переклади:

1) Путевыя записки Эриха Лассоты, отправленнаго Римскимъ императоромъ Рудольфомъ II къ запорожцамъ въ 1594 г. Переводъ и примѣчанія Ф. Бруна. Одесса, 1873.

2) Мемуари относящіеся къ исторіи Южной Руси. Вып. I. Переводъ К. Мельникъ. Кіевъ, 1890. Дневникъ Эриха Лассоты изъ Стеблева (стор. 137—190).

В журналі: «*Baltische Monatsschrift*» за р. 1873 (стор. 486—539) Fr. Bienemann подає під заголовком: *Diplomatische Velleitäten und Fahrnisse des XVI. Jahrhunderts* нарис діяльності Ласоти до р. 1590, с.-то до того часу, як він повернувся з шведського полону. Автор подає наочну картину відповідних сучасних політичних подій, що з ними звязано діяльність Ласоту.

Коротенький життєпис Ласотів в *Allg. Deutsche Biographie*, Bd. XVII, стор. 793. Про його походження й родину див. статтю Вельтцелеву в «*Zeitschrift für Geschichte und Altertum Schlesiens*». Bd. XI, pag. 501.

96) Вундерер, І. Д., 1590.

Див. *Wunderers Reise in Russland, 1590*, Herausgegeben von Fr. v. Adeling. St. Petersburg, 1841. — К. Н. v. Busse, *Ueber Wunderers Reisen durch Kur.-Liv.- u. und Ehstland*; в журналі «*Inland*» 1852, № 26, 27, 29. Див. також статтю П. Д. Вендта в «*Rigasche Stadtblätter*» за 1841 р., стор. 76—79. А. Браудо, *Russica*, в *Сборникъ статей въ честь Д. О. Кобеко*. Пб., 1913, стор. 256—257.

97) Бой, Георгій; Столарм, Еріхсон; Арвід Денгоф, Гергарт, 1592.

Пересправи, що мали поладити суперечки поміж Московщиною та Швецією через Естонію, розпочато, як відомо, ще року 1575; але тільки починаючи від р. 1583 їх проваджувано енергійніш.—10-го серпня р. 1583 скла-

дено на гирлі р. Плюсси, поблизу Нарви, перемир'я на три роки, рахуючи від 29 червня р. 1583. Коли Іван IV помер, шведські й московські уповноважені знову з'їхалися на гирло Плюсси й 25 жовтня тут розпочато пересправи. В наслідок отих пересправ, перемир'я продовжено на 4 роки, рахуючи від 6 січня р. 1586. Нові пересправи проваджували в-осени р. 1589, зважаючи на те, що термін перемир'я незабаром мав закінчитися, наслідків жадних не мали і в січні р. 1590 численне московське військо вирушило до шведського кордону. Уже 27 січня воно взяло Яму, і 23 лютого Івангород і Копор'є. Отож через те, що воюватися успішно далі не була сила, шведський головнокомандувач Карл Горн вирішив поступитися цими містами. Він висловив готовість скласти перемир'я до 6 січня р. 1591, ще й обіцявсь при цьому віддати і більше на майбутньому з'їзді уповноважених. З'їзд цей проте наслідків жадних не мав і військові акції відновилися в-осени р. 1590. Через цей похід не сталося, як відомо, позитивних змін у шведсько-московському кордоні. Москва затримала за собою Яму, Івангород та Копор'є, дарма що підчас військових акцій шведи на початку року 1591 загрожували навіть Новгородові, тільки-ж москалі і собі відомстилися шведам, узимку р. 1592 сплюндрувавши Фінляндію поблизу Выборга та Або. Далі у серпні р. 1592 почато пересправи, що 20 січня р. 1593 закінчилися в Тявзині складеним двоохлітнім перемир'ям. Династичні інтереси герцога Карла Зюдерманландського прискорили справу, і 18 травня р. 1595 складено нарешті мирову угоду в тому-ж-таки Тявзині.

Зокрема що-до шведо-московських пересправ р. 1592 в Тявзині, з шведського боку надіслані Клас Еріксон Флемінг, що відгравав не аби-яку роль, як помер король Йоган, як прихильник Сигізмундів й ворог герцогові Карлові; далі Карл Стенбок, Георгій Бойє, Арвід Столарм та Гергард Денгоф. Як московські уповноважені, прибули Михайло Глібович Салтиков-Морозов, Дементій Іванович Черемісінов та дьяк Посник Дмитрієв.

Флемінг не довів дорученої йому справи до краю, і разом з Стенбоком наприкінці жовтня поїхав до Фінляндії. Він гадав, зважаючи на смертельну хворобу короля Йогана, діяти тут на користь Сигізмундові. Тож пересправи з московськими уповноваженими покінчили без них Бойє, Столарм і Денгоф. Денгоф був за секретаря. Доки не від'їхав Флемінг, справи проваджувано «о мирѣ или перемиріи». Як він поїхав, говорять уже тільки про «продолжительное перемиріе». Московські послы при цьому уперто вимагають Карелію, але шведи рішуче їм одмовляють. По-при все те, 20-го січня складено перемир'я на два роки, с.-то аж до 6-го січня р. 1595. Уже 1-го жовтня р. 1594 комісари з обох сторін знову повинні були з'їхатися в Тявзині, щоб скласти «вѣчный миръ». Обидві сторони при цьому поки-що відмовлялися від нових територій, кожен повинен поки-що володіти тим, чим володів досі.

Про пересправи, проваджувані в Тявзині од листопаду 1592 до 20-го січня 1593, збереглася копія звідомлення шведських комісарів, складеного німецькою мовою. Складав його мабуть Денгоф. Копія ця переховується в бібліотеці Дерптського університету. Видав її В. Кордт під загол.: Die Verhand-

lungen des Waffenstillstandes von Teusina, 1593. Ein Beitrag zur Gesch. d. Bez. Schwedens zu Russland von B. Cordt. Dorpat, 1892. Вступ до цього видання подає, окрім історичного огляду, ще й життєписи всіх уповноважених й указівки на відповідну московську й шведську літературу. Звіdomлення шведських послів зветься: Acta was der kön maytt. und der krön zu Schweden verordnete commiszaryen: Georg Boy, statthalter auf Reval, Arff Erichson, statthalter auf der Narven, und Gerharth Dönhoff, statthalter auf Habsal u. Leal, mit den Reussischen groszen gesanten, Michael Glebowitz, Demensze Iwanowitz u. Posznik Demitreff, nach des veltobersten Claus Fleminges abzuge, zur Narva von dem 20. novembris anno 1592 bisz auf den 24. januarium folgenden 1593. jhares gehandelt worden.

Копію цю було подано герцогові Карлові 7 вересня р. 1593.

Копія угоди складеної 20 січня—в державному архіві в Стокгольмі. Угоду надруковано в Sverges traktater med främmande magter, utgifne af O. S. Rydberg. Del. V, I. Stockholm, 1903, pag. 72—75.

98) Де-Фер, Геррит та Лінсхотен, Ян Гейгенфан, 1594.

Експедиції нідерландців, що відбулися 1594, 1595 і 1596 рр., мали на оці відкрити північний морський шлях до Китаю й Японії, описали їх Геррит де-Фер та Ян фан Лінсхотен.

Г. де-Фер описав усі три подорожі, але участь брав тільки у другій та третій. Та-ж він приятелював з Вільгельмом Барентсом, героєм зимівлі на о. Новій Землі р. 1596 та від нього одержав всенький матеріал що-до першої подорожі. Книга де-Ферова вийшла між люди під загол.: Waerachtige Beschryvinghe von drie seylagien... deur de Hollandtsche ende Zeelandtsche schepen by noorden Noorwegen, Moscovia ende Tartaria... ghedaen. Amst., 1598.

Нові англійські видання:

1) Gerrit de Veer, Three Voyages by the North-East to China, 1594—96, edited by C. Beke. London, 1853.

2) De Veer, The Three Voyages of William Barents to the Arctic regions (1594—6), by G. de Veer. Second edition, by Koolemans Beynen. Lond. 1876 (Nakluyt Society, № 13, 54).

Нове голандське видання: Reizen van Willem Barents, Jacob van Heemskerck, Jan Cornelisz. Rijk naar het Noorden, 1594—1597. Verhaald door Gerrit De Veer. Uitgegeven door S. P. L'Honoré Naber. Deel I. II. 's-Gravenhage, 1917.

Ян Гейген фан Лінсхотен брав участь у перших двох експедиціях як фактор і склав описа їх під загол.: Voyagie ofte Schip-vaert... von by Noorden om langes Noorwegen, de Noortcaep, Laplant, Ruslant, de Wittezee... Anno 1594 ende 1595. Franeker. Anno 1601.

Нове голандське видання: Reizen van Jan Huyghen van Linschoten naar het Noorden (1594—1595) uitgegeven door S. P. L'Honoré Naber. Gravenhage, 1914.

Повну бібліографію давніх видань Де-Фера та Лінсхотена подає: P. Tiele, *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs néerlandais*. Amst., 1867, pag. 103—116, 190—195.—P. Tiele, *Nederl. bibl. van Land-en Volkenkunde*, pag. 155—156. Див. S. Muller, *Gesch. der Noordsche Comp.* Utrecht, 1874, pag. 1—47. S. Muller, *De eerste reizen der Nederlanders naar de Noordpol*. Haarlem, 1877.—J. Brockema. *Cornelis Cornelisz, Willem Barends en hunne Tochtgenooten*, 1878 (Archief IV-e, d. 1-e st.). *Deutsche Rundschau für Geographie*, III, pag. 20, 72, 119; IV, 263.

99) Туссен. Янів, 1595.

Данець зроду; його повідомлення про Нордландію, Лапландію й Фінмаркен (*Beretning av Jacob Tussen om Nordland, Finmarken og Lappland*) переховується в держ. архіві в Копенгагені. По данському. Див. Щербачевъ, *Датскій архивъ*, № 517.—O. Johnsen, *Finmarkens politiske historie*. Kristiania, 1923, pag. 101.

100) Комулович, Олександр, 1595.

Аделунгъ зве його Comuleone й має за італійця (т. I, стор. 463), тільки-ж цей посол од папи Клементя VIII, що двічі приїздив до Москви, а саме в 1595 і 1597 рр. був слов'янин. Докладні відомості про його перебування у Москві дає Пірлінгъ: *La Russie et le Saint-Siège*. T. II. pag. 332—341, 345—353, 361—368.

Див. також: «Папи Клементя VIII письмо къ царю Феодору Іоанновичу, къ коєму папа посылаетъ служителя своего, иллирійскаго священника Александра Камулея» 22 січня 1594.—Того-же письмо правителю Москви, Борису Годунову. Папа поручаетъ благоволенію его служителя своего Александра Камулея» 12 квітня 1596.—«Того же папы къ тому же о благосклонномъ привітіи Камулея». *Hist. Russ. Monum.* т. II, стор. 45—50.

101) Гастфер, Одерт, 1597.

Посол од Сигізмунда. Див.: *Relation von Odert Hastfers und Hinrich Pryssmann's Gesandtschaft nach Moskau, wohin sie von König Sigismund abgefertigt worden A. 1597.* (Archiv I. d. Gesch. Liv-, Est.- u. Curlands. Bd. II. Reval, 1861, pag. 134.

102) Матцен, Стен і Свав, Георг, 1598.

Данські послы. Звідомлення про їхні пересправи, проваджувані з Василем Щелкаловим у Москві, переховується в державному арх. в Копенгагені. Щербачевъ, *Датск. арх.*, стор. 147, 148.

103) Шиле, Михайло, 1598.

Прибув до Москви 10 вересня року 1598, з грамотами од імператора до Бориса Годунова. Про його донесіння є відомості в Аделунга.

Удруге Шиле приїхав до Москви в характері посланця 26 травня р. 1601. Донесіння його про цю подорож переховується в державному архіві в Відні; Аделунг запевнює помилково, що цього донесіння не існує. Див. Uebersberger, l. c. pag. 573.

Московський переклад: Донесеніє о поїздкѣ въ Москву придворнаго Римскаго императора, Михаила Шила, въ 1598 г. Пер. съ нѣм. А. Н. Шемякина. Чтенія М. о. н. и др. 1875, II. 1—22.

104) Уїліс, Тимофій, 1599.

Англієць, лікар. Подав 23 вересня в посольській палаті посольському дякові Василеві Щелкалову грамоту від королеви Лизавети од 24 червня року 1599. У грамоті тій королева між иншим писала, що чутки, наче-б-то вона має вилутатися в польсько-шведські незгоди, безвідставні і що вона доручила д-рові Уїлісові доповісти цареві докладніш усно. Лизавета крім того повідомила, що д-р Уїліс згоден стати на царську службу.

Коли його 23-го та 25-го вересня розпитувано в посольській палаті, Уїліс заявив Щелкалову, що він про стосунки Англії з Польщею та Швецією докладних відомостей не має, і що він тільки знає «свое дѣло дохторское» й пропонує «свой разум на дохторство». Коли-ж Щелкалов спитавсь, чом-же він приїхав тоді без «дохторских и лечебных книг» і без ліків, то Уїліс одповів, що книги у нього в голові, що у нього окрім того п'ять, шість книжок єсть, і що він, коли його буде прийнято на службу, або сам поїде по книжки, або вишише їх. Уїліс «отпущень в Англію безъ грамоты и безъ отвѣту».

Сборн. Русск. ист. общ. т. 38, стор. 268—277, 289—291.

Донесіння його про його подорож: «Старина и Новизна», т. XIV, стор. 293—302.

105) Паррі, Вільям, 1599.

Англієць Вільям Паррі був у поchetі перських послів, що прибули наприкінці 1599 р. до Москви. На чолі посольства були персіянин Перхулибек й англієць, сер Антоній Шерлі, що став укуші з своїм братом Робертом на службу до шаха Аббаса. Паррі склав оповідання про подорож. Оповідання вміщено в збірникові Порчеса *The Piligrimes*, і має заголовок: *Sir Anthonie Sherley his voyage over the Caspian sea and thorow Russia: taken out of W. Parry his discourse of the whole voyage of Sir Anthonie, in wich he accompanied him.* (Purchas, *Piligrimes*, II, IX, 1407—1410.

Частина його оповідання передруковано в книжці: *The three brothers, or the travels and adventures of sir Anthony, sir Robert and sir Thomas Sherley in Persia, Russia...* London, 1825.

Московський переклад: Проїздъ черезъ Россію персидскаго посольства въ 1599—1600 гг. Пер. С. Соколова. Чтенія М. о. н. и др. 1899, кн. IV.

106) Дон-Хуан Перський, 1599.

У почегі перського посольства, що прибуло до Москви наприкінці р. 1599, був вельможний персіянин Урух-бек. Коли це посольство в 1600 р. було в Еспанії, Урух-бек охрестивсь у Вальядоліді і здобув ім'я Хуана. Він написав перською мовою описа й історію Персії й оповідання про подорож посольства. Твір цей перекладено на еспанську мову й видано в Вальядоліді р. 1604 п. загол.: *Relaciones de Don Juan di Persia*.

Уривок з цього перекладу, що змальовує подорож перського посольства через Московщину, надруковано в *Recueil de relations et de memoires concernant la géographie et l'histoire de la Russie avant 1700*.

Московський переклад: Путешествіе персидскаго посольства черезъ Россію, въ 1599—1600 гг. Пер. съ испанскаго С. Соколова. Чтенія М. о. н. и др. 1899, I стор. 1—19.

107) Лі, Річард, 1600.

Інструкція англійському послові Річардові Лі, дана у червні р. 1600: *Historica Russiae monumenta*, Т. II, pag. 404—407. Див. про його приїзд в Архангельськ та Москву: *Сборн. Русск. ист. общ. т. 38*, стор. 364—388, 402—419. *Старина и Новизна*, кн. XIV, 322, 325—328.

XVII вік.

108) Бусов, Конрад, 1601.

За списком другої половини XVIII в., що належить Російській Академії Наук, Хроніку Бусова видав академик А. Кунік у першому томі «Сказаній иностранныхъ писателей о Россіи, изд. Археологическою коммисією». Пб., 1851, стор. 1—136.

Див. також: Я. Гротъ, Дѣйствительно ли Мартинъ Беръ авторъ хроники? *Ж. м. н. пр.* 1849, травень, стор. 100—130. А. Кунік, *Ueber einige historische Schriften von Konrad Bussau, Martin Beer und Petrus. Petrejus*. В журналах «Inland» 1850 р. № 7 і *Erman's Archiv f. wissensch. Kunde Russlands*, Bd. IX, pag. 29—32 (1850).—А. Кунік, *Aufklärungen über Konrad*

Bussow und die verschiedenen Redactionen seiner Moscovischen Chronik, в Bulletin hist.-phil. de l'Académie de St. Pétersb. T. VIII, № 20, 21, 23, 24. Mélanges russes. T. I, pag. 653—731. Окрема відбитка р. 1851.—Schieksale livländischer Auswanderer i. J. 1601. Nach Konrad Bussau's gleichzeitigem Bericht. В Mittheilungen der Gesellschaft f. Alterthumskunde in Riga, Bd. IV, Hft. 1. (1847) pag. 57—87 і р. 1854.—Herrmann, Geschichte des russ. Staates. Bd. III. Appendix: Ueber die Chronik von C. Busso, Petrejus und M. Beer.

109) Петрей, Петро, 1601.

Життєпис: в Biographiskt Lexikon öfver namnkunnige svenska män. Bd. XI, Upsala, 1845, pag. 164—168.

Нове видання його «Історії» в Rerum Rossicarum Scriptores exteri. T. I. Petropoli, 1851, pag. 137.

Про те, як ставиться історія Петрея до літопису Конрада Буссова, див. статтю Куніка в журн. Inland 1850, № 7; Erman's Archiv f. wissensch. Kunde Russlands, IX (1850).

Моск. переклад Шемякіна в Чтеніяхъ М. о. и. и др. 1865, IV. 1866 I—III. 1867, II, й окремо, М. 1867. Під загол.: Історія о великомъ княжествѣ Московскомъ, происхожденіи великихъ русскихъ князей, недавнихъ смутахъ, произведенныхъ тамъ Лжедмитріемъ, и о Московскихъ законахъ, правахъ, правахъ, вѣрѣ и обрядахъ, которую собралъ Петръ Петрей из Ерлезунда, въ Лейпцигѣ 1620 г. Пер. съ нѣмецкаго.

Біограф Петреїв у вищезгаданому шведському біографічному словнику, відзначає в спискові праць Петрея і історію Лжедмитрія під загол.: Historia Pseudo Demetrii seu Griska Drapeia Ducis Moschovitarum, sermone svetica. Stockholm, 1608. А втім, цієї книги я не бачив.

110) Гільберт, Давид, 1601.

Шотландець, на московську військову службу його прийняв Опанас Іванович Власов, перебуваючи за кордоном в 1600 та 1601 роках. Був при першому Самозванці в охоронній варті його, що складалася з чужоземців. Життєписа його подає Гамель, Англичане въ Россіи, стор. 246—249. Перебуваючи в Англії р. 1617, Гільберт розказав там за деякі відомості про самозванців. Див. Purchas, His Pilgrimes, Vol. III, London, 1625, pag. 765, 769, 770. — S. E. Hove, The false Dmitri, pag. 63—68: Report of captain Gilbert.

111) Маржерет, 1601.

Наново книгу Маржеретову видано в Парижі р. 1754. До неї додано життєписа авторового й бібліографію. Це саме видання передруковано в Парижі р. 1860, ще й додано двоє невиданих листів авторових (pag Henri Chevreau). Надрукувало його видавництво Потье.

Московський переклад вид. Устрялов під загол.: Состояніе Россійской державы и Великаго Княжества Московскаго. Пб., 1830. Переклад оцей згодом увійшов до III-ої частини його «Сказаній современниковъ о Димитріи». Вид. 2-е Пб., 1832, вид. 3-е Пб., 1859. — Двоє листів Маржеретових (травень-червень 1619) надруковано у «Сборникѣ матеріаловъ по русск. исторіи начала XVII в.». Переклав І. Болдаков, Пб., 1896, стор. 89—98.

112) Масса, Сак, 1601.

Голандець, народивсь р. 1587 у м. Гарлемі, де його батько торгував сукнами. У батьківській домівці, та й узагалі за дитячих років, він не здобув жадної освіти. А втім, згодом він самотужки набув собі чимало знаннів. Ще як він був парубок, батьки вирідили його на Московщину студіювати торговельну справу. Він прибув сюди р. 1601 і прожив вісім років у самій Москві, де бачив багато вікопомних подій. Незабаром він навчивсь московської мови. Рок у 1609 він покинув столицю й виїхав морем на батьківщину. На Московщину Масса повернувся, мабуть, уже р. 1612 і відтоді генеральні штати не одного разу доручали йому захищати торговельні інтереси своїх підданців на Московщині й давали взагалі доручення дипломатичного характеру. Масса їх виконував, подорожуючи до р. 1634, часто з Московщини до Голандії й назад. Перебуваючи на Московщині, Масса зібрав цінні матеріали з історії «Смутного» часу й склав мани Московщини та України.

Життєписа Масси подає В. Кордт у Сборн. Р. ист. общ. т. 116, стор. СХІІ—ССV.

Масса написав: 1) Дві статті про Сибір: а) *Beschryvinghe vander Samoyeden Landt in Tartarien*; в) *Een cort verhael van de Wegen ende Rivieren uyt Moscovia Oostwaerts en Oost ten Noorden aen ten Laendewaert*. Обидві надруковані в збірничкові Гесселя Геррітса в Амстердамі під загол.: *Beschryvinghe vander Samoyeden Landt in Tartarien*. Бібліографію цих статей склав О. Пипін у праці: *Исторія русской этнографіи*, т. IV, стор. 205—207. С. Міллер в Утрехті видав р. 1878 розкішне нове видання збірника Гесселя Геррітса, під загол.: *Detectio Freti Hudsoni or Hessel Gerritsz's collection of tracts by himself, Massa and De Quir on the N. E. and W. Passage, Siberia and Australia*. Reproduced, with the maps, in *Photolithography* by S. Muller Fz. Amsterdam.

2) Повідання про «Смутний» час: *Een cort verhael van begin en oorspronck deser tegenwoordighe oorlogen en troebelen in Moscovia totten jare 1610*. Оригінальний голандський рукопис цього опису «Смутного» часу переховується в королівській книгозбірні в Гаазі. Вперше його видала Археографічна комісія у Ленінграді під загол.: *Rerum Rossicarum Scriptores exteri*. Tom. II, pag. 1—125. Далі, голандський текст з перекладом на французьку мову видали кн. М. Оболенський й А. Фан дер Лінде: *Histoire des guerres de la Moscovie (1601—1610) par Isaac Massa*. Московський переклад: *Сказанія Массы и Геркмана о Смутномъ времени въ Россіи*. Пб., 1874.

3) Чотири листи з Архангельська до Генеральних Штатів, написані 2; 4, 29 й 30-го серпня року 1614; голандський текст надруковано у виданні кн. Оболенського й фан дер Лінде, *Histoire*. Т. I, pag. 225—240. Московський переклад листів з 2, 4 й 29 серпня в *Вѣстникѣ Европы*, січень, 1868 р., стор. 233—245.

4) Лист з Архангельська до Генеральних Штатів з 25 липня р. 1616, голандський текст у кн. Оболенського й Лінде, l. c. I, pag. 241—244; московський переклад у *Вѣстникѣ Европы*, серпень р. 1868, стор. 797—799.

5) Донесіння Генеральним Штатам про перебування в Москві 1616 й 1617 рр.; оригінал переховується в державному архіві в Гаазі; французький переклад у кн. Оболенського та Лінде, Т. II, pag. XC—CXII.

6) Дві доповідні записки про московську торгівлю, що їх наприкінці 1617 або напочатку 1618 р. Масса подав Генер. Штатам; переховуються в Держ. арх. в Гаазі й надруковані у «Сборникѣ Русск. ист. общества», т. 116, стор. CCCXXVI—CCCXXX.

7) Лист Генеральним Штатам з Архангельська од 4-го вересня р. 1618; московський переклад у *Вѣстникѣ Европы*, серпень 1868 р., стор. 801—804.

8) Донесіння про перебування в Москві 1618 й 1619 рр.; московський переклад у *Вѣстникѣ Европы*, серпень р. 1868, стор. 804—814.

9) Двоє віщових листів од 16-го й 23-го вересня р. 1624; Моск. Гол. арх. кол. мін. зак. справ. Дѣла Голландскія, 1621 г. № 2.

10) Чотири листи до графа А. Оксеншерна р. 1625, у Державному архіві в Стокгольмі.

11) Віщовий лист од 15-го травня р. 1625; в М. Гол. арх. кол. мін. зак. справ. «Дѣла Голл.», 1625 р. № 2.

12) Доповідня записка Генеральним Штатам про московську торгівлю од 26-го січня р. 1626, надруковано в виданні *Histoire* Оболенського. Т. I, pag. 263—267.

13) Два віщові листи, надіслані цареві, від 20-го квітня й 20-го червня р. 1626; в держ. архіві в Гаазі.

14) Московський переклад віщових листів 16 травня й червня р. 1627 й од червня-таки 1628 р. М. Гол. арх. Дѣла Гол., 1627 № 3, 1628 № 2.

15) Чолобитна цареві од 21-го березня 1629 р. *Ibid.* р. 1629, № 1.

16) Лист, надісланий до Москви р. 1634 про Якова Руселя. *Ibid.* 1634, № 1. Список мап України й Московщини, що їх склав Масса, надрукував В. Кордт в «Сборникѣ Русск. ист. общ.» т. 116, стор. CCIV.

113) Краг, Нільс і Пасселіх, Клавс, 1602.

Данські послы. Звідомлення про їхнє посольство до Московщини у державному архіві в Копенгагені. Щербачевъ, Датск. арх., стор. 156, 161.

114) Брокк, Еске, 1602.

Звідомлення данських послів Е. Брокк, К. Брюске й С. фон Салівгена про їхнє посольство на Московщину Щербачевъ, Датській архивъ, стор. 158.

115) Гюльденстієрне, Аксель; Браге, Аксель; Голк, Христіян, 1602.

Про шлюб між герцогом Гансом молодшим шлезвіг-голштинським та царівною Оксаною Борисівною переховується в держ. архіві в Копенгагені ціла низка цікавих документів. З них назвемо: 1) 1602 р. 1 серпня, інструкцію від короля данського Христіяна IV данським послам на Московщину Гюльденстієрне, Браге й Голкові. Послам наказується прискорити шлюбну справу; 2) 1602 р. 1 серпня, додаткова інструкція. Старшому посліві, Гюльденстієрне наказано після герцогового весілля залишатися поки-що при ньому на Московщині; 3) 1602 р. 1 серпня, двірський статут герцога на Московщині; 4) 1603 р. 11 лютого, звідомлення Гюльденстієрне, Браге й Голка про їхні пересправи з приказними людьми в Москві; 5) 1603 р. 28 лютого. Щоденник Гюльденстієрнів, с.-то опис подорожи герцога Ганса до Москви й перебування його там; розказано, як його приймав цар, на решті про його хворобу та смерть. По-данському. Витяг надрукував, як уже одзначив Аделунґ, р. 1814 в Копенгагені Енгельстофт.

Всі документи в Копенгагенському архіві, що-до шлюбу герцога Ганса, перераховано у Щербачова, Датській архивъ, стор. 159—172, і у Форстена, Архивний занятія. Ж. м. н. пр. 1887, червень, стор. 61, 62. Див. також А. W. Fehner, Chronik d. evang. Gem. in Moskau, I, 136—150. Цвѣтаевъ, Изъ исторіи брачныхъ дѣлъ въ царской семьѣ. Русск. Вѣстникъ, 1884, липень, стор. 178—199. Про те, де поховано герцога Ганса, див. Hamel, Tradescant, pag. 132.

Щоденника Акселя Гюльденстієрне переклав Ю. Щербачов: Путешествіе его княжеской свѣтлости герцога Ганса Шлезвігъ-Голштинскаго въ Россію 1602 г. Чтенія М. о. н. и др. 1911, III, 1—64.

116) Какаш, Стефан і Тектандер, Георгій, 1602.

Стефан Какаш вирушив р. 1602 за дорученням од імн. Рудольфа II як посол до перського шаха Аббаса, щоб скласти з ним спілку проти турків. Ідучи до Персії, Какаш прибув 6-го листопаду до Москви й виїхав звідсіля 26-го. Але не деїхавши, куди було йому треба, уже в межах Персії він помер 25 жовтня 1603 р. в Ланцані.

Збереглося двоє листів Какашевих, надісланих із Москви до барона Вольфганґа Унферцагта. Їх видав Шефер у Парижі р. 1877.

Про Какаша див. статтю Л. Садецького в мадярській енциклопедії: Pallas Nagy Lexikona, X, 20—21. Budapest, 1895.

меї Лісію, покладену на Какаша, виконав його супутник Георгій Тек-Штра, Фон дер Ябель. Він наприкінці р. 1604 повернувся до Праги й м. 1605 подав імц. Рудольфові своє звітлення про подорож.

За цим рукописом, що переховується в держ. архіві в Відні, звітлення Тектандерове видано в Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 1819. Сам Тектандер видав описа своєї подорожи до Персії вперше р. 1608 в Ляйпцігу під загол.: Kurtze und warhafftige Beschreibung der Reisz von Prag aus durch Schlesien, Polen, Moscau, Tartareyen, bis an den Königlichen Hoff in Persien: so von Georgio Tectandro von der Jabel mit Verleihung göttlicher Hülffe Anno 1605 verrichtet worden ist. Друге видання вийшло в 1609 р.; третє в 1610 р.

Перше видання, що являє собою велику бібліографічну рідкощ, передрукував В. А. Францев в Празі в 1908 р.

Видання 1610 р. видав Р. Волкан в 1889 р. в Ліберці (у північній Чехії).

Французький переклад з вступом, примітками й додатками, що в них надруковано ці листи Какашеві з Москви, видав Шефер у Парижі під загол.: Iter Persicum ou description du voyage en Perse entrepris en 1602 par Etienne Kakasch de Zalonkemeny, envoyé comme ambassadeur par l'empereur Rodolphe II á la cour du grand-duc de Moscovie et á celle de cháh Abbas, roi de Perse. Traduction par Ch. Schefer. Paris, 1877, 8°.

Московський переклад надрукував А. І. Станкевич в Читеніяхъ М. о. и. н др. 1896 II, III під заголовком: «Какашъ и Тектандеръ. Путешествіе въ Персію черезъ Московію, 1602—1603 гг.».

Тую частину книги Тектандерової, що містить у собі опис європейських країн, переклав на мадярську мову Самота в Темешварі р. 1892 у збірникові «Régi magyar utazók Euróában 1532—1770», с.-то «Давні угорські подорожники по Європі».

117) Логан, Джосіас, 1603.

Англієць; р. 1603 призначений за торговельного агента в Колу; пробув там п'ятеро років. Р. 1611 сер Томас Сміт, директор англійської компанії вирудив Логана разом із Вільямом Порсгловом до Пустозерська з дорученням використати продукти Печорського края для англійського торгу. Логан та Порсглов прибули кораблем «the Amitie» 11 липня до Печорської затоки, і звідтіля проїхали рікою Печорою до Пустозерська. Тут вони енергійно заходилися студіювати промисли й торги Печорського края, де як виявилось, за головне ринкове місце правило село Слобідка (тепер повітове місто Мезень), скуповували великі запаси місцевих товарів, що між ними трапилися такі, яких англійці доти «ще й уві сні бачили», і повернулися до Холмогор суходолом тільки 29 вересня 1612 р. Описа цієї подорожи склав Логан. Надруковано в збірникові Порчесовому, т. III, стор. 541—546: «The Voyage of Master Josias Logan to Pechora and his

wintering there, with Master William Pursglove. Anno 1611». Тоді (стор. 546, 547) надруковано двоє листів од Джосіаса Логана до Ганса, надіслані з Пустозерська 24 липня й 16 серпня 1611 р. Німецький переклад див. А. Г. Schrenk, Reise durch die Tundren der Samojeden. I. 1854, II, pag. 181—190.

118) Гордон, Вільям, 1603.

Англієць; служив за фактора на кораблі «the Grace», що його влітку р. 1603 англійська компанія за порадою Френсіса Черрі відіслала буз з Коли на північ, нехай поробить географічні відкриття. 16 серпня корабель прибув до острова, що лежить на південь од Шпіцбергена, під 74° 30' і згодом дістав був свою назву за іменням Черрі. Р. 1611 Гордон плавав як лоцман на кораблі «the Amitie», що повинен був перевезти на Печору Джосіаса Логана й Вільяма Порсглова; вони мали доручення зав'язати для англійської компанії торговельні стосунки з Пустозерськом. Провівши Логана й Порсглова з корабля до міста, Гордон 1 серпня р. 1611 вийшов у море й повернувся до берегів Темзи. Р. 1614 Гордон знов приїхав до Пустозерська, і звідси вирушив у подорож до Югрії, повернувся він 19 січня р. 1615, 21 серпня відплив він із Печорської затоки до Голандії. Відомості про діяльність Гордона в Росії дає Гамель, Англичане, стор. 186, 190—193, 195—205, 232.

Відомості Гордонові про його подорожі по Московщині надруковано, як уже зазначав був Аделунґ, у III томі збірки Норчеса.

Німецький переклад—у Schrenk: Reise durch die Tundren, II, pag. 163—171, 202—212.

119) Warhafftige Relation der Reussischen und Moscowitischen Reyse des Hertzog Johansen dess jüngern. Lübeck, 1603.

Донесіння це про подорож герцога Ганса до Москви вийшло в світ в Любеку р. 1603 й передруковано в Гамбурзі р. 1603. Аделунґ знав тільки 3-тє вид., Магдебург, 1604 р., що його передрукував Бюшинґ в своїм Magazin f. d. Historie. З цього передруку А. Шемякін зробив московський переклад: Два сватовства иноземныхъ принцевъ къ русскимъ великимъ князьямъ въ XVII с. Переводъ съ нѣмецкаго (Teil VII und X des «Magazin's von Büsching»): Полное извѣстіе о русскомъ и московскомъ путешествіи герцога Югансена Младшаго, датскаго, съ предисловіемъ Бишинга. Чтенія М. о. и. и др. 1867, IV, стор. 1—56.

120) Посольство Ганзейського союзу до Москви, 1603.

Од імени Ганзейського союзу р. 1603 виряджено посольство до цар Бориса Годунова, причому од Любека призначено на послів Кордта Геј

меї Гейнріха Керкрінга й магістра Йоганнеса Брамбах, од міста-ж Штральзунда Нікласа Дінніса і Йогана Штейленберга. — Звідомлення послів м. Гобека склав Брамбах, а видав його р. 1748 Віллебрандт. Нове випра-
в. 1748 видання вийшло під загол.: *Berichte und Akten der Hansischen Gesandtschaft nach Moskau im Jahre 1603. Von Otto Blümcke. Halle, 1894, pag. 44—67* (Те саме під загол.: *Hansische Geschichtsquellen, Bd. VII*). Тут-таки надруковано звідомлення Штральзундських послів (стор. 77—133), що переховується в архіві ратушу м. Штральзунда.

Прибутково-видаткову книгу Любекських послів, що її провадив Захарій Мейер, надруковано тут-таки (стор. 138—192).

Звідомлення, що його склав Брамбах, доповнює опис подорожи Любекських послів під загол.: *«Verzeichnuss der Muszkowiterischen Reise»*. Його склав Антін Ліндстедте, що був при Брамбаху як служник. Описа Ліндстедте видано під загол.: *Reisebericht der Hansischen Gesandtschaft von Lübeck nach Moskau und Nowgorod im Jahre 1603. Mitgeteilt von L. Schleker, in Hansische Geschichtsblätter, Jahrg. 1888. Leipzig, 1890, pag. 31—62*. Оригінал переховується в Університетській бібліотеці в Ростоці. Див. також Форстенъ, *Архивныя знятія въ Любекѣ и Данцигѣ. Ж. м. н. пр. 1890, серпень, стор. 303*; а втім там помилково сказано, начеб-то посольство було виряджено до царя Олексія Михайловича. Див. також: *F. Waldmann, Eine hanseatische Muszkowiter-Reise im Jahr 1603. Dorpat, 1890, 13 Jahresber. d. Felliner litt. Ges. für 1889*. Далі, Цотздка Ганзейскаго посольства въ Москву, 1603 г.; в *Сборникѣ матеріаловъ по русской исторіи начала XVII вѣка. Перев. Болдакова, стор. 1—52*. — *Наказъ Ганзейскимъ посламъ, отправленнымъ къ Московскому Государю Борису Θεодоровичу, од 13 грудня 1602 р.; в Supplementum ad Hist. Russ. monumenta. Petro-ropoli, 1848, стор. 253*. — *Инструкція послам тут-таки, ст. 277-282*.

121) Барнес, Річард, 1603.

Лист його з Москви до Роберта Сесіля 1603 року: *Старина и Новизна, т. XIV, стор. 338—340*.

122) Лавицький, Андрій і Чижовський, Микола, 1604.

Як порадив краківський нунцій, К. Рангоні, й духовник Сигізмунда III, от. Бартч, управитель єзуїтського ордену в Польщі, Децій Стрівері, призначив на полкових священників для польського загону в війську Дмитрія двох єзуїтів, а саме: Андрія Лавицького й Миколу Чижовського. У першій половині серпня р. 1604 ці капелани прибули до Самбору й близько 15-го представилися Дмитрієві.

Виконуючи свої обов'язки при польському загоні, обидва єзуїти дбали, щоб упорядкувати церковні відправи. В своєму похідному шатрі вони правили, по змозі, що-дня службу Божу, часто проповідували, одвідували слабих. До всього провадили жваве листування. Вони писали не тільки до своїх начальників,

ба й до своїх друзів у Польщі. У своїх листах вони оповідають про те, як вони одправляють службу при польському загоні; вони докладно змальовують усенькі перешкоди, що їм траплялися, свої турботи, свої надії. В звязку з цим вони згадують і за державні справи, й Дмитрієві вони присвячують багато місця в своїх листах. Їх цікавить його зовнішній вигляд, його здібності, його плани. Вони цілком щиро вірять, що з нього справжній син Івана Грозного. Вони гадають, що не можна не вірити в те, що їм говорив глас народу. Обидва капелани прибули з своїм загном до Москви, отже на власні очі бачили надзвичайно важливі події. М. Чижевський, завдяки щасливому випадкові, уратувався підчас різанини 27 травня р. 1606, але тільки пробувши три роки в полоні, 13-го лютого р. 1609, повернувся до Кракова. Що-ж до Андрія Лавицького, то його ще на самісінькому початку р. 1606 Дмитрій надіслав до Риму до папи як довірену особу, і до Москви він уже не повертався.

Прибувши Лавицький до Москви, заходивсь був писати щоденника латинською мовою й довів його аж до 4-го грудня р. 1605. У щоденникові тому змальовано події, починаючи від того часу, як Дмитрій з'явивсь у Польщі. Щоденник цей зберігсь у двох списках; перший підписали Лавицький і Чижевський, другий-же, що являє собою скорочення першого списка, підписав Децій Стрівері. Оригінал щоденника, що зветься «*Missio Moscovitica anno 1605*», переховувався у Парижі, у приватній збірці от. П. Пірлінґа; де він тепер, після смерті Пірлінґової, я не знаю. Життєписи Лавицького й Чижевського, знов-же й відомості про щоденник Лавицького, подає Пірлінґ у своєму збірникові «*Изъ смутнаго времени*». Пб., 1902, стор. 110—144.

З листів Чижевського й Лавицького збереглися такі:

- 1604, 10 і 15 листопаду, Чернігів, Чижевський та Лавицький до Стріверія, провінціала езуїтів у Польщі. Рим, Ватик. бібліотека, фонд Боргезе III, 90 в., f. 298—300. Листа од 10-го листопаду надрукував А. Даровський в «*Краје*» за 1898 р. № 47, у перекладі на польську мову під загол.: *Przyczynek do dziejów Samozwańca*. Цього видання я не мав, але гадаю, що Даровський не знав, хто написав листа. Мій здогад ґрунтується на тому, що в «*Кіевской Старинѣ*» з 1899 р., № 1, стор. 8—13 під загол.: *Новий документъ 1604 г. о Самозванцѣ*, надруковано московський переклад цього листа, зроблений за виданням Даровського, і перекладач пояснює, що реляцію склало «*несомѣнно лицо духовное католическаго вѣроисповѣданія (повидимому, іезуитъ)*». — Копії з листів 10-го й 15-го листопаду є в бібліотеці Краківської Акад. Наук. Див. А. Hirschberg, *Dymitr Samozwaniec*, pag. 75, прим.
- 1604, 4 грудня, Новгород-Сіверськ, Чижевський до Стрівері. Рим. Ват. архів, Ф. Боргезе, III, 90 в., f. 300.
- 1605, 8 березня, Путивль, Чижевський й Лавицький до Стрівері. Надруковано у Пірлінґа, *Rome et Démétrius*, pag. 203.
- > 17 березня, ті-ж-таки тому-ж-таки. Надр. *ibid.*, pag. 204.
- > 15 квітня, Путивль, Лавицький до Аквавіві, езуїтського генерала.

- 1605, 9 травня, Путивль, Чижевський до Стрівері. Надр. *ibid.*, pag. 205.
- > 13 травня, Путивль, Чижевський до Стрівері.
 - > 22 травня, Путивль, Чижевський до Аквавіві.
 - > 22 травня, Путивль, Лавіцький до Стрівері.
 - > 23 травня, Путивль, Чижевський до Стрівері.
 - > 23 травня, Путивль, Лавіцький до Аквавіві. Надр. у Пірлінґа, Rome, pag. 209.
 - > 23 травня, Путивль, без підпису й адреси, мабуть Лавіцький до співбрата. Надрук. Старина и Новизна XIV, стор. 390.
 - > 25 травня, Путивль, мабуть Лавіцький до невідомого, Старина и Новизна XIV, стор. 391.
 - > 15 липня, Тула, Чижевський до Стрівері.
 - > 15 червня, Тула, Лавіцький до Стрівері.
 - > 14 липня, Москва, Лавіцький до Стрівері.
 - > 18 серпня, Москва, Лавіцький до Гродзіцького. Надрук. Пірлінґ, Rome, pag. 211.
 - > 17 серпня, Москва, Чижевський до Савіцького. Рим. Ват. бібл. Ф. Боргезе II, 499. Надрук. Старина и Новизна, стор. 396.
 - > 17 серпня, Москва, Чижевський до Стрівері. В архіві *Doria Rapphij*. Надрук. Старина и Новизна, стор. 393.
 - > 21 вересня, Москва, Лавіцький до Аквавіві. Рим. Ват. архів, Ф. Боргезе II, 499. Надрук. Старина и Новизна, стор. 402.
 - > 21 вересня, Москва, Чижевський до Стрівері.
 - > 21 вересня, Москва, Лавіцький до Аквавіві. Надрук. Старина и Новизна, стор. 397.
 - > 21 вересня, Москва, Лавіцький до Стрівері.
 - > 24 жовтня, Москва, Чижевський до Стрівері. Рим. Ват. архів, Ф. Боргезе, II, 499. Надрук. Старина и Новизна, стор. 404.
 - > 6 листопаду, Москва, той-таки до того-ж-таки. Надрук. Старина и Новизна, стор. 406.
 - > 29 грудня, Москва, Чижевський до Стрівері.
 - > 31 грудня, Москва, Чижевський до Аквавіві.
- 1606, 16 лютого, Москва, Чижевський до Стрівері. Рим Ват. бібл. Ф. Боргезе II, 499. Надрук. Старина и Новизна, стор. 407.
- > 20 лютого, Москва, Чижевський до Стрівері. Рим, *ibid.* Надрук. Старина и Новизна, стор. 408.

Листи, що за них не позначено, де вони переховуються, знаходяться в Брюсселі у «*Bibliothèque Slave*». Див. *Pierling, Rome et Démétrius, Paris, 1878. Pierling, La Russie et le S.-Siège, T. III, pag. 117, 141, 148, 180, 191, 195, 212, 226—227, 301, 313, 318, 346.* — *Pierling, Dmitri dit le faux et les jésuites. Paris, 1913.*

123) Скот, Вільям, 1604.

Англієць зроду; був у почете Т. Сміта. Записку про Московщину В. Скота, заадресовану гр. Сольсбюрі, видано в «Старинѣ и Новизнѣ» т. XIV, ст. 243—353.

124) Логан, Генріх фон, 1604.

Лист його од 17-го травня р. 1604 до імператора Рудольфа II надруковано в Сборникѣ матеріаловъ по русск. исторіи начала XVII в. Переклад І. Болдаков, стор. 53—57.

125) Жолневський, Станіслав, 1604.

Його записки видав уперше р. 1833 Слотвінський під загол.: *Historya wojny moskiewskiej aż do opanowania Smoleńska przez Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza u hetmana w. kor. r. 1611. Z rękopismu współczesnego.* Lwów; wydawnictwo narodowe Ossolińskich, 1833. — В 1835 р. по-московському видав П. А. Муханов: *Рукопись Жолкѣвскаго. Начало и успехъ Московской войны.* Р. 1871 вийшло 2-е видання: *Записки Гетмана Жолкѣвскаго о Московской войнѣ,* изд. П. А. Мухановымъ. Пб., 1871.

Польське видання: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego z jego papiersiem,* wydał August Bielowski. Lwów, 1861.

Див. також: *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620.* W Krakowie, 1868.

126) Сміт, Томас, 1604.

Т. Сміт прибув до Москви як англійський посол 3 жовтня р. 1604.

Його життєпис у *Dictionary of nat. biogr.* Т. LIII, pag. 128. Стаття Аделунґова про його плутана; тут подано тільки одне видання анонімного твору про подорож Смітову, тимчасом як насправжки англійський оригінал подорожи сэра Т. Сміта на Московщину (*Sir Thomas Smithes voyage and Entertainment in Russia*) існує в двох виданнях: London, 1605 і 1607.

З передмови до «Подорожи Т. Сміта» видно, що посол у складанні книги участі не брав і що її написала особа, котра не ввіходила навіть до посольського почету.

Московський переклад: *Сэра Томаса Сміта путешествіе и пребываніе въ Россіи.* Переводъ, введеніе и прим. И. М. Болдакова. Пб., 1893.

Див. також: *Собраніе трактатовъ и конв. закл. Россіей съ иностр. держ.* Т. IX (X) *Тракт. съ Англіей.* Пб., 1892, введеніе Ф. Мартенса. *Нamel, Tradescant,* 210—217. — *Старина и Новизна* т. XIV, стор. 201—230: *Посольство въ Россію сэра Томаса Сміта.*

127) Віслуха, Ян, 1605.

Лист його з Москви од 24 липня року 1605: «Старина и Новизна», т. XIV, стор. 436. *Гіршберґ* цитує цього листа за рукописом бібліотеки Осолінських. *Alex Hirschberg, Dumitr Samozwaniec,* pag. 134.

128) Фінч, Річард, 1605.

Англієць; вивчав московську мову при Московській конторі англійської компанії. Їздив як перекладач з Гаврилом Самійловичем Салмановим, що його Лжедимитрій надіслав слідом за англійським послом Томасом Смітом, коли той від'їздив з Вологди до Англії. Р. 1611 Фінч служив як перекладач на кораблі «the Amitie», вирядженому на Печору під команду Джосіаса Логана й Вільяма Порслова. Звідомлення Фінчеве про цю подорож складене як лист до Томаса Сміта, що був тоді за директора англійської компанії, надруковано у Порчеса: *His Pilgrimes*, vol. III, pag. 534—540 під загол.: *A Letter of Richard Finch to the Right Worshipfull Sir Thomas Smith, Governour; and to the rest of the Worshipfull Companie of English Merchants, trading into Russia*. Німецький переклад у Шренка: *Reise durch die Tundren*, II, pag. 170—181. Див. про Фінча: Гамель, *Англичане*, стор. 190, 193, 196, 232.

129) Автор «Краткой Повѣсти о злополучіи и счастіи Дмитрія», 1605.

Переклав з латинського оригіналу (*Narratio succincta de adversa et prospera fortuna Demetrii*) А. Шемякін у *Чтеніяхъ М. о. и. и др.* 1875, III, під загол.: *Краткая повѣсть о злополучіи и счастіи Дмитрія, вынѣшняго князя Московскаго*.

130) Рангоні, Олександр, 1606.

Нунцій папи Павла V; Лжедимитрій прийняв його в аудієнції 19 лютого р. 1606. О. Пірлінг дуже докладно змальовує аудієнцію, ґрунтуючися на невиданому донесінні Рангоні, тільки не відзначає, де воно переходиться (Pierling, *Rome et Démétrius*, pag. 92, 121—131). Аделунґ одзначає (II, стор. 180), що Рангоні приїхав до Москви у вересні р. 1605 й залишавсь там три місяці; та це помилка. Починаючи від жовтня геть аж до 22 грудня р. 1605 був у Москві як нунцій ксьондз Луй Пратіссолі.

131) Невідомий, 1606.

2-го жовтня року 1605 Олександр Рангоні, небіж нунція у Варшаві, Клавдія Рангоні, виїхав з Кракова до Москви з дорученням привітати Дмитрія з коронуванням од імени нунція. Один з супутників Олександра Рангоні (хто саме, це невідомо) провадив підчас цієї подорожи щоденника, що оригінал його переховується в Неаполітанській національній книгозбірні. Автор щоденника змальовує подорож до Москви через Оршу й Смоленськ, повідомляє про свої спостереження, підчас перебування в Москві

зроблені, і подає деякі подробиці про особу Дмитрієву. Отож, він одзначає що претендент дуже полюбляв військову справу. 2-го травня р. 1606 Невідомий й Олександр Рангоні повернулися до Кракова.

Див. Wielewicki, *Historici diarii domus prof. soc. Jesu. Scriptores rerum Polonicarum*. Т. X, pag. 98. — Пирлингъ, *Изъ смутнаго времени*, стор. 107—109.

132) Савіцький, Гаспар, 1606.

Перший єзуїт, що з ним Лжедимитрій увійшов у зносини, був о. Савіцький. Він з'явивсь до Дмитрія в Кракові 31 березня р. 1604. Савіцький був настоятелем монастиря св. Варвари в Кракові, славнозвісний богослов, модний духовник. 7-го квітня Дмитрій удруге радивсь із Савіцьким у домі краківського воеводи Зебжидовського, й при цьому присутній був єзуїт Гродзіцький. Розмовляли й про причастя під одним виглядом і про первосвященство папи. Дискусії про віру, розпочаті 7-го квітня, продовжувано 15-го в бернардинському монастирі, а в страсну суботу, 17-го квітня, Дмитрій з'явивсь у храм св. Варвари до о. Савіцького. Тут, залишившись на самоті з священником, Дмитрій зрікся православія. Другого дня, великодньої неділі, Дмитрій, за допомогою від о. Савіцького, склав листа до папи Климента VIII, а 24-го квітня в домівці нунція Рангоні, в присутності нунція, воеводи Мнішка й о. Савіцького, знову сповідався і запричастивсь. На бажання нунцієве о. Савіцький вирушив у березні р. 1606 у почеті Марини, коштом папи, до Москви. Він 27-го травня був один удома, але вратувався у будинку литовських купців і зацілів, та тільки 23-го липня р. 1608 здобув дозвіл повернутися до Польщі.

Савіцький листувався із Лавіцьким та Чижовським, а згодом провадив і свого власного щоденника. Оригінал цього щоденника не доховавсь, але ми можемо судити про його зміст на підставі слів єзуїта Яна Велевіцького, що його бачив і користувався із його, працюючи над твором *Historicum Diarium domus professae Societatis Jesu Cracoviensis*. Щоденника Велевіцького надрукувала Краківська Академія Наук у виданні *Scriptores Rerum Polonicarum* т. VII, X, XIV, XVII. Нас тут цікавить т. X, що в ньому надруковано щоденник Велевіцького за 1600—1608 pp. (Cracoviae, 1886). У цьому томі Велевіцький подає дуже цінні дані про Дмитрія взагалі й зокрема про його стосунки з Савіцьким (прим., pag. 54—60, 69, 85, 104, 111) і цитує часто щоденник Савіцького. Отож він пише «Ante 2.um Maii... aliquid iucundum P. Sawicki sibi accidisse in suo annotat diario» й подає далі (на стор. 134 і 134) уступи щоденника, кінчаючи словами: «hucusque P. Sawicki in suo diario». Далі Велевіцький оповідає про Маринину подорож до Москви й одзначає: «ait P. Sawicki in suo diario» (pag. 139) або «quod in suo diario P. Sawicki annotavit» (pag. 141, 145). Отже, ми переконуємось, що Велевіцький то переказує своїми словами зміст щоденника, то попросту вставляє цілі витяги з нього, мабуть од слова до слова. Через те

доводиться жалкувати, що збереглася тільки частина щоденника, по черезно в переказі і в витягах.

Див. Pierling, *La Russie et le S.-S.*, III, pag. 75—80, 83, 84, 242—246, 291—296, 315—318. — Пирлингъ, *Изъ смутнаго времени*, стор. 255—259. — Pierling, *Rome et Démétrius*, pag. 25 і дд.

133) Дияментовський, Вацлав, 1606.

Карамзін не одного разу цитує в примітках до XI тому розд. IV своєї *Ист. гос. росс.* за виписками з Альбертранді повідання самовидця поляка про польсько-московські стосунки. Поляк отой був на Московщині від р. 1605 до 1609. Повідання цеє видано згодом у *Hist. Russ. Monum.* T. II, pag. 155—197 під загол.: *Rzeczy Polskich w Moskwie za Dymitra opisanie, przez jednego tam obecnego. Roku MDCV do roku MDCIX.* — Проте, у цьому виданні, повідання надруковано тільки до кінця 1607 р.

I. Шуйський знайшов продовження цього повідання в книгозбірні гр. Тарновських і надрукував його як додаток до своєї монографії про Марину Мнішек, надрукованої вперше в «*Przeglądzie Polskim*» за листопад та грудень р. 1867, а згодом у «*Opowiadaniach i Roztrząsaniach historycznych*» Шуйського, T. I, pag. 33—116. Див. також: *Dzieła Józefa Szujskiego*, Ser. II, T. V, w Krakowie, 1885: *Magyna Mniszchówna i obaj samozwańce*, pag. 275—297. Тільки-ж і цей список, як виявилось, неповний; повідання доведене тут тільки до 21-го жовтня р. 1608.

Устрялов надрукував московський переклад щоденника, виданий в *Hist. Russ. monum.* під загол.: *Rzeczy Polskich w Moskwie*, в «Сказаніяхъ современниковъ о Димитріи самозванцѣ» й назвав його «Дневникъ Марини Мнишекъ». Див. *Сказанія*, ч. II, вид. 3-е. Пб. 1859, стор. 129—198.

Але ні Карамзін, ні Шуйський, ні Устрялов не знали, хто написав цього щоденника. Тільки р. 1901 А. Гіршберґ довів, що автор щоденника це Вацлав Дияментовський, що перебував на службі у Георгія Мнішка. Дияментовський виїхав весною р. 1606 у почеті Марини й воеводи Мнішка до Москви. Після катастрофи 26-го травня його разом з воеводою Сандомирським вислано до Ярославля, потім до Вологди і тільки в лютому р. 1609 він повернувся до Польщі.

Перебуваючи Дияментовський у Московії, весь час провадив щоденника, що охоплює період од р. 1605 до січня 1609. Оригінал щоденника зберігсь. Єдиний повний список, що його року 1774 склав у Варшаві Войцех Добецький, переховується у рукописному відділі музею кн. Чарторийських в Кракові. Список цей зроблено з оригіналу, що писав сам Дияментовський. Окрім того, в бібліотеці Осолінських у Львові переховуються два списки щоденника, а втім вони не повні. А. Гіршберґ, автор монографій про Лжедимитрія й Марину Мнішек (Lwów, 1906), видав щоденника Дияментовського, користуючися з оцих трьох списків, під загол.: *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII. I. Dziaryusz Waclawa Dyamentowskiego (1605—1609)*. We Lwowie, 1901. Стор. 1—166.

Гіршберґ отже установив, що повідання очевидця-поляка про події в Москві за 1605—1609 рр., що з нього користувався Карамзін, надруковане в *Hist. Russ. monumenta* (його доповнив Шуйський), це саме уривок з щоденника Дияментовського.

134) Немоевський, Станіслав, 1606.

У січні року 1605 до Кракова прибув Ян Бучинський, секретар царя Дмитрія, щоб покупити там дорогоцінне каміння й запросити до царського двору купців у цій спеціальності. Довідавшись про це, сестра Сигізмунда III Ганна, маючи багату колекцію дорогоцінностей, оціновану в 200.000 таларів, вирішила продати частину їх Дмитрієві. Вона вирядила з цими дорогоцінностями до Москви Станіслава Немоевського, шляхтича королівського, з 15 служниками. Поблизу Орші Немоевський прилучився до поїзду Марини Мнішек й її батька, й разом з ними приїхав до Москви. Напередодні катастрофи довірливий Дмитрій присвятив усенький вечір 26-го травня на те, щоб розглядати дорогоцінності принцеси Ганни, привезені Немоевським. Той розклав перед Дмитрієм топази, ізумруди, рубіни, перлинні кольє й ланцюжки з діамантів. Цар милувався з них, а далі звелів принести свою власну збірку діамантів, говорив про них Немоевському наче справжній знавець і кінець-кінцем заявив, нехай він залишить йому на якийсь час колекцію принцеси.

Про своє перебування в Московії й про свої пригоди Немоевський писав щоденника, що охоплює час од 18 квітня р. 1606 до кінця 1608.

Список щоденника переходується в книгозбірні Осолінських у Львові. За цим списком його видав А. Гіршберґ р. 1899 у Львові під заголовком: *Pamiętnik Stanisława Niemojewskiego (1606—1608)*. Складається з 319 стор.

Московський переклад: *Записки Станислава Немоевского*. Издание И. А. Вахромеева. Москва, 1907.

135) Колачкович, Станіслав, 1606.

Одколи престіл посів Дмитрій, торг у Москві помітно пожвавішав; новий цар надав полякам та литовцям право приїжджати до столиці й привозити свої товари. Коли Юрій Мнішек з своєю донькою на початку р. 1606 виїжджав до Москви, до почету Марини Мнішек прилучилося чимало купців, польських та чужоземних з їхніми товарами. Навіть львівський аптекар або, як його тоді звали, ароматаріус Марцин Спітек вирядив тоді-ж-таки свого помічника Станіслава Колачковича до Москви з скількома возами товарів, що склалися з ліків, солодких лікерів, цукерків, марципана, то-що. І Колачкович зробив довгевьку подорож до Москви разом із цариним почетом.

Коли Колачкович р. 1609 повернувся до Львова, то він сповістив свого господаря, що доручений йому крам значною мірою загинув у день кривавої

катастрофи 27 травня р. 1606. А втім Спітек, не поймав йому віри й віддав його до права. На суді Колачкович, щоб оборонитися, подав доповідь про свої московські пригоди. Доповідь цю видав В. Лозинський р. 1894. Див. *Dyaryuszek moskiewski Lwowianina z r. 1606, przez Władysława Lozińskiego. Kwartalnik historyczny. R. VIII, pag. 627—635.*

Московський переклад: П. А. Линниченко, Новый свидетель эпохи убиения Димитрия Самозванца, *Ист. Вѣстн.* 1895, травень, стор. 533—543.

Р. Бодуэнъ де-Куртенэ, Записки Львовскаго аптекаря о событіяхъ 1606 г. въ Москвѣ. *Ж. м. н. пр.* 1895, травень, стор. 62—69.

136) Стадницький, Мартин, 1606.

У почеті Марини Мнішек підчас її подорожи до Москви був і Мартин Стадницький, як її шафар. Він провадив щоденника про своє перебування в Москві (*Dyariusz Legacyi*). Оригінал переховується в книгозбірні Баваровського у Львові. Список із цього польського рукопису щоденника, зроблений р. 1774, переховується в Кракові в музею кн. Чарторизьких. Московський переклад подав був А. Тітов у Русскомъ Архивѣ за 1906 р. кн. V, стор. 131—174 і кн. VI, стор. 171—222.

137) Олесницький, Микола, 1606.

Польські послы М. Олесницький та Олександр Корвін-Гонсевський прибули до Москви на початку травня р. 1606 «для бытія вмѣсто короля при свадебной церемоніи Самозванца». Донесіння їхнє, надіслане з Москви після 15-го червня, надруковано в *Hist. Russ. Monum.* Т. II, 92—135. Інструкцію, дану Гонсевському, й скорочене довесіння послів надруковано в *Русск. Ист. Библиотекѣ*, т. I, стор. 402—426. Москов. переклад тексту, надрукованого в *Hist. Russ. Monum.*, див. у Устрялова, *Сказанія современниковъ о Димитріи Самозванцѣ*. Вид. 3-те, ч. II, стор. 199—262.

138) Ліфтель, Себастьян, 1606.

Події, що сталися внаслідок того, що в Польщі з'явивсь Димитрій, викликали там чимало поетичних творів. Вони велику мають вагу для історика, тимчасом поробилися з них бібліографічні рідкощі. Отже Ф. Ф. Вержбовський перевидав декотрі з цих творів у своїй збірникові «Матеріали къ исторіи Моск. госуд.» Вып. III «Смутное время въ современной ему польской литературѣ». Ч. I, 1605—1607. Варшава, 1900. Тут на стор. 107—128 Вержбовський подає вірші Себастьяна Ліфтеля, написані в Москві 20-го лютого 1606 р., де до Ліфтеля прихильно ставивсь польський посол Микола Олесницький. Автор змальовує в своїй вірші події, що їх він на власні очі бачив був у Москві. Його вірші звуться: *Gody Moskiewskie, tamże ná Mo-*

skwie opisane, przez Sebastiana Lifftela. W Krakowie, w Drukarnie Symona Kempiniusa, Roku Pańskiego 1607.—З Ліфтеля був один з тих краківських купців, що, разом із Марининим почетом, на-весні р. 1606 прибули до Москви (Lozinski, Dyaryuszek, l. c.).

Уривки з Ліфтелевого віршу надруковано як додаток до польського перекладу англійської брошури «The Report of a bloudie and terrible massacre» Див. далі під № 142: Wiadomość o krwawej rzezi, pag. 29—32.

139) Пейерле Георгій, 1606.

«Записки о Путешествіи изъ Кракова въ Москву и обратно съ 19-го марта 1606 г. по 15 декабря 1608. Переводъ съ нѣмецкой рукописи». Див. Устряловъ, Сказанія современниковъ о Димитріи Самозванцѣ. Вид. 3-те. Ч. I, Пб., 1859, стор. 151—234.

140) Борша, Станіслав, 1606.

Опис походу першого самозванця, що його склав ротмістр його війська, Станіслав Борша—зветься: Wyprawa czara Moskiewskiego Dymitra do Moskwy z Gerzim Mniszkim, wojewoda Sendomirskim, y z inszym gycerstwem. Roku 1604 (похід Московського царя Димитрія на Москву з Сандомирським воеводою Юрієм Мнішком та иншими особами з лицарства) й надруковано в «Русской Исторической Библиотекѣ» т. I, стор. 365—409 за рукописом Головного Штабу. Щоденник між иншим докладненько описує битву під Новгородом-Сіверським і під Сівськом і подає цікаві риси, що характеризують, як ставилися ляхи до Лжедимитрія. При Новгородку польське лицарство вимагало в нього грошей й заявило, що зараз-таки повернеться до Польщі, коли не матиме грошей. Лицарство відняло в нього прапор, здерло з нього соболеву фєриязь; один сказав Лжедимитрієві: «їй-же право, ти будеш на кілку», за що «здобув по зубах».

За рукописом Пулавської бібліотеки щоденника Борші надруковано московською мовою у Д. Бутурліна, Історія смутнаго вѣмени въ Россіи. Пб., 1839 т. I. дод. № XVII, стор. 114—128.

141) Хвалибог, Г., 1606.

«Донесеніє Г. Хвалибога о ложной смерти Лжедимитрія». Временникъ м. о. XXIII, 3—5.

142) The Reporte of a bloudie and terrible massacre in the citty o Mosco, 1606.

Ще раніш як поданий тут англійський текст вийшли між люди голандське видання й французький переклад.

Голандське вид.: Waerachtige ende eygentlijke Beschryvinge vande wonderbare ende seer gedenckweerdighe geschiedenissen, die in Moscovia zijn voorgevallen in den naestvorleden ende inden teghenwoordighen Jare 1606... Beschreven door een geloofweerdich Coopman, die doen ter tijt aldaer teghenwoordich was. S. l. 1606. 4°.

Французьке вид.: La legende de la vie et de la mort de Demetrius dernier grand Duc de Moscovie. Traduite nouvellement l'an 1606 Amst.

Це французьке вид. передрукував окрегим накладом кн. Оболенський в Москві р. 1839 і в першому томі Histoire des guerres de la Moscovie (1601—1610) par Isaac Massa. Par le pr. M. Obolensky et A. Van der Linde. Bruxelles, 1866, pag. 287 - 310.

Англійське видання вийшло під загол.: The Reporte of a bloudie and terrible Massacre in the Citty of Mosco with the fearefull and tragicall end of Demetrius, the last Duke, before him raigning at this present. At London, 1607.

Єдиний примірник цієї брошури переховується в Британському Музеї в Лондоні. Р. 1854 видавнича фірма А. Ашера в Берліні видала точну її репродукцію в дуже обмеженій кількості примірників.

Р. 1916 англійське видання вдруге передруковано в книзі: The false Dmitri. A russian Romance and Tragedy. Edited by Sonia E. Howe. London, 1916, pag. 27—68.

Р. 1858 Т. Дзялинський видав польський переклад: Wiadomość o krwawej a strasznej rzezi w miescie Moskwie i okropny a zalosny koniec Dymitra... cara Moskiewskiego, przez hollendra, naonczas w Moskwie bawiacego, w jezyku angielskim napisana i wydana w Londonie roku 1607 a teraz na jezyk polski przełożona. Poznań, 1858.

Див. також: Московская трагедія или рассказ о жизни и смерти Дмитрия. Перев. А. Браудо и И. Росциуь. Пб., 1901.

Про автора цього анонімного твору подати можна самісінькі-но здогади. У статті під загол.: «Вильямъ Руссель и Каспаръ Энсъ—авторы сочиненій относящихся до Смутнаго періода» (Архивъ ист. и практ. свѣд. отн. до Россіи. Кн. V. Пб., 1863, стор. 54) Р. Мінцлов запевнює, начеб-то «Report'a» склав був Вильям Руссель «который при Борисѣ Годуновѣ былъ голландскимъ, а впоследствии англійскимъ агентомъ по торговымъ дѣламъ въ Москвѣ». Мінцлов покликається на те, що в сучасному (1605 р.) донесінні про подорож Томаса Сміта сказано, що англійський «агентъ Мерикъ отправился вмѣстѣ съ своимъ шурином, мистеромъ Росселемъ (Russell), бывшимъ нѣкоторое время голландскимъ агентомъ», представитися Дмитрієві ще коли він не прибув до Москви. Мінцлов далі відзначає, що «авторъ анонимнаго Report'a неоднократно говоритъ о себѣ, какъ о временномъ агентѣ голландской торговой компании, и, сверхъ того, рассказываетъ, что онъ и братъ той особы, для которой былъ написанъ его Report, подносили царю подарки». Тож річ безсумнівна, каже на прикінці Мінцлов, що Report—це лист В. Руселя до його дружини, сестри Мерикової.

Доводи Мінцлова проте не переконують. По-перше, автор Report'a не говорить за себе, як за тимчасового агента голандської торговельної компанії; ми подибуємо тільки слова «ми чужоземці», «чужоземні торговці», «ми голандські торговці». По-друге, Русель не був одружений з сестрою Мериковою; але обидва вони були одружені з сестрами, а саме з доньками Франсіса Черрі; Мерик отже не був братом дружині Руселевій. Нарешті, в опису подорожі Смітової, виданому р. 1605 виразнісінько сказано про Руселя, як про колишнього голандського агента. Підчас авдієнції, описаної в Report'i, що відбулася 10 травня року 1606, з його вже не був голандський агент. А через те питання про те, хто склав Report'a, поки-що розв'язати не можна.

Знов-же не розв'язано питання про те, чи-ж голандський, чи англійський текст — оригінал. Що-до цього питання, Мінцлов висловлює цілком безпідставний здогад, начеб-то Русель ма буть «перевель самъ, для своїхъ приятелей въ Голландіи», листа, писаного мовою англійською для дружини, отже «голландскій текстъ является вторымъ оригиналомъ» виданим раніш як англійський текст.

143) Гудсон, Генрі, 1607.

Про північно-східні морські подорожі Генрі Гудсона, див.: 1) J. Read, *Historish inquiry concerning Henry Hudson*. Albany, 1866. 2) Asher, Henry Hudson *The Navigator*. London, 1860. 3) H. C. Murphy, *Henry Hudson in Holland, The Hague*, 1860; нове видання вийшло в Гаазі р. 1909. 4) *Henry Hudson's reize onder Nederlandsche vlag van Amsterdam naar Nova Zembla, Amerika en terug naar Dartmouth in Engeland, 1609*. Volgens het journal van Robert Juet, uitgegeven door S. P. L' Honoré Naber. Werken uitgegeven door de Linschoten — Vereeniging, XIX. s Gravenhage, 1921.

144) Будила, 1607.

Щоденника подій, що «смутного» часу (1603—1613 pp.) стосуються, відомого в літературі під назвою «Історії неправдивого Димітрія» (*Historiya Dmitra falszywego*), надруковано за рукописом Держ. Публічної бібліотеки в Ленінграді в «Русской Исторической Библиотеки», що її видавала Археографічна комісія, т. I, стор. 81—364. Щоденник цей змальовує події з часів другого Лжедимітрія й межичарствія. Про першого самозванця тут є самі тільки короткі звістки. Власне, щоденник починається 2-го вересня р. 1607, з того моменту, як до Тушінського самозванця прибув Мозирський хорунжий Будила, й закінчується листом од 14-го січня р. 1613, що його Будила піддавшись москалям послав королеві з Нижнього Новгорода, з в'язниці. Щоденник приписують Будилі.

145) Маскевич, Самійло, 1608.

Він не був на Московщині за Лжедимитрія, як зазначено це в Аделунґа, а прибув на Україну в війську Сигізмунда у січні 1608 р. і стояв спочатку у таборі під Ободнею, між Вінницею та Немировим. Отож, за самовидця вважати його можна тільки від цього часу, дарма що в своєму щоденникові він одзначає події вже з р. 1594.

Польською мовою щоденника надруковано і в 2-му виданні Zbiór'a Pamiętników Немцевича, що його видрукував Я. Н. Бобрович у Ляйпціґу року 1838. Див. Т. I, pag. 241—306.

Московський переклад: «Дневникъ Самуила Маскѣвича, бывшаго въ Россіи во время втораго Самозванца, называемаго Тушинскимъ воромъ», в журналі «Сѣверный Архивъ» ч. XIII 1825 р. № 1, стор. 1—20; № 2, 109—128; № 3, 221—242; № 5, 117—136, № 7, 217—245.

Текст, що його надрукував Немцевич у своєму Zbiór Pamiętników, не повний, а має багато прогалин. Устрялов надрукував свій московський переклад за повним і справним рукописом, що належав Полоцькій єзуїтській Академії. Див.: Сказанія современниковъ о Дмитріи Самозванцѣ. Вид. 3-те. Ч. II, Пб., 1859, стор. 7—124.

146) Сапега, Ян-Петро, 1608.

Ян-Петро Сапега походив з давнього польського роду Сапег і народ. р. 1569. Він бивсь у королівському війську, коли брато Вольмар р. 1601, далі під Дорнатом р. 1605, нарешті, зваживсь узяти участь у тих заколотах, що хвилювали тоді Московську державу. Він зібрав загін у 7000 чоловіка й підо впливом свого дядька, канцлера Льва Сапєги, перейшов наприкінці липня року 1608 московський кордон, щоб боронити справу другого Лжедимитрія в його війні проти Василя Шуйського. Порозумівшись з Тушинським «вором», він перехопив Марину й її батька, що саме їхали до кордону, й 10-го вересня року 1608 привіз Марину до Тушинського табору. Далі Сапега надумавсь захопити Троїцький монастир і від 23-го вересня заходивсь був його облягати, а втім 12-го січня року 1610 мусів він тую облогу зняти. Тримаючи й далі сторону Тушинського «вора», Сапега вирушив під Москву, звідсіля за згодою із Жолкевським на Сіверщину, а далі, підступивши знову до Москви, після невдалих пересправ з привідцями московського рушення, став на боці поляків, обложених у Москві, і в половині серпня привіз їм туди запаси. Там у Москві він і помер 15 вересня року 1611, мавши 43 роки зроду.

Про пригоди Яна Сапєги в Москві зберігсь щоденник, що його склали секретарі Сапєжині, день за днем описуючи все, що робилося в його обозі.

В історичній літературі були відомості про цей щоденник за уривками з нього, надрукованими у Когновіцького: *Życie Sapiehów*, Т. II, pag. 175—191.

Московський переклад цих уривків надруковано в «Сынъ Отечества» і «Сѣверному Архивѣ» за 1838 р. № 1, стор. 29 - 64.

Рукопис щоденника переховувався згодом у книгозбірні гр. Брае в Скокlostері в Швеції. Там його бачив Євстахій Тишкевич й описав у своїх шведських листах: *Listy o Szwecyi*, T. I. Wilno, 1846. Там-таки бачив цього рукописа й А. Чуміков. Він одзначає поміж «актовъ до русской и польской истории относящихся, въ нѣкоторыхъ архивахъ Швеціи», між іншими й «Краткое изложение о веденіи войны съ Москвою, для короля составлено Яномъ Петромъ Сапѣгою». Чтенія М. о. и. и др. 1861, кн. IV. Смѣсь, стор. 40. Року 1892 рукописа щоденника перевезено, щоб переховувати в державному архіві в Стокгольмі. Там його студіював р. 1895 А. Гіршберг і потім видав цілком його під загол.: «*Dziennik Jana Piotra Sapiehy*» (1608—1611), в своїй виданні: *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII*, pag. 167—332.

Див. про Яна Сапегу: Костомаровъ, *Смутное время*, т. II, стор. 140, 153, 170.—*Sapiehowie, Materjaly historycznogenealogiczne*, T. I, pag. 198-200.—П. Полевой, *Ясновельможный панъ Янъ Сапѣга. Опытъ исторической характеристики*. Истор. Вѣстникъ, липень, 1892, стор. 143—150.—Пирлингъ, *Историческія статьи*. Пб., 1913: Марина Мишкекъ послѣ майскаго погрома, стор. 54 і дд.

147) Невідомий, 1609.

Щоденника походу на Московщину польського короля Сигізмунда III, що зветься «*Wyprawa króla i m. do Moskwy r. 1609*», надруковано за рукописом кол. Головного Штабу в польському оригіналі і з московським перекладом у *Русской Истор. Библиотекѣ*, т. I, стор. 427—774. Хто цього щоденника склав, невідомо, але з автора його була людина доволі освічена. За змістом щоденника його можна поділити на три частині, а саме: як відбувалася облога Смоленська; відомості, одержані з Смоленська од утікачів і полонених; відомості про внутрішнє становище на Московщині.

Частину щоденника вже раніш надруковано в московському перекладі без оригіналу в XVII додаткові до III тому «*Исторіи смутнаго времени*» Д. Бутурліна.

148) Бельський, Самійло, 1609.

«*Дневникъ 1609 г. Самуила Бѣльскаго. Переводъ съ польскаго Сергѣя Иванова. Съ польскимъ подлинникомъ «Diariusz roku 1609 Samuela Biel-skiego»*. Під цим заголовком кн. М. Оболенський надрукував у *Чтеніяхъ м. о. и. и др.* (годъ III, № 6, 1848) й уключив потім до своєї праці «*Иностранные сочиненія и акты*» щоденник невідомого, що рукопис його переховується в Держ. Публ. бібліотеці в Ленінграді. З Бельського-ж автор не самого щоденника, але тільки заміток та приписок пороблених у різних місцях рукопису, що був якийсь час у його руках. Щоденник охоплює час од 18-го серпня до 15-го жовтня 1609 р.

149) Бриггавз, Джордж, 1609.

Влітку р. 1609 Бриггавз, один з прикажчиків англійської компанії, приїхав на короткий час з Холмогор до Москви. На початку вересня він повернувся до Холмогорів і повідомив тут дещо за свою подорож. Див. Purchas, His Pilgrimes, III, pag. 780. Гамель, Англичане, стор. 233, 234.

150) Чемберлен, Томас, 1609.

Англієць; прибув на Московщину року 1609, як капітан у найманому війську, що складалося з найманих шведських, французьких, шотландських та англійських воєв і присланих на Московщину од Карла IX шведського на прохання царя Василя Шуйського.

Повернувшись Чемберлен до Англії, р. 1612 склав проєкта, що за ним північна частина Московщини мала підлягати англійській короні.

Далі він склав опис Московщини, що подав його лордові Дорчестерові.

Нарешті зберігсь іще лист Чемберленів про його службу на Московщині, складений, мабуть, року 1631.

Див.: A Project for the Acquisition of Russia by James I. (The English Historical Review, Vol. XXIX, 1914, pag. 246—256).

151) Данкарт, Ян, 1609.

Голандець Ян Данкарт одвідав Московію тричі. Спочатку ходив він у похід разом із шведським воєводою Яковом Понтуссоном де-ла-Гарді, а згодом року 1612 ходив із нідерландцем бароном Адріяном фон Флдорфом (він-таки фан-Лейт). Флдорф удавсь був на початку року 1612 до Генеральних Штатів Нідерландів, прохаючи дозволити йому найняти в Нідерландах військових людей, щоб вступити з ними до дав московського війська, яке билося проти поляків. Коли штати відмовили в цьому Флдорфові, покликуючися на шведсько-данські взаємовідносини, він вирушив у дорогу з невеличким товариством, що складалося з «нѣкоторыхъ полковниковъ и капитановъ», і на початку вересня року 1612 прибув до Архангельська. При ньому, як секретар, перебував Данкарт. До першої половини р. 1614 Данкарт уже повернувся до Нідерланд; 27-го й 30-го травня цього року він клопочеться перед Генеральними Штатами, нехай-би вони надрукували своїм коштом книгу про Московію, що він склав. Прохання його не задоволено (резолуції від 27-го й 30-го травня). Згодом Данкарт був за секретаря в нідерландських послів Бредероде, Басса й Іоахіми в 1615 та 1616 рр., коли вони провадили пересправи з москалями. (Жордтъ, Снош. Моск. госуд. съ респ. Соед. Нид. стор. СССІ—СССІІІ).

Книга Данкартова виїшла р. 1615 під загол.: Beschrijvinge van Moscovien ofte Ruslandt: gestelt in twee deelen. Waer van het eerste tracteert van den stant des rijks. Het tweede van der Moscoviten oft Russen Religie, Ceremonien, Wetten enz. Amsterdam, Broer Jansz. 1615. 4°, 75 стор.

Книгу цю передруковано по голандському-ж-таки в II-м томі збірника Адріяна ван Ніспена (Adriaen van Nispen): *Verscheyde Voyagien ofte Reysen*, під загол.: *Voyagien ende beschryvinge van 't koninckrijk van Siam, Moscovien ofte Ruslant, Islant ende Groenlant... Tot Dordrecht, voor Vincent Saeymaex, boeckverkooper, 1652, 16°*. У другій частині цього тому подорож Данкартова займає стор. 1—162. Передрук з цього видання вийшов (десь коло р. 1660) у збірникові Сагмана під заголовком: *Beschryvinghe van Moscovien ofte Ruslant, verhalende den eersten standt des Rijcks, en hare oorloghen, rechten en godtsdiensten, als mede de manieren van haer leven... t' Amsterdam, gedruickt by Gillis Joosten Saeghman, 4° — 64 стор.* (Року не позначено).

У того-ж-таки видавця згодом вийшло ще скорочене видання на 40 сторінках під тим самим заголовком.

Французький переклад однієї частини цього твору надруковано в II-му томі *Obolensky et v. d. Linde, Histoire des guerres de la Moscovie*, pag. 261-280.

Данкарт поділив свій твір на дві частини. В першій він подає в 19 розділах історію Московщини, а в другій, на 34 розділи, змальовує релігію, звичаї й узагалі побут москалів. Тільки-ж Данкарт згустив фарби й подає тяжку картину.

Докладно розглядає зміст Данкартової книги видання: «Посольство Кунрада Фан-Кленка къ Алексію Михайловичу и Θεодору Алексѣевичу». Изд. Археогр. Ком. Пб. 1900, стор. XXVII—XXIX.

152) Невідомий, 1610.

Депеша французького агента до свого двору про становище на Московщині, 15 квітня р. 1610. Див. Записки гетмана Жолкевського о Московской войнѣ, изд. П. А. Мухановымъ; 2-ге вид. Пб., 1871, додаток, стор. 47—56.

153) Вісті з Москви, 1610.

Лист до бургомістра королівського міста Ревеля, Хейнріха Лантинґа, з Нарви. З актів Ревельського міського архіва. Повідомив А. Чуміков. Чтенія м. о. н. и др. 1897 р. IV, 20—21.

154) Де-Лавіль, П'єр, 1611.

Польський переклад його «Discours» надруковано в збірникові: *Skarbiec historii polskiej przez Karola Sieńkiewicza*. T. I. W Paryżu, 1839, pag. 290—310 під загол.: *Krótká powieść o tem co się zdarzyło na Moskwie od panowania Iwana III do Szujskiego r. 1611, przez Piotra de la Ville sieur de Dombale*.

155) Вихровський, Адам, 1611.

Лист його про те, як поляки р. 1611 захопили Смоленськ, надрукував за рукописом бібліотеки Осолінських А. Святкевич, як додаток до статті «Ostatni szturm na Smoleńsk, 1611». *Kwartalnik hist. R. VI. (1892) pag. 80—92.*

156) Порсглов, Вільям, 1611.

Англієць; року 1611 сер Томас Сміт вирядив його як помічника Джосіасові Логанові до Пустозерська, доручивши йому налагодити там торговельні стосунки. Логан і Порсглов зробили свою подорож кораблем «The Amitie» й прибули 16-го липня до Пустозерська. До Холмогор Порсглов повернувся 27 вересня р. 1612. Докладні й цікаві відомості про перебування Порсглова в Пустозерську подає Гамель, *Англичане*, стор. 190—197. Донесіння Порсглова надруковано в збірникові Порчеса Т. III, стор. 547—552: *A briefe Relation of a Voyage to Pechora, and wintering there, began in the yeere 1611. Written by William Pursglove.* Німецький переклад у Schrenk, *Reise durch die Tundren. Th. II, pag. 190—202.*

157) Шавм, Матвій, близько 1613.

М. Шавм, родом німець, служив у шведському війську аж до кінця р. 1613 і брав участь у походах шведів на Московщину. Повернувшись до Німеччини, Шавм видав німецькою мовою твір про події «Смутного» часу, що в ньому говорить як самовидець. Видання це становить тепер величезну бібліографічну рідкощ. Воно присвячене Густавові Адольфові й зветься: *Matthias Schaum, Tragoedia Demetrio-Moscowitica. Warhafftige Histori, der... Geschicht, wie es mit dem Demetrio eigentlich einen anfang und ende gewonen.* Rostock, 1614. 4°. За дорученням од гр. Н. П. Рум'янцева зроблено переклад книги Шавма, що переховується тепер у Рум'янцівському музеї в Москві. Рукописа цього згодом надрукував М. Оболенський в *Чтеніяхъ м. о. и. и др.* 1847 № 2 під загол.: *Tragoedia Demetrio Moscovitica. Исторія происшествій, случившихся съ Лжедимитріємъ и о взятіи шведами Вел. Новгорода, соч. Матвѣя Шаума.* Це видання ввійшло до збірника: *Иностранные сочиненія и акты относ. до Россіи, собранные М. Оболенскимъ* Москва, 1847, № 1. Див. також: *Лыжинъ, Столбовскій договоръ*, стор. 97.

158) Бреретон, Генрі, близько 1613.

Його твір про Московщину вийшов р. 1614 в Лондоні під заголовком: *Newes of the present Miseries of Rushia: occasioned by the late warre in that countrey, commenced between Sigismond, now King of*

Poland, Charles late King of Swethland, Demetrius the last of that Name, Emperour of Rushia, London, 1614. Це рідке видання за шістдесятих років минулого віку передруковано в кількості 20 примірників, що з них один переходується в Держ. Публ. бібл. в Ленінграді.

159) Бредероде, Р. фан, Басс, Д., Іоакімі, А. 1615.

Нідерландські послі-посередники підчас пересправ, що передували Столбовській угоді. Звідомлення про їхнє послування надруковано в збірникові Русск. ист. общ. т. 24-й. — Вѣстникъ Европы за 1868 р. січень, квітень: Записки о Россіи XVII и XVIII в. по донесеніямъ голландскихъ резидентовъ. Посольство Бредероде, Басса и Іоакима, 1615—1616. — Сборникъ Русск. ист. общ. т. 116, стор. CXLV і дд. — Сборн. Новг. общ. любит. древн. Вып. V и VI.

160) Хутеріс, Антоній, 1615.

Склав опис посольства голандських послів Бредероде, Басса й Іоакімі. Другим накладом опис цей вийшов у Гаазі р. 1639. Уривки з цієї книги надруковано року 1845; див. Н. Beijerman, Bijzonderheden rakende een gezantschap, in 1615 n. h. Noorden afgevaardigd ter bem. v. d. Vreede tuschen Zweden en Rusland. Amsterdam, 1845. Див. також: Des holländischen Gesandten von Brederode Reise durch Estland, v. H. v. Busse, в Archiv für die Geschichte Liv- Ehst- und Curlands, IV. Dorpat, 1845, pag. 300—324. Докладно подано зміст книги Хутеріса у виданні А. М. Ловягіна, Посольство Кунраада фанъ Кленка. Пб., 1900, стор. XXX. Знов-же див. й мою статтю в Сборникѣ Русск. ист. общ. т. 116, стор. CXXXIX. — Р. 1870 амстердамський книгар Фредерік Міллер видав каталога книг чужими мовами писаних про Московщину (Catalogue de livres sur la Russie) й запропонував тут за 165 гульденів один примірник книги Хутерісової, вид. р. 1619, з великими тогочасними рукописними додатками. Примірника цього тоді-ж-таки купила королівська книгозбірня в Стокгольмі. Р. 1892 бібліотекар цієї книгозбірні Гаральд Візелгрен надрукував описа цього примірника й видав рукописні до нього додатки. Як виявилось, додатки тії містять у собі опис подорожі голандця Андрія фан Вауве до короля Густава в Фінляндію, що зробив він її 16 лютого року 1616 з Дідерина за дорученням од нідерландських послів. Н. Wieselgren, Med prestaf och profoss. Två diplomaters färd i Finland 1616; у виданні Ljus åt vårt folk. Stockholm, 1892, pag. 19—37.

161) Еріксон, Клавс, Буревс, Андрій і тов., 1617.

Шведські межові судді на кордоні коло Ладозького озера, 1617—1621. Донесіння їхнє—в держ. архіві в Стокгольмі.—Бантышъ-Каменскій. Обзоръ вн. снош. IV, 151.

162) Стенбок, Густав; Боот, Янів; Пальм, Монс Мортенсон, 1617.

Шведські послы Стенбок, Боот і Пальм прибули 18 березня р. 1618 до Москви, щоб передати цареві королівську ратифікацію на Столбовський договір.

Листи, що вони надсилали до короля Густава Адольфа й рїксканслера Акселя Оксеншерна 1617 та 1618 рр., переходять в держ. архіві в Стокгольмі. Там-таки: «Протокол» про їхнє послування. Склав його німецькою мовою, мабуть, Пальм, що був за секретаря в посольстві. Протокол оцей зветься: «Prothocoll alles deszen was von den 21. Septemb. 1617 bis dato zwischen Ihrer Kön. M^{tt} zue Schweden undt der Zar. M^{tt} Gesandten gepaszieret». Складено його більш як на 500 сторінок. У ньому докладно говориться про авдієнцію у царя (3-го травня р. 1618).

Частину цього звідомлення, що охоплює час до 17 жовтня р. 1617, надрукував Г. Форстен у виданні: Акты и письма къ исторіи Балтійскаго вопроста въ XVI и XVII ст., вып. 2-й, стор. 30—72.

Див. також: Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, ч. IV, стор. 152.—Лист шведського фельдмаршала й головного отамана в Новгороді, Карла Гільдєншельма, надісланий послам 12 серпня р. 1617 з Ями, див. у В. Кордта, Mittheilungen aus dem Briefwechsel des Grafen Jakob De la Gardie. Leipz., 1894, стор. 83—87. — Приїздъ въ Москву шведскихъ пословъ Густава Стенбука съ товарищами въ 1618 г.: у збірникові К. Якубова: Россія й Швеція въ первой половинѣ XVII в. Чтенія М. о. и. и др. 1897, кн. 3, стор. 76—92.

163) Традескант, Джон, 1618.

У серпні р. 1617 С. А. Волинського та М. І. Поздєєва виряджено до Лондона, запропонувати статті про союз і виклопотати позикку в розмірі 100.000 карб. Цим разом англійський уряд вволив прохання англійських купців і вирішив допомогти Москві. Він погодивсь позичити Москві ці гроші, нехай-би тільки уряд Московський пристав на певні умови. З них назвемо такі: 1) дозволити англійцям проїжджати Волгою та Каспійським морем до Персії; 2) скласти договора що-до приставки пеньки, льону й канатів; 3) одмовити голандцям в їхньому клопотанні про однакові з англійцями привилеї. Нарешті, од москалів вимагали якоїсь надійної запоруки, що вони справно платитимуть борги. От через що в Лондоні й надумалися були вирядити до Москви з цими грошима спеціальне посольство. Виконати це доручення мав сер Додлей Діґс, що й прибув до гирла Північної Двини 16-го липня року 1618. Назустріч Діґсові в Холмогори вирядили з Москви Ф. В. Уварова; тільки-ж, перш ніж він устиг прибути туди, Діґс з Архангельська виїшов у море й поплив назад до Англії. Мабуть чи не налякавсь він чуток про польські заґони, що тоді справді блукали ще по Московщині в різних напрямках. Виконати доручену йому місію в Москві Діґс доручив тодішньому агентові англійської компанії, Т. Фінчеві, й Фабі-

янові Смітові та залишив їм, замість 100.000 крб., трóхи більш як 16.000 крб. 16-го березня р. 1619 Фінч приставив ці гроші до Москви.

Разом із Діґсом прибув до Архангельська відомий англійський садовод та ботаник, Джон Традесконт, що бажав ознайомитися з фавною та флорою Московщини.

Академик Російської Академії Наук, І. Гамель, працюючи року 1839 в Ашмолєєвому музеї в Оксфорді й розглядаючи стародавні рукописи, знайшов одного, що містив у собі описа подорожи на Московщину р. 1618. Старанно простудіювавши рукописа, Гамель переконався, що це подорожній журнал англійського посла сера Дудлея Діґса, що його р. 1618 Яків І надіслав був до Михайла Федоровича. Написала того журналу одна з осіб, котрі їхали разом із посольством, а саме знавець природничих наук Джон Традесконт, відомий, між иншим, і тим, що заснував перший в Англії природничий музей; тепер, правда, музей той зветься Ашмолєєвим. Щоденник оцей, що його заголовок починається від слів: «A viage of Ambassad undertaken by the right honorable Sir Dudlie Diggs in the year 1618» містить чимало цікавих відомостей про московську північ. Видко, що з автора була людина аж надто спостережлива.

Гамель остільки зацікавивсь був щоденником Традескантовим, що надрукував докладний опис його і, як вступ до нього, подав нарис історії комерційних та дипломатичних зносин Московщини з Англією. Цю класичну працю Гамелеву, що з неї ще й тепер цінне джерело для даного питання, надруковано (по-німецькому) в *Recueil des actes de la séance publique de l'Académie des sciences de St-Petersbourg, tenue le 29 dec. 1845. Ptbg, 1847*, з портретом Традескантовим. Московський переклад цієї праці Гамелевої надруковано під загол.: *Англичане въ Россіи въ XVI и XVII ст., у Запискахъ Рос. Академіи Наукъ. Т. VIII, Пб., 1865, стор. 1—179, і т. XV (1869), стор. 181—308.*

Книгу Гамелеву двічі перекладувано на англійську мову, а саме: 1) *I. Hamel, England and Russia; comprising the voyages of Tradescant, Willoughby, Chancellor and others, to the White sea. Translated by I. Studdy Leigh. London, 1854*; 2) під загол.: *Early English voyages to Northern Russia London, 1857*. Року 1851 Гамель видав: *Tradescants Testament und Ashmole's Museum zu Oxford. В Bulletin Phys.-Math. X, 145.*

164) Джемс, Річард, 1618.

Р. Джемс, дуже вчений англієць, що був при посольстві Діґсовому, як священик, не повернувся до Англії з Діґсом, а поїхав з Томасом Фінчем до Москви. 20-го серпня р. 1619 посольство відпущено з Москви. Воно поїхало до Архангельська, але, прибувши туди, довідалося, що корабель, яким воно мало було їхати до Англії, вже одплив, бо час був уже пізній. Коли-ж останній купецький корабель, що ним члени посольства могли-б повернутися до Англії, зазнав аварії в гирлі Північної Двини, то

Фінч вирушив до Англії суходолом, а Джеймс і деякі з членів посольства зазимували в Холмогорах.

Перебуваючи Джеймс на Московщині, весь час провадив щоденник, проте його й досі ще не знайдено. У реєстрі рукописів, що переховується в Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді, щоденник Джеймса позначено під заголовком: *An account of his (себ-то Джеймса) travels into Russia.*

Гамель знайшов в Оксфорді збірку московських слів з перекладом їх на англійську мову, що її Джеймс привіз до Англії.

З проповідів Джеймсових збереглася одна, що він виголосив був її р. 1621 в Оксфорді. Надруковано її року 1630. В ній Джеймс говорить про два тижні, що передують великому постові на Московщині. Описуючи при цьому, що йому довелося бачити в Москві на масниці р. 1619, він каже, що багатьох людей повбивано п'яними.

Доховався і вірш Джеймса, що в ньому він надто неспочутливо змальовує жінку Марію, в якій йому довелося жити в Холмогорах. Він назвав цього вірша так: *An execration on Marie of Colmogorod in whose house I should have binne lodged if my man had not tould me the condition of the place.*— Див. Гамель, *Англичане*, стор. 241—246.

165) Кокс, Христофор, 1623.

Справу про англо-московський союз, що вже відігравала була не аби яку роль у зносинах Івана Грозного з Англією, знову порушувано в листуванні англійського й московського урядів, починаючи від року 1615. Московщина прагнула отакої спілки, сподіваючися на допомогу від Англії, то проти Швеції, то проти Польщі. Московські послы, виряджені до Лондону рр. 1617 і 1621, повинні були там допоминатися найбільше саме цього. Пересправи ці значною мірою цікавили й англійське купецтво. Воно навіть передало р. 1618 своєму урядові записку про потребу прийняти проєкта про союз між королем і царем, що його запропонували були московські послы Волинський та Поздеев.

В наслідок усіх оцих пересправ на початку листопаду року 1623 прибув до Москви англійський гінець, Христофор Кокс, що 9-го листопаду подав тут «проєктъ о вѣчномъ между обоими государствами союзѣ въ 20 пунктахъ».

І. Любименко в статті, надрукованій у *Ж. м. н.* пр. липень, 1915 р., одзначає, що Кокс попередю заявив був, що має при собі акт союзного договору поміж Московщиною та Англією, і договора того начеб-то підписав король Яків, ще й скріплено його королівською печаткою. Тимчасом, на другому побаченні з московськими боярами він зріксь оцих своїх слів. Автор цієї статті поближується при цьому на «документъ безъ дати», що переховується в державному архіві в Лондоні.

Договора р. 1623 справді не було складено в Москві, тільки-ж ми повинні звернути увагу на те, що Бантиш-Каменський, а він складав свій

«Очеркъ виѣшнихъ сношеній», виключно ґрунтуючися на документах з колишнього Головного архіва міністерства закордонних справ, одзначає, що Кокс «сверхъ грамоты» подав 9 листопаду проєкт о «вѣчномъ союзѣ». У примітці-ж Бантиш-Каменський каже: «Подлинный проєктъ сей имѣется въ тракт. англійскихъ подъ № 8». Отож я гадаю, що треба вяснити, чом розбігаються указівка автора вищезгаданої статті і дані Бантиш-Каменського, що ґрунтуючися на них ми повинні сказати, що Кокс не втаював договору од московського уряду. Коли в Московському архіві зберігсь нехай-би коротенький статійний список приїзду Кокса, то, мабуть, пощастить пролити деяке світло на цю справу.

В державному архіві в Лондоні збереглося двоє листів, що їх Кокс надіслав з Москви й Архангельська канцлерові до Лондону р. 1624.

Що-ж до проєкту договору, якого привіз Кокс, то р. 1742 Rumez надрукував його в своїому капітальному виданні: *Foedera, conventiones... inter reges Angliae et alios quosvis imperatores, Hagae, MDCCXLII, T. VII, pars IV, pag. 71.*

Проєкта надруковано тут англійською мовою з французьким перекладом. Він має 21 параграф, тільки вони не перенумеровані. Наприкінці відзначено, що договора король Яків підписав власноручно (*Per ipsum Regem propria manu signatum*). Проєкта датовано: Вестмінстер, 16-го червня р. 1623. — Договір зветься: *Articles of a perpetuall League of Amity and Alliance, Entercourse and Commerce accorded and agreed uppon betweene the most high and mighty Prince James, by the Grace of God Kinge of Greate Brittainе (дали титул) and the greate Lord Emperour and great Duke, Michall Pheodorowith.*

Див. Ю. Толстой, *Россія и Англія*, стор. 23, 24; № 21, 44. — *Переписка и диплом. сношенія перв. Романовыхъ съ перв. Стюартами*. Ж. м. н. пр. 1915, липень, стор. 76—78, 86—92. — Бантышъ-Каменскій, *Обзоръ*, I, 105, 106.

166) Бремен, Езерт і Унгери, Генріх Фон, 1626.

Посли від короля Густава Адольфа; мали аудієнцію 31 березня. Див. Бантышъ-Каменскій, *Обзоръ*, IV, 154. Королівську інструкцію надруковано у Форстена, *Политика Швеції въ Смутное время*. Ж. м. н. пр. 1887, листопад, стор. 57-59.

167) Деге де-Курменен, Луї, 1629.

Року 1628 гурток французьких купців удавсь був до кардинала Рішельє з доповідною запискою. У записці тій вони сповіщали, що лагодяться скласти компанії для торгу з Московією, й клопоталися, нехай-би французький уряд звернувсь до царя й попрохав в його надати оцим купцям як-найсприятливіші умови для цього. Вважаючи на це клопотання, французький уряд вирядив р. 1629 до Москви свого посла, Луї Деге де-Курменена (*Louis Deshayes de Courmenin*), що й прибув до Москви 27 жовтня цього-ж-таки року.

Подорож Деге до Московії описав був секретар його Брізасьє (Brisacier) під загол.: Voyage de M. Des Hayes, baron de Courmesvin en Danemark. Paris, Jean Promé, 1664.

Про це посольство подають відомості: Соловьевъ, Ист. Россіи, т. IX, 195—198. — A. Rambaud, Recueil des instructions. Russie, T. I. Paris, 1890, pag. 23—32. — Flassan, Histoire générale de la diplomatie française T. I, p. 425.

168) Моніер, Антін, 1629.

Моніер, родом голандець, посідав р. 1616 у себе на батьківщині посаду контролера артилерії. Король шведський Густав Адольф, бажаючи впорядкувати свій арсенал на голандський зразок, доручив був у червні р. 1616 нідерландським послам Бредероде, Бассові й Іоахімові прохати в Генеральних Штатах, нехай-би вони дозволили Монієрові на який час поїхати до Стокгольму й привезти з собою з Нідерландів кілька чоловіка інженерів, канонірів, фейерверкерів та інших фахівців в артилерійській справі. Генеральні Штати відпустили Монієра до Стокгольма аж до 1-го квітня р. 1617, а він перейшов остаточно на шведську службу, і року 1621 з нього вже шведський генерал-лейтенант. Цього-ж-таки року він приїжджав в Нідерланди вербувати тут військових людей, а р. 1626 купувати зброю. На Московщині Монієр бував тричі в характері шведського посла. Уперше Монієр прибув до Москви 16 березня р. 1629; дану йому інструкцію позначено: Стокгольм 12 січня р. 1629. Удруге Монієр приїхав до Москви 7-го лютого р. 1630 з інструкцією від 13-го листопаду р. 1629. У ній послові загадується докладно розповісти цареві, як одбувалися польсько-шведські стосунки й чом король замиривсь був із Польщею. Про все це повідомляється царя, щоб він міг забезпечити свої володіння од польської навали. Коли-б цар тепер розпочав війну проти Польщі, король шведський ладен допомогти йому всіма силами. 15-го травня р. 1631 Монієр прибув до Москви як посол утретє. В інструкції від 23-го листопаду р. 1630 Монієрові запропоновано довідатися про стосунки Московщини з Польщею. Коли цар почне воюватися проти Польщі, то король охочий зірвати перемир'я з Сигізмундом III й отверто виступити супроти Польщі у союзі з царем.

Інструкції й донесіння Монієрові про друге його послухання переходять в держ. архіві в Стокгольмі. Див. Сборникъ Русск. ист. общ. т. 24, стор. 486. — A van der Burgh, Gezantschappen door Zweden en Nederland afgevaardigd. 's Gravenhage, 1886, pag. 2, 34, 35. — Дворцовые разряды, т. II, ст. 46, 50, 116, 120, 206, 208, 216. Г. Форстенъ, Балтійскій вопросъ, т. II, стор. 356—366. — Г. Форстенъ, Политика Швеции въ Смутное время. Ж. м. в. пр. 1889, листопад, стор. 40—49.

169) Бурх, Альберт, 1630.

У травні року 1630 нідерландський уряд вирядив його в характері посла до Москви, куди він прибув з своїм товаришем Йоганом фан Фелддріном 1-го грудня того-ж-таки року.

Р. 1647 Генеральні Штати вдруге надіслали А. Бурха послувати до Москви, разом з його сином. Та, не доїхавши він до столиці, помер 16-го грудня в Новгороді.

Звідомлення, що склав А. Бурх про своє перебування в Москві рр. 1630 й 1631, переховується в держ. архіві в Гаазі. Видав його В. Кордт р. 1902 у 116-му томі Сборника Русск. историч. общ-ва. Див. також: Scheltema, Rusland en de Nederlanden I, pag. 124—147. — Aitzema, Saken van Staet en Oorlogh. 's Hage, 1669, vol. I, 1040—52, 1104—14.

170) Меллер, Йоган, 1630.

Народивсь у Ризі. Коли р. 1621 шведи захопили Ригу, Меллер (Möller) вступив до шведського війська й брав участь у військових акціях до р. 1629. Дальшого року його призначено на шведського комісара до Архангельська. Тут він скуповував збіжжя для шведського уряду. 30-го жовтня р. 1630 він приїхав до Москви покупити салітри й «отыскать бѣглыхъ его людей». Він виїхав з Москви 18-го листопаду.

6-го червня р. 1631 Меллер знову приїхав до Москви з деякими дипломатичними дорученнями од шведського уряду, й на аудієнції 11-го червня сповістив, що «шведській король дозволивъ ему остаться агентомъ при російскомъ дворѣ». Він помер у Москві 20 серпня р. 1632.

Донесіння Меллерові, надіслані до короля й райхсканцлера графа Акселя Оксеншерна, переховуються в державному архіві в Стокгольмі. Його донесіння од 11-го жовтня й 14-го листопаду р. 1631 й 30 липня р. 1632 надруковано у Форстена, Политика Швеції въ Смутное время. Ж. м. н. пр. 1889 листопад, стор. 62—65. Надто цікаве тут донесіння од 14 листопаду, себ-то про святкування в Москві перемоги шведів під Лайнциґом.

Про Меллера див. В. Кордт, Снош. Моск. гос. съ Нидерл. (Сборн. Русск. ист. общ. т. 116, стор. CCXXXVI і CCLXI.—Fechner, Chronik d. ev. Gem., I, pag. 210—212. Форстенъ, Балт. вопросъ, т. II, стор. 367. — Соловьевъ, Ист. Рос., т. IX, вид. 2-ге, стор. 184. — Цвѣтаевъ, Протестантство, стор. 152-154. Meddelanden från Svenska Riks-Arkivet, III, 68.

171) Юль, Мальте, 1631.

Інструкція від короля данського, Христіяна IV, данському послові на Московщину, Мальте Юлеві, переховується в корол. архіві в Копенгагені. Там-таки: Щоденник посольства на Московщину данського посла Мальте Юля, писаний німецькою мовою; тут докладно змальовано подорож на Московщину, прийом у царя й пересправи з московськими приказними. Див. Щербачевъ, Датскій архивъ. Чтенія М. о. и. и др. 1893, кн. I, стор. 203, 205. Копія з цього щоденника переховується в Археографічній комісії в Ленінграді. Див. також: Форстенъ, Архивныя занятія. Ж. м. н. пр. 1887, червень, стор. 63.

172) Боплан, Г. Левасер де, 1631.

Гійом Левасер де Боплан, француз походженням, народивсь у Нормандії наприкінці XVI в. Точних відомостей про його предків не збереглося; але прізвище Левасер, як давніше, так і тепер, трапляється в Франції частенько, і можна простежити, що деякі, здебільша шляхетські представники Левасерів, прилучили до свого прізвища ще й особливе назвисько або з родового маєтку, або з місця народження. Були, напр., Левасери де Коцьє, де Туар, де Фаріо, д'Еллер, де Вільмон, то-що. Левасерів де Боплан в родоводі Нормандії, що його склав Шевілар, немає. Але беручи на увагу, що в справах архіва графства Пон-Одемер під р. 1625 трапляється ім'я Ісайї де Вінефе, штабмайстра й власника маєтку «Боплан», тимчасом як під р. 1668 у справах того-ж-таки архіва говориться вже про дворянство Вінефе де Ла Салл, треба гадати, що Гійом Левасер придбав за цей час маєток Боплан і додав до свого прізвища цю назву. Про юнацькі роки Гійома де Боплана точних відомостей немає. Ми знаємо тільки, що він виїхав до Польщі десь коло р. 1631 і протягом 17 років, себ-то аж доки помер король Владіслав, перебував тут на військовій службі як інженір та гармаш. В якому рангові він став на цю службу невідомо; тільки, виїхавши з Польщі він сам себе зве «інженіром та капітаном артилерії короля Польщі», або-ж «его жор. вел-ности військовим архітектором та капітаном». Діяльність Бопланову в Польщі зосереджено було, найбільше, в південно-східній частині польської держави — на Україні. Звичайно жив він у місті Барі. Окрім Боплана, на польській службі на Україні були ще й інші французи. Боплан сам згадує за полковника Маріона, підполковника де Морюеля й лейтенанта де Кротада. Можливо, що саме через це він і поїхав до Польщі. Працюючи на польській Україні більш як сімнадцять років, він заклав щось по-над п'ядесят величеньких-таки слобід. Зокрема ми знаємо про діяльність Бопланову на польській службі отаке:

1634—1635 рр. він заснував селище Уст-Саврон, або Новий Конецполь, і збудував тут королівську фортецю (тепер м. Савран, на Поділлі, Балтської округи, там де р. Савранка вливається в Бог). Р. 1635 він збудував замок в Кременчуці. Того-ж-таки року у липні він заклав, окрім того, й фортецю Кодак, на правому Дніпровому березі, поблизу першого порога т. зв. Кайдацького. Тільки-ж зминув хіба місяць, як Боплан поїхав, аж Сулима, отаман козаків-повстанців повернувся. Побачивши, що фортеця не дає йому увійти всередину краю, він нагло захопив її й порубав залогу, що складалася, мабуть, з 200 чоловіка люду під командою полковника Маріона. Захопивши й пограбувавши Сулима цю фортецю, вирушив з козаками на Запорожжя. А втім фортецею він володів недовго, бо за наказом од гетьмана С. Конецпольського, козаків, що залишилися вірні Польщі, обложили й дістали її мечем.

16 грудня Боплан брав участь під Кумейвами у битві з табором козаків-повстанців, що складався з 18 тис. чоловіка, і перемогло нечисленне польське військо (4000 чолов.), втративши щось із 100 чоловіка забитими й 1000 пораненими.

По двох днях після цієї перемоги, отже 16-го грудня року 1637, Боплан був присутній, як спалено місто Черкаси. Війна з козаками тривала до жовтня року 1638. Коли-ж, нарешті, війна припинилася, Станіслав Конецпольський особисто прибув до Кодаку з 4000 чоловіка й залишавсь там цілісінький місяць, себ-то, аж доки фортецю було цілком полагоджено. Боплан, напевне, був при ньому. Будь-що-будь, гетьман, від'їжджаючи, доручив йому, з загонем війська й гарматами поробити розвідки до останнього порога Дніпрового, а повертаючися піднятися рікою човнами разом із старшим камергером Остророгом. Завдяки цій подорожі Боплан мав нагоду бачити усі тринацяттеро порогів Дніпрових й позаносити їх до мапи. Він проїхав усі ці водоспади проти води звичайним човном. «Це, як на перший погляд», каже Боплан, «видаватиметься за неймовірне, бо деякі з порогів, що ми їх пройшли, мають од 7 до 8 футів заввишки; ви зрозумієте, що треба було добре володіти гребкою. У козаків за звичай, що нікого не можна прийняти до товариства, аж доки він проїде човном проти води геть-усі пороги — отже, доведе, що з нього цілком може бути козак, як вони це розуміють. Тож оцієї-о чести я й набув підчас цієї подорожи».

Боплан узагалі непогано знав Дніпро; у Києві він навіть якось жив на зимових кватирах й частенько одвідував печери. Між иншим, він 1645 і 1646 рр. на власні очі бачив лихо, що його накоїла сарана на Україні.

У червні року 1646 він жив двоє тижнів у Новгороді (тепер Верховці), де будував цитадель. Узимку р. 1646 Боплан перебував при польському військові, коли воно увійшло на територію Московської держави, щоб заступити шлях татарам, що відступали. Підчас цього походу він на собі зазнав того великого лиха, що його накоїли польському військові, недалеко р. Мерла, страшенні морози. Через них тут загинуло більш як 2000 поляків і 1000 коней. «Що-до мене», каже Боплан, «то я, знаходячися в повозці або кареті, клав на ноги собаку, щоб зігріти їх, а згори вкривав теплою вовняною ковдрою або вовчим хутром».

Коли король Владіслав IV помер, с.-то після р. 1648, Боплан, через віщо — невідомо, покинув Польщу й повернувся до Франції. Р. 1650 або на початку 1651 він проїздив через Данціг; у серпні р. 1651 він уже в Руані в Нормандії; тут він, мабуть, і оселився. Повернувшись він на батьківщину, працює над описом України, і закінчив його доволі швидко; р. 1651 цю його працю, присвячену королеві Янові Казимірові, вже надруковано. «Я говорю, як самовидець», каже він тут у посвяті, «я протягом сімнадцятьох років був за свідка діяльності Конецпольського, присвяченої службі двом останнім монархам, батькові й братові вашої величності». Далі, згадуючи у цій-же-таки посвяті за Україну, він каже, що чималою мірою допоміг прилучити її до Польщі». Справді, з Боплана, коли судити з його книги, була людина інтелігентна й освічена; він подає в ній не тільки етнографічний й географічний нарис України, ба й замітки про її підсоння, фавну й флору.

Мало не кожна сторінка його праці править за довід, що з нього був здатний спостережник. Він жваво цікавивсь усім, що його оточувало. Своєю

книгою він збудував собі міцного пам'ятника. Побоювання, що він висловив їх наприкінці своєї книги, начеб-то він, як військовий, що все життя своє працював над земляними укріпленнями, лив гармати й палив порох, можлива річ, писав не досить гарно. — були безпідставні. Книга Бопланова свідчить, нарешті, й за те, що автор її, як військовий інженір, кохаючися на своїй професії, жваво цікавивсь топографією тієї чужої для його країни, куди закинула його доля.

З відомостей цих, що він попризбирував їх особисто на місці, як топограф, Боплан скористувався, складаючи мапи України. Мапи ті заслуговують на увагу, не меншу як і його книга. «Я не пропоную вам, — каже він сам у звертанні до читачів, — мапи, складеної за донесіннями або чужих уст; мапу мою складено на підставі точних вимірів, що їх я поробив особисто в усіх місцевостях того краю, який вона змальовує. Це править вам за гарантію, що вона точна, а книга моя правдива».

Польську мову він знав, мабуть, гаразд і писав безперечно по-польському; на його мапах чимало назов написано цією мовою. Року 1672 Боплан помер. Всі дані про його життя ми взяли з його-таки книги.

Перше видання книги Бопланової, що вийшло між люди р. 1651 в Руані, має заголовок: *Description des contrees du royaume de Pologne, contenvës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie. Par le Sieur de Beauplan. A Rouen, chez Jacques Cailloüé, tenant sa boutique dans la Cour du Balais MDCLI.* Видання це має 79 сторінок. Надруковано його в кількості ста примірників, і їх автор роздав своїм приятелям.

Друге видання вийшло в світ в Руані-ж-таки року 1660 під иншим заголовком, а саме: *Description d'Ucranie, qui sont plvsievrs Prouinces du Royaume de Pologne. Contenvës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble levrs moevrs, façons de vivres, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. A Rouen, chez Jacques Cailloüé dans la Cour du Palais, MDCLX.*

Це видання містить у собі, як і перше, посвяту королеві й звертання авторове до читача, «*Avertissement aux Lecteurs*», але після цих статтів у другому виданні вставлено звертання від книгаря-видавця до читача: «*Le libraire au Lecteur*». Тут видавець коротенько повідомляє, що перше видання читачі зустріли прихильно, а через те він і зваживсь, щоб задовольнити вимоги публіки, надрукувати друге доповнене видання книги, удавшись попередю до автора, щоб той дав йому деякі нові розділи.

Справді друге видання більше як перше; сторінки од 85 до 112 містять додаткові розділи, що в них подавано нові замітки про підсоння України, про обрання польських королів і про права й побут польської шляхти.

Трете й останнє авторське видання книги вийшло в Парижі р. 1661. Порівнюючи це видання до попереднього, бачимо усе-ж, що тут тільки вліплено новий заголовний аркуш у тії примірники видання р. 1660, що лишилися не продані. Новий заголовок мало чим одрізняється од попереднього; він однаковий геть аж до слів *Par le Sieur de Beauplan*, що після них

читаємо: à Rouen, et se vend à Paris, chez Simon le Souvrd, rue S. Jacques, à l'image Saint Pierre.

Більшу частину «Опису України» передруковано в латинському й французькому виданнях атласа Блау; в латинському (том II 1662 р.) під загол.: *Descriptio Borysthenis Fluvii*; у французькому-ж (1667 р.) під загол.: *Description du fleuve Borysthene*.

Мало не всю книгу передруковано р. 1778 французькою-таки мовою в книзі: *Essai sur l'histoire littéraire de Pologne* Par M. D** (с.-то Дюбуа). A Berlin MDCCLXXVIII, pag. 241—311. На сторінках 232—240 Дюбуа подає мізерні й неточні біографічні замітки про Боплана.

Нове видання «Опису України» французькою мовою надрукував кн. А. Голицин під загол.: *Description de l'Ucraine, depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transylvanie par le Chevalier de Beauplan. Nouvelle édition publiée par le prince Augustin Galitzin. Paris, 1861.*

Англійський переклад Боплана видав Джон Черчіль у виданні: *A Collection of voyages and travels, some now first printed from original manuscripts, others translated out of foreign languages and now first published in English in four volumes. London, 1704. T. I. pag. 573.*

Латинський переклад видав Мітцлер де Колоф у збірникові: *Historiarum Poloniae et Lithuaniae scriptorum collectio magna. Варшава, 1761, т. I, стор. 49 і дд.*

Німецький переклад: *Bechreibung der Ukraine, der Krim und deren Einwohner. Aus d. Französ des Beauplan übersetzt mit einem Anhang, der die Ukraine und die Budziackische Tatarey betrifft, herausgegeben von G. W. Möller, Breslau, 1780.*

Польський переклад подає Я. У. Немцевич у своєму збірникові: *Zbiór pamiętników historycznych o dawnéy Polsce. Warszawa, 1822, Tom III, pag. 336—406.*

Московські переклади: а) О Крымѣ и Украинскихъ Козакахъ, въ XVII в. соч. Боплана. Сѣв. архивъ, ч. XV. 1825, стор. 321. б) Описаніе Украины. Сочиненіе Боплана. Переводъ съ французскаго Ф. Устрялова. Спб., 1832. в) Описаніе Украины Боплана, 1630—1648. Див. Мемуары относящіеся къ исторіи Южн. Руси. Вып. II. Переводъ К. Мельникъ. Київ, 1896, стор. 289—388. г) Гильом Левассеръ де Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно южной Россіи. В. Г. Ляскоронського, Київ, 1901.

Що-ж до мап Бопланових, то нас цікавлять: мапа України на одному аркуші; велика мапа України на 8 аркушах; мапи Дніпра й мапа Польщі. Про всі ці мапи див. В. Кордтъ, *Матеріали для исторіи Русской картографіи. Вып. II, стор. 19—25.*

Наприкінці треба ще відзначити, що Е. Frère в своїй книзі «*Manuel de Bibliographie Normand*» (Rouen, 1858, T. I, pag. 82, 83), зазначає, що Боплан склав три великі мапи Нормандії, а саме видані в Парижі в 1653, 1660 та 1667 роках. Тут-таки Боплана відзначено, як автора отаких двох праць:

1) Table des declinaisons du soleil... dressée pour l'an 1660. Rouen, 1652.

2) L'usage de la sphère plate universelle, oeuvre agréable aux curieux, profitable aux dotces, necessaire aux navigateurs. Havre de Grace, 1673.

Див. про життя Болланове по-українському: Ілько Борщак, Гійом Левассер де Боллан, 1672 — 6. XII — 1923. З нагоди 250 років його смерті. (Літопис політики, письменства й мистецтва. Берлін, кн. I, ч. 1. 1923).

173) Невідомий, 1632.

Уривки з польського щоденника про війну між Московщиною та Польщею 1632—1634 рр.: надруковано у Русск. Ист. Библиотекѣ, т. I, стор. 721—774.

174) Альгайер, Йоган, 1634.

Був двічі в Московії, будучи за головного куховара при голштинських посольствах 1634 і 1635 років. Щоденник його не надруковано. Рукопис одкрив в р. 1888 барон Вранґель у м. Ревелі. Див. Н. Лихачевъ, Иностранецъ—доброжелатель Россіи в XVII ст.—Ист. Вѣсти., липень, 1898, стор. 139.

175) Крузіус фон Крузеншерна, Пилип, 1634.

Нар. р. 1598 у м. Ейслебені в Німеччині. Скінчив правничий факультет у Ляйпціґському університеті, виконував спочатку доручення од графів Мансфельдських, але незабаром став на службу до герцога Фрідріха III Голштайн-Готторпського. Року 1627 призначений на військового комісара в Дитмаршені, й недовгий час був за президента округи в Стормарні. Р. 1629 Крузіус повернувся на службу до герцога. 22-го жовтня р. 1633 герцог вирядив його, разом з Оттоном Брюггеманом, в характері посла до Москви. У почеті посольському був і Адам Олеарій. 9-го листопаду посольство з Любека (Травемюнде) вишло в море й через Ригу, Дорпат, Нарву, Яму й Копор'є прибуло до Москви 14 серпня року 1634.

Посли мали найперше виклопотати дозвіл голштинським купцям їздити через Московську державу до Персії для торгу. 26-го жовтня послы подали свій проект договору, що складався з 17 статтів. Оригінал проекта переховується в Центр. архіві в Москві й по цей час. 16-го грудня бояри доручили послам затверженого запису, і того-таки дня послы мали відпускну авдієнцію, а 24 го грудня виїхали з Москви. Через Новгород, Нарву, Ригу, Мемель, Данціґ та Штеттин вони прибули 6 квітня р. 1635 до Готторпа.

Герцог Фрідріх затвердив умови, занесені до запису, що його привезли послы з Москви, й 28-го жовтня р. 1635 Крузіус та Брюггеман вдруге виїхали на чолі численного почету до Москви, щоб звідсіля їхати до Персії. 28-го жовтня посольство, що в ньому і цим разом був Олеарій, вишло в море з Травемюнде, й після дуже небезпечної, бурхливої подорожи послы й

Їхній почет щасливо висадилися на Естляндському березі 18-го листопаду. Висадившись, посольство у повному складі вирушило до Кунди, на двір ре-вельського ратмана Йогана Мюллера, що був в якихось 2-х милях од цього берега. Тут усі залишалися три тижні й спочили од бід, що їх набралися були на морі. 2-го грудня посольство прибуло до Ревеля, а звідси, через Нарву й Новгород, 29 березня до Москви. Тут Крузіус й Брюггеман залишалися до 1-го липня, і 25 травня подали на вимогу од бояр нового, виправленого запису про те, від якого року й дня треба розпочати перський торг. 1-го липня посольство виїхало до Персії, звідки воно щасливо повернулося до Москви 2-го січня 1639 р. — 8-го січня й 28-го лютого послали мали авдієнції; 8-го березня вони обмінялися ратифікаціями й 14-го березня виїхали до Голштинії. Разом із ними їхав перський посол, імам Кулі-бек. 13-го квітня Крузіус і Брюггеман доїхали до Ревеля і разом з своїм почетом пробули тут три місяці, живучи тут, як повідомляє Олеарій, «съ полнымъ удовольствіемъ» у добрих друзів. Деякі з почету побралися з револьськими громадянами. Сам Крузіус справив й одсвяткував своє весілля з дівчиною Марією, донькою револьського ратмана Йогана Мюллера, власника маєтку Кунди. Олеарій згодом одруживсь із сестрою дружини Крузіусової. 1-го серпня року 1639 посольство знову дісталось до резиденції герцога Готторпського.

Звідомлення Крузіусове про це послування переховується в державному архіві в Стокгольмі. Воно зветься: «Beschreibung der Reyss durch Moschkau in und auss Persien, angefangen im Monat Octobris des 1635 Jahres und vollendet im Monat Augusti des 1639 Jahrs. P. 1874 книгозбірня Російської Академії Наук в Ленінграді придбала копію з цього рукописного звідомлення.

Рoku 1838 до Археографічної комісії в Ленінграді надійшла копія з цього-ж-таки звідомлення Крузіуса, що її привіз проф. Гельсінґфорського університету, С. В. Соловйов, з одної з своїх археографічних подорожів по Скандинавії. У своєму звідомленні Крузіус тільки коротенько оповідає про те, як посольство пробувало в Москві в 1636 та 1639 рр., й подає за те докладне оповідання про перську подорож.

Повернувшись з Персії, Крузіус призначений на голштинського резидента в Ревелі. Тільки-ж, коли р. 1643 вибухла дансько-шведська війна, він одразу-ж склав з себе звання резидента й, очевидячки під впливом револьської рідні дружини, прийняв шведське підданство й залишивсь жити у Ревелі. Далі, 4 травня р. 1646 він удався до всесильного представника шведського уряду, графа Якова де ла Гарді, з листом, що в ньому прохав його зробити йому протекцію до королеви Христини, щоб одержати посаду на шведській службі. Крузіус пояснив при цьому, що він року 1643, одколи розпочалася війна з Данією, зараз-таки зріксь своїх голштинсько-данських посад у Ревелі й прийняв шведське підданство, а через те тепер, коли війна закінчилася, й прохає призначити його на шведську службу в місті Ревелі. (Лист Крузіусів зберігсь в архіві гр. де ла Гарді в бібліотеці Дорпатського університету).

Клопотання Крузіусове завдоволено й незабаром його призначено на члена (асесора) Найвищого суду в Ревелі; за дорученням од естляндських ландратів він рівночасно кодифікував естляндське право.

За мировою угодою, складеною 13 серпня р. 1645 в Бремзебро між Данією й Швецією, вона добилася безмитної плавби через Зунд і Белти, а через те шведам здавалося за вигідне скерувати архангельський торг на Балтійське море й через Ливонію. Питання це студіював і Крузіус, використовуючи при цьому свій досвід, що він набув його, будучи голштинським послом у Москві й Персії. Він закінчив 29 грудня р. 1646 докладну записку про те, що торг із Москвою можна перенести на Балтійське море, й присвятив її 16-го січня р. 1647 королеві Христині. Записка зветься: «Gründliche Nachricht und Anweisung worinnen die Russische Handlung fürnehmlich bestehe, wie es mit der Archangelschen Farth eigentlich beschaffen, was für Zuefälle den Handell ausz dem Finnischen Meerbusen vor Jahren dahin verjagt und auf was Arth unh Weise der Handel von dannen wieder an hero nach REVAL könne gezogen werden. — Aus eigener Anmerkung desz Groszfürstenthumbs Russlandt und angränzender Königreiche und Länder Beschaffenheit zue Bezeugung unterthenigster Devotion aufgesetzt durch Philippum, Crusium, J. u. L.

Записка ця містить передусім посвяту королеві, що в ній автор заявляє, що він, зважаючи на те, що королева намагається тепер повернути московський торг на Балтійське море, вирішив подати їй свої відомості про азійський та московський торг, і прохає, нехай королева має оцю його записку тільки за провісника (prodromum) праці, яку він складає.

Далі Крузіус у вступі пояснює, що він у своїй записці гадає з'ясувати чотири пункти (питання), а саме:

1) У чому власне полягає московський торг, що Московщина вивозить і довозить; небезпеки й вигоди плавати на Архангельськ, порівнюючи до плавби на Ревель або взагалі на Балтійське море.

2) Обставини, що сприяли тому, що московський торг перейшов з Ревеля й Фінської затоки, і що перебивало досі повернути московський торг на Балтійське море.

3) Що можна зробити у нас взагалі в країні й зокрема в Ревелі, куди власне й треба перенести московський торг, щоб притягти сюди чужоземців з Архангельська.

4) Як треба взятись до цієї справи в Москві, щоб притягти й московських підданців і московських купців до Ревеля.

Усеньку цю записку вміщено на 84 стор. в аркуш. Чи-ж справді Крузіус подав її королеві, про це в мене відомостей немає. Зовнішньо її зроблено розкішно й автор власноручно її підписав. Зошит, що в ньому її написано, містить ще деякі матеріяли для історії торгу, а саме: 1) записку Крузіуса про те, що Ревель повинен бути за складове місце в Фінській затоці; од 16-го грудня р. 1646. — 2) Указівки, як зробити, щоб цар погодивсь на те, що московський торг на Балтійському морі мав складове місце тільки в Ревелі, але не в Нарві.

Нарешті, рукопис містить список мит, що їх стягають на Московщині на торговельних шляхах. Рукопис Крузіусів переховується в державній бібліотеці в Стокгольмі.

Року 1649 Крузіуса зараховано до шведського шляхетства під ім'ям Крузеншерни, а року 1652 призначено на посаду директора комерції в Естляндії й Лифляндії. Року 1653 його призначено за коменданта (Burggraf) до Нарви. Далі він, як радник посольства, був при шведських послах Г. Б'єлке й А. фон-Ессені, що прибули до Москви р. 1655. У донесінні з Москви від 22 січня року 1656 Крузіус змалював становище на Московщині як таке критичне, що шведський уряд не хотів і вірити, наче війна з Москвою можлива. Тільки-ж передові московські загоны перейшли вже в квітні того-ж-таки року шведський кордон. Донесіння це «Kurtzer und Gründtlicher Bericht und Delineation wie es mit dem Militar und Publiquen Estat in Russlandt anitzo bewandt» переховується в державному архіві в Стокгольмі. Надрукував його Форстен. Див. його «Сношенія Швеції и Россіи во второй половинѣ XVII вѣка». Ж. м. н. пр. 1899, квітень, стор. 326—329.

Перебуваючи в Москві, де послів затримувано до р. 1658, Крузіус написав поему про становище на Ливонії. Поему цю видав за рукописом В. Кордт під загол.: Philipp Crusius von Krusenstiern, ein rehabilitierter baltischer Dichter. Dorpat, 1887.

30-го квітня шведських послів, нарешті, одзвєлено й дозволено їм скрізь ходити. 9-го червня послі виїхали на з'їзд для мирових пересправ, що мали відбуватися в селі Валієсар біля річки Нарови. Од шведів були: Густав Б'єлке, Бенчт Гори, Яган Зівенстіерна й Пилип Крузіус. 20-го грудня пересправи закінчено.

Року 1659 Крузіуса призначено за намісника в Ревелі й президента Найвищого суду. Року 1670 він зріксъ усіх чисто посад й оселивсь на покої в своєму маєткові в Естляндії, де й помер р. 1676.

Див. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, II, 71—75, 174. Олеарій, Описаніє путешествія, Пб., 1906. Allg. Deutsche Biogr. Bd. IV, 635. Recke u. Napiersky, Schriftsteller-Lexikon. Nachträge, Bd. I. Mitau, 1859, pag. 140—142.

176) Олеарій, Адам, 1634.

Олеарій приїздив тричі на Московщину, а саме: 1) в посольстві Голштайн-Готторпського герцога, що прибуло до Москви 14 серпня р. 1634, а відпущене 16 грудня того-ж-таки року; послі Крузіус і Брюггеман. 2) В посольстві від того самого герцога, що прибуло 29 березня року 1636 до Москви й звідсіля поїхало до Персії. Повернувшись з Персії до Москви 2 січня року 1639, голштинські послі Крузіус та Брюггеман виїхали з Москви 14 березня. 3) У серпні року 1643 Олеарій приїхав один до Москви з дорученнями від голштинського уряду.

Життєпис Олеарія в Allg. Deutsche Biogr. Bd. XXIV, стор. 269—277.

Окрім тих видань подорож Олеарія, що їх подає Аделунг, є ще такі:
Німецьк. вид.: 1) Schleswig, 1658; 2) *ibid.* 1671.

Французьке вид.: Amsterdam, 1732.

Авглійське вид.: London, 1662.

Московські переклади: 1) О состоянии Россіи въ царствованіе Михайла Федоровича и Алексѣя Михайловича. (Третья книга «Путешествія» Олеарія). Переводъ съ нѣмецкаго изданія 1656 г. А. Михайлова. Въ архивѣ историч. и практ. свѣд. изд. Калачовымъ. Кн. III. Пб., 1859, стор. 1—56; кн. IV, стор. 57—102; 1861, кн. V, стор. 1—26. Окремо видано Пб., 1751. — 2) Подробное описаніе путешествія голштинскаго посольства въ Московію и Персію въ 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретаремъ посольства Адамомъ Олеаріемъ. Пер. съ нѣмецкаго П. П. Барсова. Съ предисловіемъ переводчика. Чтенія м. о. и. и др. 1868 р., кн. I, II, III, IV, 1869 р. кн. I-IV, 1870 р. кн. II. — 3) А. Олеарій, Описаніе путешествія въ Московію и черезъ Московію въ Персію и обратно. Введеніе, переводъ, примѣчанія А. М. Ловягина. Пб., 1906.

Див. окрім того про Олеарія: Recke u. Napiersky, Schriftsteller-Lexikon d. Provinzen Liv-, Est- u. Kurland. III, 349. — F. Gadebusch, Livländische Jahrbücher III, 1, pag. 50 — F. Gadebusch, Livländische Bibliothek, II, pag. 320—321. — J. K. Wiligerod, Ehstland Betreffendes aus Olearius Reisen. Inland, 1837 № 29, 31. — J. S. Boubrig, Einige Erlebnisse der Schleswig-Holsteinischen Gesandtschaft nach Persien auf ihrer Fahrt nach Reval, 1635. Inland 1851 № 44, 1858 № 33. — A. Schiefner, Das Stammbuch des A. Olearius. — Naumann, De Ad. Oleario. Lipsiae, 1868. — Baltische Monatschrift, 1890, pag. 614. — С. Бѣлокуровъ, А. Олеарій о греко-латинской школѣ Арсенія Грека въ Москвѣ въ XVII ст. Москва, 1887.

177) Шединг, Пилип; Флеминг, Генрих; Гюлленшерна, Ерин, 1634.

Шведські послы; прибули до Москви 26 липня року 1634. При посольстві був у характері секретаря Андрій Буревс, «батько шведської картографії». Рок 1626 вийшла його велика мапа Північної Європи, на 6-х аркушах (Див. В. Кордтъ, Мат. для ист. русск. картогр. II сер. вип. I, стор. 17, 18).

Інструкцію послам складено 8-го березня року 1634. Вона складалася з 31 пункта. — 24 серпня прибув до Москви новий член цього посольства, Арент Спірінг, і тепер провадили пересправи з Московським урядом найбільше Спірінг, Гюлленшерна й Буревс. Посли подали затверджену грамоту на договір, складений 27 лютого року 1617 в Столбові. 5-го листопаду послы виїхали з Москви. Див. Форстенъ, Снош. Швеції съ Росс. въ царствов. Христини, Ж. м. н. пр. 1891, червень, стор. 351—354. — Його-ж-таки Балтійській вопросъ. Т. II, стор. 438—440. — Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 160.

178) Ерпен, Антін фон, 1635.

За Михайла Федоровича до Москви виряджено було посольство з Любека з Антонієм фон-Ерпеном на чолі. Документи про це посольство переходять у міському архіві Любека, а саме: 1) лист од Любекського

рата до Михайла Федоровича од 2 жовтня року 1633, де він прохає відновити ганзейські привилеї в Новгороді та Пскові. 2) Заява од любекських купців, котрі торгують на Московщині, подана до міського рата 6 серпня року 1635, де вони скаржаться, що їхній двір у Пскові зруйновано, знов-же й на різні невгоди та улиски, що їх вони зазнають, торгуючи на Московщині. 3) Лист од Любекського рата до царя од 22 серпня року 1635, і 4) Щоденник (Diarium) любекських послів, що були в Москві року 1636. Посли прибули до Москви 25 січня й прохали, нехай любчанам буде дозволено вільно, без будь-яких перешкод і безмитно торгувати в московських містах, на підставі грамоти, даної їм за Бориса Годунова. Далі вони клопоталися, щоб їм повернули в Новгороді та Пскові їхні гостинні двори. — Щоденник послів містить подробиці про становище в Литві й Ливонії, і описує Вильну, Смоленськ, Новгород та Москву. Про Вильну тут сказано, що в місті сила-силенна старців; на вулицях помирає з голоду багато люду; дорожнеча, безробіття. У Смоленську становище було не краще. Ливонія являла сумну картину. Голод був страшений; батьки з'їдали дітей, діти батьків, чоловік жінку, жінка чоловіка. Докладно розказано про перебування послів у Москві.

Див. Форстенъ, Архивныя занятія въ Любекѣ и Данцигѣ. Ж. м. н. пр. 1890, серпень, стор. 302, 303. — Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, II, стор. 193.

179) Крузбіорн, Петро, 1634.

Коли шведський агент у Москві, Меллер, помер, шведський уряд призначив замість нього Петра Крузбіорна, що й прибув до Москви 31 серпня р. 1634. Наказ, даний йому в Стокгольмі 8-го березня цього-ж-таки року, переховується в державному архіві в Стокгольмі. Наказ цей загадував Крузбіорнові клопотатися, нехай-би шведському урядові дозволили мати в Москві свого постійного агента. Далі, він мав довідатися, як ставиться до Швеції московський уряд і повідомляти в Стокгольм про все, що діялося на Москві. По тогочасних московських документах Крузбіорна частенько звуть «резидентом». 18 грудня року 1640 Крузбіорна сповіщено, що він може повернутися до Швеції, бо позакінчував геть-усі свої справи. А втім, на його клопотання, йому дозволено залишитися ще в Москві на деякий час, і він поїхав допіру тоді, коли в серпні року 1648 з шведськими послами Гілленшерном та Врангелем приїхав до Москви, щоб заступити його, полковник Карл Померенінг. Донесіння, що їх Крузбіорн переслав з Москви до шведського уряду, переховуються в державному архіві в Стокгольмі. Див. Форстенъ, Балт. вопросъ, т. II, стор. 441—444, 499—505. Форстен друкє тут чималі уривки з донесінь Крузбіорнових. — Див. також Соловьевъ, Ист. Росс. X, 334. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 160—165.

180) Лоофельдт, Петро Антоній, 1643.

Перебував на шведській службі, але родом був, мабуть, німець. — 18 грудня року 1640 шведському агентові в Москві, Крузбіорнові, було запропоновано повернутися на батьківщину, а «їдущаго на смѣну его новаго агента Ло-

фелда веліно въ Россію не пускать». Але наприкінці року 1643 все-ж прибув до Москви новий шведський резидент, Петро Антоній Лоофельдт, щоб заступити Петра Крузбіорна; тільки-ж цей і далі поки-що лишавсь на своєму місці. У квітні р. 1651 Лоофельдта призначено від шведів на прикордонного комісара на ріку Лаву, на з'їзд з московськими комісарами «для разводу рубежей и осмотра старыхъ граней и спорныхъ земель». (Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, стор. 163, 164, 167). Року 1664 його призначено на асесора при трибуналі в місті Вісмарі. Помер він року 1675.

В державному архіві в Стокгольмі у відділі «Samlingen af manuscrip-ter» переховується німецький рукописний збірник статтів Лоофельдтових. Усіх статтів у збірникові було 13, але статтю під № 10 видерто й вона зникла. Стаття № 1. Про комерцію м. Нарви. Статтю (17 стор.) підписав Лоофельдт у Нарві 29 серпня року 1643. Ст. № 2. Про Інгерманландію й про Нарву, написано року 1648. Ст. № 3 Про Інгерманландію року 1660. Ст. 4. Про початок Московщини й про те, чи може Московщина існувати окремо, не торгуючи й не зносячись з іншими народами. Ст. 5. Mercatura Ruthenica. Ст. 8. Донесіння про великий у Новгороді й Пскові заколот 1650 р. Ст. 9. Як упорядити невеличку флоту на Ладозькому озері. Складено в Стокгольмі року 1660.

Окрім того, в бібліотеці гр. Браге при шведському державному архіві переховуються листи Лоофельдові з Москви, Нарви й Риги.

181) Пасберг, Олафс, і Стень Білле, 1644.

Посли від короля данського Христіяна IV; прибули в січні року 1644 до Москви, разом із сином королевим, графом Вальдемаром Христіяном, щоб умовитися про шлюб поміж графом Вальдемаром і царівною Іриною Михайлівною. Інструкція від короля послам і звідомлення послів, що охоплює час од 23-го грудня року 1643 до 31 серпня року 1645, переховуються в державному архіві в Копенгагені. Звідомлення зветься так: Oluf Parsbergs og Steen Billes Relation om deres Ambassade i Russland 1643 til 1645. Щербачевъ, Датскій архивъ, стор. 224—229. — Форстенъ, Балтійскій вопросъ, II, стор. 494—496.

182) Вальдемар Христіян граф Шлезвіг-Голштинський, 1644.

Син короля Христіяна IV данського. Життєпис його в *Dansk biografisk lexikon*, XVIII, pag. 199. Подорож графа Вальдемара описано у виданні: *Relation aus Mosscaw vom 6. Februarii. Wie des Herrn Woldemars Christians Fürsten zu Jeroslaw u. Sussdal Hochheit vom 1. Dec. bis den 5. Febr. dieses Jahrs zwischen Wilda und Mosskaw hieselbst regaliret worden*, S. l. 1644. 4°. — Голандський переклад цього донесіння вийшов того-ж-таки року в Амстердамі під загол.: *Relatie uyt Moscovien*. Московський переклад у Чтеніяхъ М. о. и. и др. 1867, кн. IV й окремо: Два сватовства иноземныхъ

принцевъ къ русскимъ вел. князямъ въ XVII в. Переводъ Шемякина. Москва, 1868.

Патріархъ Йосипъ 29 квітня надіслав короленкові послання, що в ньому переконував Вальдемара перейти в православіє. Вальдемар не забаривсь одновісти. В листі своїмудоводив, що віра його правдива, й визначив, чом він одмовляється хреститися в православну віру. Див.: *Antwoort van Prins Woldimaren Christianij op't versock van Joseph Patriarch van Moscovien aen de Prince om te willen aennemen de Gricksche Religie*. Amst., 1645. 4°. — Н. Оглоблинъ, Датскій королевичъ Вальдемаръ въ Москві въ 1644—1645 гг. *Русск. Старица* 1890, № 5, стор. 343. — Цвѣгаевъ, Изъ исторіи брачнихъ дѣлъ. *Русск. Вѣстн.* 1884 серпень, стор. 754—793. — Памятники преній о вѣрѣ, возникшихъ по дѣлу королевича Вальдемара и царевны Ирины Михайловны, собр. А. Голубцовымъ. Чтенія м. о. и. и др. 1892, кн. II, 1—350. — С. Нугор, *Nogle oplysinger om Gref Waldemar Kristians Ruslandsfaerd, 1643—1645*. Kjobenhavn, 1891. *Fechner, Chronik der ev. Gem.*, I, pag. 255.

183) Еберс (Ебершельд), Адольф, 1644.

Приїхав у квітні року 1644 до Москви з грамотою від шведської королеви Христини од 5 лютого року 1644. У грамоті тій королева прохала дозволити Еберсові збудувати двір у Новгороді замість того, що погорів. Отак фактор Еберс у Новгороді од 1645 до 1655 р., і закінчив року 1645 будувати тут нові товарові склади. Шведи тоді сподівалися були, що архангельський торг перейде до Новгороду й Пскова, або до Ревеля й Нарви. Характерно, проте, що коли москалі року 1649 через Еберса клопоталися були, нехай-би їм дозволили проїхати з Нарви або Ревеля до Любека, він їм у цьому відмовив. Еберс на власні очі бачив заколоти в Новгороді в березні 1650 року. Донесіння його, що їх надсилав він до Стокгольма, перебуваючи в Новгороді, переховуються там у державному архіві в звязці: *Faktorn i Novgorod Adolf Ebers' bref till Kongl. Maj: t, 1645—1655*. В архіві переховуються окрім того листи, що їх Еберс з Новгороду надіслав до райхсканцлера графа Акселя Оксеншерна. Еберс провадив своє листування німецькою мовою. Витяги з донесіннів Еберсових надрукував Форстен; див. його *Сношенія Швеції и Россіи*. Ж. м. н. пр., 1898, лютий, стор. 213—223.

13-го лютого року 1660 вмер шведський король Карл X. Отож сповістити московського царя про його смерть вирядили до Москви Еберса. Він мав, окрім того, клопотатися про майбутній мировий конгрес, щоб замінити перемир'я, складене, в Валіесарі, на сталий мир. Еберс прибув 27-го червня до Москви, закінчив тут свою місію 29 липня й повернувся до Стокгольма 10 вересня. Щоденник, що він писав підчас цієї подорожи, переховується в державному архіві в Стокгольмі. Зветься він так: *Kommissaren i Moskwa Adolf Ebers' journal, 1660*.

Еберс недовго залишавсь у Стокгольмі Року 1659 Карл X шведський вирядив посольство до царя для пересправ про мир. Призначено чотири послы: Горн, Банер, Вестринг та Вальвік. Шведські послы зустрілися з московськими представниками й працювали між Дорпатом та Гельметом у селищі Пюхтескюле до листоп. 1659 р., а згодом відновили пересправи в Кардисі 30 березня року 1661. Треба гадати, що Еберс був тепер при шведських послах, адже, коли 15 березня виряджені з обох сторін «посольські дворяне» склали запис про те, що з'їздові бути між Ревелем та Дорпатом у селі Кардисі, то серед трьох шведів, котрі підписали цього акта, був і Адольф Еберс. Мир, як відомо, писали тут 18-го червня. Потім приїхали до Москви 18 лютого р. 1662 послы Бенгт Горн, Гастфер та Вальвік, щоб передати ратифікаційну грамоту. А коли вони виїхали з Москви, там залишивсь Еберс, як шведський комісар. На цій посаді він і перебував аж до 1665 р. За цей час надіслав він своєму урядові чимало цікавих донесіннів. У них подано докладні відомості про повстання, що почалося року 1662 через мідні гроші. Далі він повідомляє про дипломатичні новини й подає чимало даних про московсько-польські стосунки. З його донесіннів видно, що московський уряд радивсь був з чужоземними послами в справі про посередництво між Московщиною й Польщею.

На початку лютого року 1666 Еберс знову був у Москві. Він мав доручення зазначити москалям, що вони порушують і не виконують постанов Кардиського миру, й настоювати, нехай-би новий з'їзд зібравсь не пізніш як у березні. 13-го лютого його сповіщено, що пересправи на Плюсі мають розпочатися 15 червня. З тим він і поїхав до Швеції. Донесіння його за ці роки переховуються в державному архіві в Стокгольмі в звязці, що зветься: *Adolf Ebers bref til Kongl. Maj: t, 1662—1666.*

27 лютого року 1667 Еберс знову приїхав до Москви, тільки-ж тепер мав він прізвище Ебершельд, себ-то йому пожалувано шведське шляхетство, нагороду під той час доволі щедротливо роздавану. 1-го березня він подав був грамоту від шведського уряду про те, що його призначено на резидента. Грамотою од 8-го квітня року 1668 його відкликано й він виїхав 22 червня до Стокгольма.

13-го листопаду року 1671 Ебершельд прибув до Москви в характері посла, з своїм секретарем Самійлом Еосандером, і залишавсь тут аж до 26 січня року 1672.

В-останнє він приїздив 28 січня року 1673. Цим разом він сповістив, що незабаром має приїхати велике шведське посольство. У заяві, що він подав до приказу, цікавий 3-ій пункт. У ньому зазначено, який великий зиск могла-б мати Московська держава, торгуючи з Західньою Європою, коли-б архангельський торг перенести до Балтицького моря. Замість, щоб одного тільки разу з'їздити до Архангельська, чужоземні купці встигали-б зробити три подорожі до однієї з балтицьких гаванів. Далі тут говориться, що, увійшовши в спілку з Швецією, Московщина була-б забезпечена на випадок зовнішніх політичних ускладнень, знов-же й проти внутрішніх заколотів. Донесіння Ебершельдові за 1667—1674 рр. переховуються в державному

архіві в Стокгольмі; тут-таки його листи, за цей самий час надіслані до райхсканцлера Магнуса Гаврила Де-ла-Гарді. І за ці роки в донесіннях Ебершельдових є багато цікавого, адже ж він мав наказа стежити за всім, що діялося при дворі в Москві, знов-же слідкувати за резидентами й послами од інших держав і про все відписувати до Стокгольму.

Див. Форстенъ, Снош. Швеції и Россіи. Ж. м. н. пр. 1898 травень, стор. 65—78, 80, 97, 99; 1899 червень, стор. 277 і дд.—Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 179, 180, 184, 186, 188, 190—192.—*Meddelanden från Svenska Riks-Archivet*. III, Stockholm, 1879, pag. 12—14.

184) Розенліндт, Йоган, 1645.

Працював у шведів, як московський товмач. Приїхав р. 1645 як гінець до Москви. Він подав 25 квітня грамоту королеви Христини; в ній вона повідомляє про те, що дійшла вже повноліття й що вона од 7-го грудня р. 1644 почала правувати державою. Тут-таки прохає Христина непорушно додержати всі пакти Столбовського договору. Розенліндт побував був у Московщині і 1651 року. 3-го вересня р. 1655 він-таки прибув до Пскова, й звідси йому дозволено поїхати до царя в Смоленськ. Тут подав йому Розенліндт 11-го листопаду дві грамоті від шведського уряду. У державн. архіві в Стокгольмі зберегаються його донесіння, надіслані 1651 й 1655 рр. Див. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 164, 167, 172.

185) Бурх, Кунрад, 1647.

Був у батьковому почеті (батьба його р. 1647 вдруге призначено на посла від республіки Сполучених Нідерландів до Москви). Посольство цим разом їхало суходолом. Кунрад Бурх, як помер його батько (16 грудня р. 1647 в Новгороді), за згодою нідерландського уряду, взявсь виконувати обов'язки посла. До Москви прибув він 10 січня р. 1648.—Звідомлення його про посольство—в державному архіві в Гаазі; зветься воно: *Verbaal der Nederlandsche Legatie in Rusland in de jaren 1647 en 1648*, і обіймає 423 стор. in fol.—Див. Scheltema, *Rusland en de Nederlanden*, I, pag. 208.—Aitzema, l. c. III, 218—229.

186) Гюлленшерна; Врангель; Кантерстен, 1647.

Влітку року 1647 королева Христина вирядила була до Москви посольство, щоб привітати Олексія Михайловича з царським вінцем; на чолі посольства були Ерік Гюлленшерна, Ганс Врангель та Ларс Кантерстен. Окрім привітання послы мали ще цілу низку пропозицій що їх обговорювано після першої авдієнції, що відбулася 2-го вересня. 13-го листопаду посольство закінчило свою місію. Разом із послами приїхав і полковник Карл

Померенінг, призначений на шведського резидента замість Крузбіорна. Московський уряд допустив його на прохання послів на цю посаду, після деяких заперечень.

У своїх донесіннях до Стокгольма послі відзначають, який багатий московський скарб. Уряд звертає велику увагу на військову справу й запрошує чужоземних інструкторів для армії. Не аби-який вплив має Морозов, а втім його ненавидять однаково і найвищі й найнижчі верстви людности. У царській раді засідають недосвідчені люди. Дається в знаки й те, що бракує людей, котрі були-б розумілися на військовій справі, то-що.

Звідомлення послів і документи, що-до їхнього посольства, переходять в одній звязці в державному архіві в Стокгольмі.

Див. Форстенъ, Снош. Швеції съ Россіей въ царствов. Христини. Ж. м. н. пр. 1891, червень, стор. 370.—Його-таки, Балтійській вопросъ, II, стор. 506—508.—Байтышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 165.

187) Померенінг, Карл, 1647.

Шведський резидент, Петро Крузбіорн, поїхав з Москви у листопаді року 1647 з шведськими послами, а заступив його Карл Померенінг, подавши на відпускній аудієнції шведських послів, 13 листопаду, свою вірчу грамоту. У приказі спочатку були сперечалися й не хотіли його допустити, зазначаючи декотрі зловживання, що їх допустивсь був Крузбіорн, а саме: його винуватили в тім, що він із скарбу купував салітру, не заплативши належних з нього грошей, знов-же й у тім, що він позичив у скарбу 1000 крб. і не повернув їх. Та кінець-кінцем Померенінгові пощастило усунути всі ці перешкоди й посісти уряд шведського резидента в Москві. — 27 серпня р. 1651 клопотавсь він у приказі, щоб одпустили його до Швеції. Прохання його задоволено; але 3 вересня, підчас пожежі вночі він посваривсь був з боярином кн. Трубецьким і шаблею порубав трьох стрільців. За це вислано його з Москви 6-го жовтня. До того-ж у вересні до Стокгольму надіслано гінця Якова Козлова з грамотою; в ній московський уряд вимагав, щоб Померенінга суворо покарано за його вчинки.

Донесіння від Померенінга зберігаються в архіві в Стокгольмі: «Residenten Pomerening's bref till Kongl. Maj: t». По-московському одну частину цих донесіннів переклав К. І. Якубов. Читенія м. о. н. и др. 1898, I, стор. 407—474, разом 54 донесіннь, под загол.: Донесенія королевѣ Христинѣ и письма къ королевскому секретарю шведскаго резидента въ Москвѣ Карла Померенінга. 1647—1650. Переводъ съ шведскаго. З-поміж цих донесіннь надто цікаві відомості Померенінгові про бунт р. 1648, про те, як забито думного дяка Назара Чистого, що він його дуже добре знав, і про двірські партії за дальший час. Якубов надрукував тут (стор. 388—406) і московські документи (держ. архів у Стокгольмі) що-до Померенінга. «Изъ русскихъ актовъ, касающихся пребывания въ Москвѣ шведскаго резидента Карла Померенінга. 1648—1651». — Соловьевъ, Ист. Росс. т. X, 334. Форстенъ, Балт. вопросъ, II, 509, 511.

188) Фербер, 1647.

Був шведським агентом у Москві. Два донесіння його надруковано у Сьверномъ архивѣ 1822 р. № 2, стор. 151 і дд.

189) Сміяровський, Яків, 1648.

Див. Aleksander Kraushar, Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego do Bohdana Chmielnickiego pod obleżony Zamość w r. 1648. Автор друкує частину щоденника польського посла до Богдана Хмельницького. *Kwartalnik Historyczny*. R. V. (1891), pag. 813—824.

190) Невідомий, 1648.

За важливе для історії Московських заколотів, року 1648, джерело править оповідання самовидця, надруковане в м. Лейдені голандською мовою під заголовком: *Waerachtighe Historie ende beschrijvinghe van het schriekelijck tumult ende oproer in der Moscouw, op den tweeden Junij 1648. Alles door een geloofwaerdich persoon, die aldaer tegenwoordich is ghewest, beschreven. Leyden, 1648. 4°.*

Московський переклад цієї брошури, зроблений з англійського рукописного перекладу її, що переховується в Бодлеанській бібліотечі в Оксфорді, надрукував К. Бестужев-Рюмін в першій книжці «Исторического Вѣстника» за 1880 р. під загол.: Московській бунтѣ 23 іюня (sic) 1648 года (стор. 68—73). Див. також: К. Феттерлейнъ: Замѣтка по поводу «Разказа очевидца о Московскомъ бунтѣ 1648 года» у Вѣстникѣ Европы, лютий 1880 р., стор. 895—898. Д. І. Гловайський (Ист. Россіи, т. V, стор. 572) має за автора голандської брошури одного з членів голандського посольства, що саме під той час перебувало на Москві. На чслі його був К. Бурх.

191) Невідомий, 1648.

У Стокгольмському державному архіві знаходиться рукописний опис Московських заколотів року 1648, складений німецькою мовою під загол.: *Kurtze vndt warhaftige Beschreibung desz gefährlichen Auffleuffes des gemeinen Pöbels in der Stadt Moscow den 2 Juny a. 1648 geschchen undt vorgelauffen*. Вперше повідомив у московській літературі про це джерело Г. Форстен. Див. Ж. м. н. пр. 1887, червень, стор. 74, і 1891, червень, стор. 374, прим.—Видав акад. С. Платонов під загол.: Новий источникъ для історіи московскихъ волненій 1648 г. Чтенія м. о. и. и др. 1893 р. кн. I, стор. 1—19. С. Платонов гадає, що описа цього склав хтось із службовців у канцелярії шведського резидента в Москві, Карла Померенінга.

192) Мясковський, Войтех, 1649.

Після переможного походу року 1648, Гетьман Хмельницький урочисто вїхав до Київа, де його зустрінито як національного героя. З Київа він поїхав до Переяслава, й туди прибули до нього в лютому року 1649 польські комісари, Кисіль з товаришами, щоб доручити йому ознаки гетьманської гідности, булаву й прапор королівські. Про подорож польських комісарів до Богдана Хмельницького в Переяслав зберігсь щоденник, що його писав львівський підкоморій Войтех Мясковський, за час од 1-го січня до 7-го березня 1649 р. *Diarius drogi do woyska Zaporowskiego pana wojewódy Braclawskiego, у р. podkomorzego Lwowskiego, chorążego Nowogrodzkiego, podczaszego Braclawskiego у р. Smiarowskiego, sekretarza, kommissarzow у kollegow iego, napisany przez р. podkomorzego Lwowskiego. Die prima jan. 1649.*

Щоденника цього надруковано у виданні: *Źródła do dziejów polskich wydawane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przewdzieckiego. T. I. Wilno, 1843, pag. 3—20.*—Удруге видано в збірникові: *Памятники изданные Киевскою Комиссією для разбора древнихъ актовъ. Т. I, изд. 2-е, Киевъ, 1898, стор. 314—335.* Про подорож комісарів див.: М. Грушевський, *Очеркъ ист. укр. нар., Пб., 1906, стор. 257—258.*—Соловьевъ. *Ист. Росс. т. XI, стор. 243—249.*

193) Родес, Іван де, 1650.

Родес був родом брабантець, але вже за молодечих років він перебував у Швеції й працював тут у великих торговельних фірмах. Згодом він дістав комерційну посаду в державних установах, отже на початку сорокових років (1641—1646) він служив при ризькій акцизній камері, р. 1646 й на початку 1647 р. працював при фунт-камері в Ревелі, а потім був призначений на службу при шведських послах Еріху Гюлленшерні й Г. Врангелі, що 25 серпня р. 1647 прибули до Москви. Шведський уряд узагалі звичайно прикомандировував до посольств, виряджуваних до Москви, спеціалістів у комерційній справі. Як повернувся Родес до Швеції, р. 1649 його знову надіслано до Москви одержати гроші, котрі московський уряд зобов'язавсь був заплатити Швеції за те, що не повернув шведських перебіжчиків, та й за інші кривди шведським підданцям заподіяні. Родес прибув до Москви у січні року 1650 й щасливо повернувся до Швеції з цими грошми. Коли резидента Померенінга 24 грудня р. 1650 відкликано, Родеса призначили за комерційного фактора до Москви, куди він і прибув 2-го серпня року 1651. Звідсіля частенько надсилав він королеві й генерал-губернаторові в Ризі донесіння про торговельні справи, й бував виконуючи свої службові обов'язки, і в інших містах, приміром, Новгороді й Архангельську.—16-го жовтня року 1653 він надіслав королеві дуже доглядне донесіння про московський торг. У лютому року 1654 він уже знову в Москві. Тут-таки він і помер 31 грудня р. 1655.

Донесіння Родесові переховуються в держ. архіві в Стокгольмі. Докладніш життя його та діяльність з'ясувала історична наука порівнюючи недавно.

Видаючи року 1816 докладне донесіння Родесове «Bedenken über den russischen Handel im Jahre 1653» в виданні Beiträge zur Kenntniss Russlands u. seiner Geschichte (Bd. I, 1. Dorpat, 1816, pag. 240), Еверс заявляє, що не має відомостей про життя авторове. Аделунґ одзначає, що й йому не пощастило зібрати даних для життєпису Родесового. І Бабст, автор перекладу донесіння Родесового р. 1653, теж не дав його життєпису. (Магазинъ земледѣлія и путешествій. Т. V, М. 1858, стор. 231—255).

Рoku 1889 з'явилася стаття Грейфенгаєнова: Archangel als Handelsconcurrentin Revels im XVII Jahrh. (Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. IV, H. 2, Reval, 1889, pag. 162—181). Автор подає тут, ґрунтуючися на ревельському спискові, зміст докладного донесіння Родесового року 1653; тільки-ж він нічого не каже за його автора.

Рoku 1894 В. Кордт видав у німецькому ориґіналі 4 донесіння Родесові графові Де ла Гарді й додав коротенькі відомості про життя авторове. Див. В. Cordt, Mitteilungen aus dem Briefwechsel des Grafen Jakob De la Gardie. Leipzig, 1894, pag. 58—74.—Окрім цих донесіннів В. Кордт подав у московському перекладі «Донесеніє І. де Родеса, посланное изъ Москвы шведскому генер.-губернатору въ Ригѣ, графу Густаву Горну, 20 окт. 1652 г.» в «Юбилейномъ сборникѣ историко-филологическаго кружка при Киевскомъ университетѣ». Київ, 1914, стор. 315—325.

У «Сборникѣ Новгородскаго Общества любителей древностей. Вып. VI, (1912)» видано 6 донесіннів Родесових за 1650 р. (стор. 42-73).

Б. Курцові належала честь скласти життєпис Родесів. У статті «Донесенія Родеса и Архангельско-балтійскій вопросъ въ половинѣ XVII вѣка» Курц подає цікаві відомості, що яскраве кидають світло на життя і діяльність Родесові. (Ж. м. н. пр. 1912, березень, стор. 72—105).—Крім того він видав р. 1914 донесіння Родесове під загол.: Состояніє Россіи въ 1650—1655 гг. по донесеніямъ Родеса. Москва, 1915. Див. також: Форстенъ, Сношенія Швеції и Россіи. Ж. м. н. пр. 1898, лютий, 214.—Pufendorf, De rebus Caroli Gustavi gestis. I, § 11. Бантышъ-Каменскій, IV, 165, 166, 168, 170, 191.

194) Рейфф, Генріх, 1650.

Посол курфюрста Бранденбурзького; прибув до Москви 27 березня р. 1650.—10 квітня відбулася його авдієнція у царя; наприкінці травня він виїхав. Його донесіння в державному архіві в Берліні. Див. Erdmannsdörfer, Urkunden u. Acten zur Gesch. des Grossen Kurfürsten. Bd. IV, pag. 700 і дд.—Hirsch, Die ersten Anknüpfungen zwischen Brandenburg u. Russland. Berl. 1885. Форстенъ, Къ внѣшней политикѣ великаго курфюрста. Ж. м. н. пр., 1900, червень, стор. 315.

195) Віміна, Альберто, 1650.

Мікеле Біянкі народивсь 1 березня р. 1603 у Венеціанській республіці в місті Беллуно й спочатку попував у м. Болзано. Ще й досі не в'яснено, чом він на початку сорокових років прийняв був прізвище Альберто Віміна та й переселивсь до Риму. Довідавшись незабаром, що тут його життю загрожує небезпека, він виїхав спочатку до Неаполя, звідти до Відня й нарешті, близько р. 1648, до Варшави, де й здобув працю при папській нунціатурі. Тут він узявсь був складати історію польських межнусобних війн, а втім надруковано її вже як він помер. Незабаром він став на службу до венеціянців. Шукаючи спільників для боротьби з Туреччиною, венеціанська республіка намагалася була притягти до цієї боротьби й козацтво. Польський канцлер так той попросту радив венеціанському сенатові вирядити довірену особу до самого Хмельницького. Отож венецький посол у Відні, Ніколо Сагрето, і порозумівсь був із папським нунцієм у Варшаві, Джіованні Торрес, й обидва вирішили спочатку надіслати на Україну довірену особу, нехай-би вона попризбирувала певні відомості за цю країну. Торрес порадив для цього Віміну, і той погодивсь виконати оце доручення. 26 березня р. 1650 венецький сенат ухвалив вирядити Віміну на Україну. Сагрето написав для нього інструкцію й видав йому 600 талерів на дорогу. Польський король проти цього не заперечував. На початку травня р. 1650 Віміна вирушив у дорогу через Львів, і щасливо діставсь до Чигирина, де тоді пробував Гетьман. Хмельницький прийняв його певною мірою навіть урочисто. Віміна подав вірчу грамоту, далі, козацьким звичаєм, принесено горілки, тож узялися пити й обмірковувати. Підчас пересправ з'ясувалося, що Віміна найбільш клопотавсь улаштувати похід проти турків, або, принаймні, наскок запорозців, притягнувши до цього, коли можливо, й кримських татар. На двох авдієнціях Віміна подав усенькі свої міркування. Хмельницький-же відповів, що козаки страшенно ненавидять турків і завсіди охочі боротися за віру й правду; тож треба тільки як слід умовитися й порадитися з радою; тоді все буде гаразд. Козацький круг і собі відповів, що воюватися проти турків можна, потрібна тільки згода польського короля й допомога від татар. Віміну, нарешті, відпущено, належно його вшанувавши: зроблено йому деякі подарунки й додано «на горілку» шість талерів. Сам Хмельницький дав йому до рук листа із відповіддю.

Повернувшись до Львова, Віміна склав скількись доповідів, що дуже вподобалися Сагрето. Одну з них видано за тогочасним списком, що переховується в Ватиканському архіві, під заголовком: *Relazione dell' origine e dei costumi dei Cosacchi, fatta l'anno 1656 da Alberto Vimina, Ambasciatore della Republica di Venezia, e pubblicata dal G. Ferraro. Reggio nell' Emilia, 1890.*—Року 1899 я розказав був про це видання П. В. Молчановському в Києві, і він надрукував переклада його, з коротким вступом, у «Кіевской Старинѣ» за 1899 р., грудень, під загол.: *Донесеніє венеціанца Альберто Вимина о козакахъ и Б. Хмельницкомъ.*

Доповідь цю присвячено спеціально козакам. Віміна подає тут і характеристику Богдана Хмельницького. «Походженням, каже Віміна, він син шляхтича, якого вигнано й позбавлено шляхетського звання. Зросту він швидше високого як середнього, широкий на кістки і міцний тілом. Мова його й спосіб керувати показують, що в нього здоровий погляд на речі й проникливий розум. Хоч і трапляється, що він занадто захоплюється трунками, тільки-ж дбає й за справи. Через те, мені здається, що в ньому можуть сполучатися дві істоти, одна—діяльна, твереза, віддана державним справам, а друга—сонна й погрузла в пияцтво. Людина з нього лагідна й проста, і цим приваблює він до себе серця вояк, знов-же й дисципліни він пильнує, караючи їх як-найсуворіше. Усім, хто заходить до його світлиці, він стискає руку й усіх запрошує сидати, коли з їх козаки. У цій світлиці немає жадної розкоши, стіни зовсім не оздоблені».

Віміна радив тепер сенатові надіслати до Хмельницького не тільки листа, ба й зробити йому та військовим старшинам подарунки й переслати негайно певну суму грошей на похід. Окрім того, Віміна пропонував свої послуги, щоб поїхати до Криму, щоб улаштувати спільний наступ, козацький і татарський, на турків.

Венецький сенат поставивсь дуже прихильно до доповідів Вімініних. Подарунки наготовано й переговорити з татарами доручено Віміні. Відповідь складено й позначено 30 липня р. 1650. Інструкцію для Віміні склав Сагредо.

А втім подорож Вімініна, не відбулася. В Варшаві одержано відомості, що козаки знову ладнаються повстати й Хмельницький провадить пересправи з Портою. Усе це примусило венецький Сенат спинити всенькі свої заходи, і Віміна повернувся на батьківщину, до Італії. Сенат подарував йому золотого ланцюга, й дав йому р. 1552 прибуткову парафію в Альпаго, де він став на посаду священника.

Зазнавши невдачі з Запорозькими козаками, надумавсь Сенат удатися до Донських і запитав у цій справі Віміну. Той одповів 9 листопаду р. 1654 доповіддю. У ній заявив він, що для цього треба передусім заручитися допомогою од Московського царя. Через те Віміна за дорученням од Сенату виїхав до Москви на припочатку р. 1655 через Гамбург, та Ревель, і наприкінці червня р. 1655 діставсь був до Пскова. Москва саме воювалася була тоді з Польщею, й у Москві з'явилася джума. Віміну запрошено спочатку до Москви, далі до Смоленська й Шклова й, нарешті, назад до Смоленська, де йому обіцяно царську авдієнцію. Справді, 21 листопаду Олексій Михайлович приїхав сюди, але Віміна раптом заслаб і листовно прохав призначити особу для пересправ. Через те з'явивсь до хорого Віміні дяк Перфільєв і провадив з ним пересправи; тільки-ж певного наслідку пересправи тії не мали. 4-го грудня Перфільєв приніс грамоту-відповідь од Олексія Михайловича, вкупі з італійським її перекладом. За грамотою всі дальші пересправи відкладалося, аж доки до Венеції з'їздить московський посол. 6-го грудня Віміна, дарма що був хорий, покинув Смоленськ і повернувся до Італії.

Коли р. 1657 справді прибуло до Венеції московське посольство, а саме стольник І. І. Чемоданов та дяк А. Постніков, Віміні було доручено бути при посольстві. Інше московське посольство заявилося до Венеції р. 1663, але при ньому Віміна не був виступав діяльно. Він помер в Альпаго р. 1667.

Зминуло скількись років, як він помер. У світ вийшли його записки про Польщу, Московію й Швецію під загол.: *Historia della guerre civili di Polonia. Progressi dell' Armi moscovite contro Polacchi. Relazione di Moscovia e Svetia. Di Don Alberto Vimina, Bellunese. In Venetia 1671.*—Тую частину цієї книги, котра містить записки про Московію, передруковано р. 1861 в Мілані.

Документи що-до Вімінної подорожи на Україну переховуються в держ. архіві в Венеції.

Нарис життя й діяльності Віміна надрукував П. Пірлінг уперше *Русск. Старина*, 1902, січень, 57—70. Згодом ця стаття увійшла була до Пірлінгового збірника: *Историческія статьи и замѣтки*. Пб., 1913, стор. 84—114. Пірлінг каже у вступі, що досі ніхто ще ані слівцем не згадав про пересправи Віміна з великим Хмельницьким; адже не знав Пірлінг за статтю Молчановського.

Див. також: Pellegrini, Michele Bianchi. (*Studi Bellunese*, 1897, № 3). A. Buzzatti, *Bibliografia Bellunese*, pag. 75. Ciampi, *Bibliografia critica*, III, 124.—Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, данникъ Оттоманской Порты. *Вѣсти Европы* 1877, червень, стор. 806. *Памятники дипл. снош.* т. X; 809-930.—Бантышъ-Каменскій, *Обзоръ*, II, 207, 262.

196) Майер, Йоган, 1651.

Коли наприкінці грудня р. 1650 кримський посол Мустафа Бего повертався із Швеції, Майера виряджено разом із ним до Бахчисарая, щоб передати ханові Іслам-Гіреєві III грамоту від шведської королеви Христини. Майер підчас подорожи туди й назад писав щоденника (по-німецьки). Див. «Отрывокъ путевыхъ замѣтокъ Майера о козакахъ. 23 февраля — 2 марта ст. ст. 1651 г.» в «Архивъ Юго-Западной Россіи». Ч. III, т. VI, Київ, 1908, стор. 48—58. «Дневникъ путешествія шведскаго дипломатическаго агента Іоганна Майера изъ Бахчисарая чрезъ Молдавію, Украину и Польшу въ Стокгольмъ. 1 мая—28 іюля 1651 г.» — *Ibid.*, pag. 8—43. «Донесеніе Іоганна Майера королевѣ Христинѣ о положеніи козацкой и польской арміи предъ битвой подъ Берестечкомъ. Изъ Люблина 17 іюня 1651».— *Ibid.*, pag. 53—61.

197) Мартиньер, П. М. де ла, 1653.

Він зробив свою подорож не 1647 р. (Аделунг), а 1653.

Французькі видання: Paris, 1671; Paris, 1676; 3-е вид. 1682; 4-е вид. 1697; 5-е вид.: *Nouveau voyage du Nord, dans lequel on voit les moeurs des Mos-*

covites, des Samoiedes, des Zembliens et des Islandais. Par le S-r***. A Amsterdam aux dépens d'Estienne Roger, s. a. 6-e вид. там-таки, 1708. До 5-го й 6-го вид. увійшла частина твору англійського лікаря Самійла Коллінса *Relation curieuse de l'état présent de la Russie*. Paris, 1679. Німецькі видання твору Мартиньєрового вийшли в Гамбурзі року 1675 і в Лейпцігу 1703, 1706, 1711, 1718 pp. Голандське видання в Амстердамі, 1685. Англійське видання London, 1674, 1706. Див. А. Браудо, «*Russica*». Сборникъ статей въ честь Д. Кобеко, стор. 251—256. Московський переклад Н. Семеновича під загол.: Путешествіе въ сѣверныя страны. М., 1911. «Переводъ сдѣланъ по французск. изданію Роже, но о томъ, что сообщаемыя Мартиньєромъ свѣдѣнія о Россіи суть ни что иное, какъ извлеченія изъ сочиненія Коллинса, русскій издатель не знаетъ».

198) Макарій, патріарх. (Павло Алепський), 1654.

Антіохійський патріарх Макарій, родом араб з міста Алеппо в Сирії, двічі приїздив на Московщину за Олексія Михайловича. Вперше він приїхав до Москви р. 1655 й прожив на Московщині два роки. Удруге він приїхав р. 1666, на запрошення від царя бути на суді над патріархом Никоном.

Першу подорож патріарха Макарія описав його син архідиякін Павло, що товаришував батькові в його подорожі й що-дня провадив записки про все, що вони бачили й чули.

Людина спостережлива й цікава, Павло Алепський у своїх записках згадує за все, що бачив і чув підчас своєї довгенької подорожі. Він змальовує країну, звичаї й побут мешканців, далі міста й села, позначні будинки, політичні події, й характеризує державних діячів. Чимало сторінок у записках Павла Алепського присвячено Україні, якою він переїхав двічі, й перебуванню в Москві. Змістом своїм це одно з найцінніших повідань про східню Європу. Багатьма сторонами воно переважає записки західньо-європейських подорожніх. Тії-бо здебільша з'явилися сюди в характері послів на короткий час. А як до них здебільшого ставилися недовірливо, то й не могли вони вільно ходити, куди хтіли, отож хіба врядигоди могли вступати в безпосередні стосунки з людиною. Зовсім инакше було становище Павла Алепського. Його батька-патріарха гостинно прийняли Олексій Михайлович і патріарх Никон. Отже, його супутник і рідний син, Павло Алепський, міг не тільки знати те, що сам бачив, маючи спромогу скрізь вільно ходити й їздити, ба чимало відомостей здобув і од батька.

Розглядаючи надзвичайно різноманітний й багатий матеріал цієї пам'ятки, не можна не визнати за нею великої історичної ваги й величезної цінності.

Зокрема, що-до України, то Павло Алепський присвячує їй чималу увагу. 10-го червня р. 1654 подорожні під'їхали до берега ріки Дністра, кордону між країною Молдавською й землею козаків. Розказавши спочатку, чом Україна прилучилася була до Московської держави, Павло Алеп-

ський розглядає далі війни козаків із ляхами й описує дальшу путь Україною. Маршрут ішов через Рашків, Дмитрашівку, Горячківку, Жабокричі, Ободівку, Баланівку, Соболівку, Степанівку, Янів, Талалаївку, Гумань, Мавківку, Лисянку, Богуслав, Трипілля, Васильків, Київ.

В Богуславі привітав подорожніх сам Гетьман Богдан Хмельницький. Патріярх підніс йому подарунки, між иншим, і каву, бо Гетьман дуже її любляв. Автор щоденника відзначає, що Гетьман та його полковники були поголені і «щеголяли усами». Він характеризує його, а саме відзначає, що з Хмеля «людина нелукава, спокійна, мовчазна», що не сторониться людей; усіма справами керує особисто, скромна що-до їжі, питва й одєжі. Кожен, хто побачить його, подивиться на нього—й скаже: «ось він, оцей Хмель, що його слава й ім'я лунають в усьому світі». Далі автор одзначає скромне життя Гетьманове. Він запросив був патріярха й його подорожніх товаришів до столу й посадовив його на першому місці, а сам сів нижче. До столу подали миски з горілкою, що її пито ще гарячу. Автора вразило, що в гетьмана не було ані чашників, ані спеціальних людей, котрі були-б подавали йому страву й трунки, як це ведеться у царів та правителів. Далі подали на стіл розписні глиняні блюда з солоною рибою у вареному вигляді. Не було ані срібних блюд і кубків, ані срібних ложок, ані будь-чого иншого. Надвівши патріярха за браму фортеці, Гетьман сів до свого екіпажа, запряженого одним тільки конем, і поїхав під зливою до свого війська. На ньому був білий дощовик. Їхати патріярхові доводилося серед табору українського війська, і подорожні відвідали Гетьмана в його шатрі. Воно було маленьке й непоказне; у ньому не було коштовних килимів, а звичайний половик. Вояки Гетьманові не мали шатрів; вони ставлять круг себе дерева або гілки, щось наче шатро, вкриваючи їх своїми плащами, щоб захистити себе проти дощу. Чимало оповідає Павло Алєський і про Київ та його славні пам'ятки. Докладно він описав Печерський монастир, ближні й дальні печери, друкарню монастирську й узагалі місто. 10-го липня подорожні виїхали з Києва й через Прилуку та Путивль доїхали до Московської землі; до Москви-ж приїхали 2-го лютого.

Поворіт патріярхів на батьківщину в Алеппо описано значно коротше. 29-го травня патріярх виїхав з Москви й уже 28 червня прибув до Києва. Звідси через Баршпіль та Переяслав і Черкаси подорожні доїхали до Чигирина, себ-то резиденції Хмельницького. 2 серпня Гетьман одвідав і тут патріярха, і той по цьому виїхав з міста. Через Медведівку, Жаботин та Смілу він 21 серпня прибув до Яс. Описавши путь через Молдавію, Валахію, Малу Азію й Сирію, Павло Алєський і закінчує свою працю.

За трицятих років минулого віку твір Павла Алєського переклав на англійську мову Бельфур, за рукописом вивезеним зо сходу на початку віку. Переклада закінчено р. 1836, й він склав два томи.—Ґрунтуючися на перекладі Бельфуровому, Савельєв склав статтю, надруковану в Бібліотекі для Чтенія р. 1836.

Московський (неповний) переклад записок Павлових з англійської мови надруковано в Чтевіях м. о. и. и др. за 1875 р. кн. IV і за 1876 р. кн. I.

Див. також думку про автора записок пр. Порфірія, Труды Кіевск. дух. акад. 1874, № 6, стор. 442. Даді: статтю Оболенського, Московское государство при Алексѣ Михайловичѣ и патриархѣ Никонѣ, по запискамъ Павла Алепскаго. Труды Кіевск. дух. акад. 1876 р. кн. 6—8, 12. — Павлові Відомості про Київ надруковано в Сборникѣ матеріаловъ по исторіи топографіи Кіева.

З арабського рукопису, ще належав колишньому московському головн. архівові мін. закорд. справ, записки Павла Алепського переклав цілком на московську мову Г. Муркос. Чтенія м. о. н. и др. 1896, IV, 1897, IV, 1898, III, IV і 1900, II. Див. також статті Г. Муркоса: 1) Арабская рукопись путешествія Антиохійскаго патриарха Макарія въ Россію. Сборникъ Моск. Гл. архива мин. иностр. дѣлъ. Вып. VI. М., 1899, стор. 383. 2) Отрывокъ изъ путешествія Ант. патриарха Макарія въ Россію. Русское Обозрѣніе, 1895, травень, стор. 300—374. 3) Новыя данныя къ исторіи предшественника царя-колокола, по Павлу Алепскому. Чтенія м. о. 1899, II.

Див. також: И. Рождественскій, Макарій, Патриархъ Антиохійскій въ Россіи въ 1654—1656 гг. Документы посольскаго приказа. Съ предисловіемъ и примѣч. Чтенія м. о. и. и др. 1906, IV, стор. 1—20. — А. Голосовъ, церковная жизнь на Руси въ половинѣ XVII в. и изображеніе ея въ запискахъ Павла Алепскаго. ч. I. Житомиръ, 1916.

Арабський рукопис записок Павлович (на жаль, неповний), у невідомій досі редакції, переховується в Києві в Кабінеті Арабо-Іранської Філології Української Академії Наук. Тепер його перекладають на українську мову й незабаром переклад отой має побачити світ в серії академічних видань.

199) Невідомий, 1655.

Diarium civis Leopoliensis, auctoris anonymi, testis vero oculati de obsidione Leopoli a Chmelnicki, cum exercitu Cozacorum et Moscovitarum. Див. *Supplem. ad hist. Russ. Monum.*, pag. 193—211. — *Kronika miasta Lwowa.* D. Zubrzyckiego. Lwów, 1844, pag. 348.

200) Кіттельман, Лазар, 1655.

Посол од курфюрста Бранденбурзького, прибув з дорученням запропонувати цареві посередництво курфюрстове, щоб мирно полагодити конфлікта з Польщею. 20 вересня відбулася його авдіенція у царя в таборі коло Вильни. Див. *Erdmannsdörfer, Urkunden u. Acten*, Bd. IV, pag. 704 і дд. *Hirsch, Die ersten Anknüpfungen*, l. c. — Форстенъ, къ виѣши. политикѣ вел. курф. Ж. м. н. пр. 1900, червень, стор. 317, 318.

201) Гундуліч, Франциск, 1655.

У почеті імператорових послів Алегреті й Лорбаха, що приїхали до Москви р. 1655, був і дубровницький шляхтич Франциск Гундуліч, син сла-

ветного поета, що дослуживсь до чину маршала в австрійському війську. Він склав дуже цікаві записки про подорож послів з Відня до Москви й про перебування їх на Московщині. Написано італійською мовою. Надруковано р. 1868 в сербському перекладі в рагузькому літературному збірникові: *Dubrovnik, Zabavnik Dubrovaske Narodne Stionice*. Московський переклад, зроблений з сербського тексту, надруковано в *Русск. Вѣстникѣ* за 1869 р., вересень, стор. 137—165.

202) *Алегретто де Алегретті; Лорбах, Йоган Дідріх, 1655.*

Імператорові послі. Прибули до Москви 7 жовтня р. 1655 з дорученням, схилити московський уряд до миру з Польщею й посварити його з Швецією. Вони добилися, що пересправи з шведськими послами, що саме були тоді в Москві, загальмувалися; на весну Олексій Михайлович вирішив призначити з'їзд для мирових пересправ з Польщею й воюватися з Швецією.

Донесіння Алегретті й Лорбаха, надіслане імператорові з Москви 18-го січня р. 1656, надруковано у Theiner'a, *Monuments historiques rel. au regne d'Alexis Michaélowitch*. Rome, 1859, pag. 6—9.

У державному архіві в Відні переховуються: 1) Інструкція послам од 7 червня 1655 р. 2) Секретна інструкція од 10 червня 1655 р. 3) Донесіння Алегретті й Лорбаха від 11-го травня 1656 р. 4) Донесіння Алегретті од 20-го січня 1656 р. 5) Звідомлення Алегретті од 28 лютого 1657 р. 6) Звідомлення Лорбахове од... лютого 1657 р. Звідомлення послів правлять за незбитий довід, що з них були непримиренні вороги. Радники імператорові винували в усьому Алегретті; у березні р. 1657 Лорбаха вдруге призначено послувати до Москви і 12 березня йому дано інструкцію. А втім, не встиг Лорбах ще виїхати до Москви, як помер Фердинанд III, й це посольство скасовано. Див. А. F. Pribram. *Oesterreichische Vermittelungs-Politik im Polnisch-russischen Kriege (1654—1660)* в журналі *Archiv für oesterreichische Geschichte*. Bd. 75. Wien, 1889, стор. 424—449.

203) *Кравс, Христофор, 1655.*

Був як двірський юнкер при шведському посольстві, що приїхало до Москви 26 жовтня р. 1655; московський уряд затримав його тут до р. 1658. Кравс описав пригоди шведського посольства у Москві віршами в книзі, надрукованій р. 1659 під загол.: *Unbemannte Gedult, Oder Trostgedanken in Gefängnüss und Unglück... zu nebst Gefängnüss-Seuftzern... Alles in Moscowitischer langwierigen Verhaftung überwogen... gedruckt im Jahr СЮЮСЛІХ*; з книги цієї тепер величезна рідкощ. Вона є в бібліотеці Рос. Акад. Наук у Ленінграді, в Стокгольмі в корол. бібліотеці і в Берліні, в держ. бібліотеці; складається з 416 стор. in 12°.

Див. Fehner, *Ein neuentdeckter Livländischer Dichterling*; в «*Baltische Monatsschrift*» Bd. XXXII, Heft 5, стор. 427.

204) Трана, А. С., 1655.

Андрій (Anders Svensson) Трана був за кур'єра (drabant) у почеті шведських послів Б'елке, Ессена й Крузеншерни, що приїхали до Москви 28 жовтня р. 1655. Він написав німецькою мовою щоденника про свою подорож. Рукопис, до речі, не виданий досі, переховується в Університетській бібліотеці в Упсалі. Див. С. Schirren, Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven u. Bibliotheken. Ausbeute d. J. 1860. Dorpat, 1861—1868, pag. 230.

205) Невідомий, 1655.

В бібліотеці Упсальського університету зберігаються уривки з щоденника, писаного шведською мовою при посольстві, вирядженому з Швеції до Москви р. 1655. На першій сторінці рукопису є заголовок: «Dagbok hollen vid den ambassade som ifrån Sverige till Muskou afs... 1655». Ім'я авторове лишається невідоме. По-московському цього рукопису переклав В. Семенов. Надруковано в Чтеніяхъ М. о. и. и др. 1912, кн. 1, стор. 1—28.

206) Б'елке, Густав; фон Ессен, Олександр та Крузіус фон Крузеншерна, 1655.

Коли рр. 1654 та 1655 Московщина й Швеція перемогли були Польщу, Австрія, бажаючи вратувати поляків од цілковитої поразки, вирішила, як відомо, наприкінці р. 1655 скористатися з непорозумінь, що виникли поміж спільниками, щоб посварити їх. Австрійський посол Алегретті, приїхавши до Москви 7-го жовтня р. 1655, негайно-ж-таки заходивсь діяти в цьому напрямку й заходи його мали жаданий успіх. Шведські послы, Б'елке, фон-Ессен та Крузеншерна, приїхавши до Москви 28-го жовтня р. 1655 для ратифікації Столбовського договору, побачили, що тут не гаразд для них ідеться, і відразу-ж мусіли пересвідчитися, що договора стверджено не буде. У травні року 1656 москалі стали навмисне чинити всякі прикрості послам та їхньому почетові й перевели їх з посольського двору до Замоскворіччя. Цар Олексій Михайлович тоді вже вирішив призначити з'їзд для мирових пересправ з Польщею і воюватися проти Швеції. 15 травня він виїхав з Москви, вирушив у похід і розпочав війну в Ливонії. А втім нещаслива облога Риги й нові небезпеки од Польщі й України примусили царя подумати про мир з Швецією. 23 лютого р. 1657 він ухвалив: «промышлять всякими мѣрами, чтобъ привести шведовъ къ миру». Отож і шведським послам у Москві ставало тепер потроху кращати; але-ж допіру в жовтні їм дозволено надіслати до Карла X кур'єра. 16 квітня р. 1658 кур'єр отой повернувся до Москви й привіз послам нові повноваження від короля. Король призначив для нових пересправ з колишнього складу посольства Б'елке та Крузеншерни; до них мали прилучитися в характері уповнова-

жених ревельський губернатор Бенгт Гори і Іван Сільфершерна. 29 травня шведські послы, аж цілі три роки проживши в Москві, поїхали на місце з'їзда на р. Нарову. Чимало сперечалися про те, де мають одбуватися наради. Нарешті зібралися в селі Валієсар, що знаходилося між Нарвою та Нейшлотом; у цьому селі 20 грудня р. 1658 і склали перемир'я на 3 роки. Усе, що Москва повоювала була в Ливонії, їй залишено.

Протокол шведських послів Б'елке, фон-Ессена й Крузеншерни про їхнє перебування] в Москві 1655—58 та їхні листи до короля зберігаються в держ. архіві в Стокгольмі. Там-таки знаходиться донесіння, що його Крузеншерна склав окремо.

Протокол про пересправи, що їх провадили Б'елке, Крузеншерна, Гори і Сільфершерна в Валієсарі, переховується в держ. архіві в Стокгольмі.

Див. також Форстенъ, І. с. Ж. м. н. пр. 1898, лютий, 231—277, квітень, стор. 321—354, травень, 56. Иконниковъ, Ближній бояринъ Ордынъ-Нащокинъ. Пб., 1883, стор. 29, 40. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 172—174, 175. Соловьевъ, Ист. Россіи, XI, 90, 91.

207) Красинський, Завиша, Бростовський, Сарбієвський, 1656.

Польські комісари для мирових пересправ. Донесіння їхні, надіслані з Вильни 25 вересня 6-го й 25 жовтня р. 1656 надруковано у Theiner'a, *Monuments historiques*, pag. 10—17.

208) Шуберт, Адам, 1656.

Гінець од курфюрста Бранденбурзького. В авдієнції, 14 серпня р. 1656 в таборі під Дивабург'ом, він подав цареві грамоту; в ній сповіщалося, що незабаром приїде посол од курфюрста, барон Ейленбург. Erdmannsdörfer, *Urkunden u. Acten z. Gesch. d. Gr. Kurf. Bd. VIII*, pag. 8. Форстенъ, Къ вишней политикѣ вел. курф. Ж. м. н. пр., червень, 1900, стор. 319, 320.

209) Ейленбург, барон Йона Казимір, 1656.

Посол од курфюрста Бранденбурзького Фрідріха Вільгельма. Прибув 5-го вересня р. 1655 до царя Олексія Михайловича до табору під Ригою; відпущено його 5-го жовтня того-ж-таки року. Інструкція й донесіння його переховуються в таємному держ. архіві в Берліні. Витяги з донесіннів надруковано у видавці: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurf. Friedrich Wilhelm. Bd. VIII*, стор. 15—34. Див. також: *Nachricht von der Gesandtschaft des Kurf. Friedr. Wilh. в Brand. an den Zaren Alexius Michalowitsch і J. 1656*; в журналі «*Ruthenia*» за 1811 р., т. II, стор. 43.

Секретар Ейленбургів, Абрагам Гінтц, склав докладного щоденника подорожи послової, що його оригінал переховується в держ. архіві в Берліні; копія в держ. архіві в Копенгагені.

Щоденника видано з вступом та примітками Г. Зоммерфельдта в журналі: *Mitteilungen der literarischen Gesellschaft Masovia*. Heft 14, Lötzen 1909, стор. 1—139. Форстенъ, Сношенія Швеції. Ж. м. н. пр. 1898, квітень, стор. 348—350. Форстенъ, Къ виішней политикѣ курфюрста. Ж. м. н. пр., червень, стор. 321—330.

210) Кос, Герман, 1656.

Данський посол до царя Олексія Михайловича, з'явивсь до нього 10 серпня р. 1656 у таборі під Кокенгузенем. Кос мав доручення запевнити царя, що король данський ладен виступити проти шведів, але застерігає царя, нехай-би той без його згоди не замирювався з шведами. Інструкція від короля Фредеріка III Косові й звідомлення послове, написане по-данському, переховуються в держ. архіві в Копенгагені. Щербачевъ, Датскій архивъ, стор. 341, 342.

Форстенъ, Датскіє дипломаты. Ж. м. н. пр. 1904, вересень, 113. Форстен помилково відзначає, що Коса прийнято в Москві.

211) Ольделанд, Ганс, 1657.

Данський посол; на Московщину вирядив його Фредерік III 7 серпня р. 1657. Удруге Ольделанда надіслано до Москви 14 листопаду р. 1658. Звідомлення його про відповідь царя Олексія Михайловича на його посольство р. 1657 переховується в держ. архіві в Стокгольмі. Див. Щербачевъ, Датскій архивъ, стор. 245—248. Про друге посольство Ольделандове на Московщину зберігсь щоденник, що його склав німецькою мовою секретар його, Андрій Роде. Оригінальний рукопис цього щоденника переховується в королівській книгозбірні в Копенгагені. По-московському цього рукописа надрукував В. Кордт під загол.: *Описание второго посольства въ Россію датскаго посланника Ганса Ольделанда 1659 г., составленное посольскимъ секретаремъ А. Роде. «Голосъ Минувшаго», 1916 г., № 7—8, стор. 355—398.*

212) Лілекрона, Густав, 1657.

Див.: 1) «Инструкция шведскаго короля Карла X Густава своему послу Густаву Лиллекрону, отправленному къ Богдану Хмельницкому и въ Крымъ для заключенія союзныхъ договоровъ. — Завихость, 10 апрѣля 1657 г.». Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III, т. VI, стор. 223—277 (по-шведському).

2) «Донесеніе шведскаго посла Лиллекрона Карлу X Густаву о переговорахъ съ Богданомъ Хмельницкимъ касательно союзаго трактата и

объ отношеніяхъ гетмана къ сосѣднимъ государствамъ. Изъ Чигирина, 12 іюня 1657 г.» — Ibid., pag. 287—300.

3) «Донесеніе... Лильекроны... о продолженіи переговоровъ съ Богданомъ Хмельницькимъ, тяжкой болѣзни послѣдняго, замыслахъ Выговскаго и о борьбѣ партій въ Чигиринѣ. Изъ Чигирина, 28 іюня 1657». Ibid. pag. 306--317.

4) «Донесеніе... Лильекроны... о пораженіи кн. Юрія II Ракочи поляками, смерти Богдана Хмельницкаго и настроеніи въ Чигиринѣ. Изъ Чигирина, 28 іюля 1657 г.». Ibid., pag. 318—322.

213) Веллінг, Готард, 1657.

Шведський дипломат. Див. «Донесеніе Готарда Веллинга кор. Карлу X Густаву о дипломатическихъ переговорахъ съ Богданомъ Хмельницькимъ и неудачномъ ихъ окончаніи». Без дати; але донесінни надіслане з Чигирина на початку лютого, року 1657. — Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III, т. VI, стор. 201—207.

214) Фрагштайн, Йоган, Беверн фан дер Бінне, Христофор, 1658.

Коли імператор Фердинанд III помер, його син і заступник, Леопольд, виріядив своїх послів, Фрагштайна й Беверна, до Москви, щоб за порадою від польського, данського та голандського урядів заручитися царевою допомогою в боротьбі проти Швеції. Посли прибули до Москви в лютому р. 1658. Прийнято їх непогано, але наслідків з тої подорожи не було жадних. Звідомлення Фрагштайнове від 25 лютого й 11 квітня, звідомлення Бевернове од... травня р. 1658 переховуються в держ. архіві у Відні. Див. A. Pribram, Oesterreichische Vermittelungs - Politik 1654—1660. Archiv f. oesterreich. Gesch. Bd. 75, pag. 449—455.

215) Мейн, Олександр Ахіллес, 1658.

Ротмістр на бранденбурзькій службі, О. А. Мейн, був напочатку р. 1658 при Гетьмані Івані Виговському як посол од курфюрста Бранденбурзького Фрідріха Вільгельма. Реляція Мейнова про його послухання переховується в Пруському таємному держ. архіві. Датовано її 30-м червня р. 1658. При паперах Мейнових знаходяться й двоє листів до курфюрста; з них першого написав Гетьман Богдан Хмельницький 21 червня р. 1657 в Чигирині, а другого Гетьман Іван Виговський 11-го березня р. 1658 в Чигирині-ж-таки. Обидва листи надрукував Домет Олячин в «Хліборобській Україні», книжка п'ята, рік 1924—1925, стор. 377—384: «Два листи Гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до Курфюрста Бранденбургського Фрідріха Вільгельма». Лист Гетьмана Б. Хмельницького єсть легітимацією для гетьманського посла Данила Олівеберга. — Лист Гетьмана Івана Виговського єсть чемною відповіддю на гратуляції курфюрста з приводу вибору на Гетьмана.

216) Демінієр, 1658.

Листом од 20 листопаду р. 1657 Людовик XIV сповістив Олексія Михайловича про те, що до Москви має прибути його посол Демінієр.

В держ. архіві в Парижі збереглося донесіння Демінієрове, надіслане 29 липня р. 1658 з Нарви в Париж до Якова Де-Ту. Надрукував Рамбо в *Recueil des instructions données aux ambassadeurs de France. Russie, T. I, pag. 48—50.*

217) Борентин, Фрідріх Іоакім, фон, 1658.

Посол од курфюрста бранденбурзького. Прибув до Москви 24 лютого р. 1658. Його щоденник переховується в держ. архіві в Берліні. Витяги надруковано у виданні: *Urkunden u. Actenstücke zur Gesch. des Kurf. Fr. Wilh. Bd. VIII, стор. 45—57.* Форстенъ, Къ ви. полит. вел. курфюрста. Ж. м. н. пр., липень, р. 1900, стор. 25.

218) Коллінс, Самійло, 1659.

Лікар царя Олексія Михайловича. По-московському його книгу про Московщину надруковано в *Чтеніяхъ М. о. и. и др. 1846, кн. I, під загол.: Нынѣшнее состояніе Россіи, изложеное въ письмѣ къ другу, живущему въ Лондонѣ. Соч. Самуила Коллинса. Перевелъ съ англійскаго П. Кирѣевскій.* Далі в московському виданні Де-Ла-Мартиньєра: *Путешествіе в Сѣверныя страны. Переводъ В. Семеновича. Москва, 1911, стор. 127—178.* Автор перекладу не знає, що оригінала написав Коллінс.

219) Гофман, Петро, 1659.

Гінець од курфюрста бранденбурзького. Прибув до Москви у березні р. 1659. Його донесіння—в держ. архіві в Берліні. Див. *Urkunden u. Actenstücke z. Gesch. d. Kurf. Fr. Wilh. Bd. VIII, pag. 70—76.* Див. також: *F. Hirsch, Die ersten Anknüpfungen, l. c.—A. v. Hedenström, Die Beziehungen zw. Russland u. Brandenburg während des ersten Nordischen Krieges, 1655—1666. Marburg. 1896.*

220) Вангерсгайм, Конрад і Штакельберг, Карл, 1659.

Межові судді, що мали розмежувати землі, котрі позахоплювали були шведи од міст Царевича-Димитрієва й Рпги до ріки Двини, а звідтіля до Сиревська. Од москалів за межових суддів були: Іван Нікітін й Іван Волкович Сумарокови та дяк Темирев. З'їзд розпочато 1-го липня в селі Лешьянци. Закінчивсь він 6 серпня. Шведське донесіння в держ. архіві в Стокгольмі.—*Бантышъ-Каменскій, IV, 177.*

221) Міллер, Адріян, 1659.

Приїхав до Москви 20 червня р. 1659 в характері шведського посла. Він мав погодитися з москалями що-до місця й часу для мирового конгресу, щоб затвердити Валіесарське перемир'я. Його донесіння зберегаються в держ. архіві в Стокгольмі. Див. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 177.—Форстен, Снош. Швеції и Росс. подає витяги з Міллерових донесіннів. (Ж. м. н. пр., травень, стор. 57—64).

222) Горн, Бенгт; Банер Густав; Вестрінг, Вальвін, 1659.

Посли від Карла X шведського, що мали передати в Москві ратифікацію Валіесарського перемир'я і переговорити в справі остаточного миру. Пересправи, проваджувані 1659 і 1660 рр., наслідків так що й не мали. Їх відновлено вже, як Карло X помер, уберезні р. 1661 в Кардиси, де 18 червня мир було підписано. Донесіння й листи шведських послів переховуються в держ. архіві в Стокгольмі. Див. Соловьевъ, Ист. Росс. XI, 100—103.—Форстенъ, Снош. Швеції. Ж. м. н. пр. 1898, травень, стор. 65, 67, 78—80.—Бантышъ-Каменскій, IV, 177—180.

223) Обухович, Михайло, 1660.

15-го січня р. 1660 у битві під Брудном захоплено в полон стражника вел. князівства Литовського, Михайла Обуховича; одзволено його тільки 6-го червня р. 1662. Про свої пригоди в полоні, себ-то в Москві, він писав щоденника латинською мовою, виданого р. 1862 по-московському під загол.: Дневникъ Михаила Обуховича, стражника вел. кн. Литовскаго, писанный въ плѣну въ Москвѣ съ 1660 г. Изданіе редакціи газеты «Кіевскій Телеграфъ». Київъ, 1862, 65 стор.

Автор щоденника подає тут деякі цікаві відомості про тогочасну Московщину. Він бачив, як зустрічали імп. посла Мейерберга, що приїхав до Москви 23 травня р. 1661.

224) Гордон, Патрик, 1661.

Шотландець, військовий соратник Петра I, народ. р. 1635, став на службу до москалів за Олексія Михайловича 2 вересня р. 1661. Помер 29 листопаду р. 1699, в Москві. У похороні його брав участь і сам Петро. Після П. Гордона залишивсь щоденник англійською мовою, що оригінал його зберегається в архіві кол. Головного штабу в Ленінграді. Щоденник охоплює період од р. 1635 до 1699 в шістьох томах, але два томи, котрі охоплюють період од 1677 до 1684 р., втрачено. Отже, щоденник складався з 8 томів. Гордон написав його власноручно. Починається він з оповідання

про його юнацтво й містить у собі щоденні нотатки до року його смерті, с.-то до початку р. 1699. Оригінала цього цікавого рукопису не видано; тільки невеличкі витяги з нього, спеціально що-до батьківщини авторової, надруковано р. 1859 під загол.: *Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries*. Edited by Joseph Robertson. Aberdeen, printed for the Spalding Club, 1859.

По-німецькому щоденника Гордонового видав Посельт у трьох томах під загол.: *Tagebuch des Generals Patrick Gordon während seiner Kriegsdienste unter den Schweden u. Polen, v. J. 1655 bis 1661, u. seines Aufenthaltes in Russland v. J. 1661 bis 1699, zum ersten Male vollständig veröffentlicht durch Dr. M. C. Posselt*. Bd. I—III. Moskau, 1849—1853. У передмові до цього видання Посельт подає на стор. XXI—XXIII літературу про Гордона до р. 1834.

З цього німецького перекладу Салтикова переклала цей щоденник на московську мову, але не цілком, а тільки початок його, с.-то частину, котра охоплює період од 1658 до 1678 р. Переклад М. Салтикової надруковано в Чтеніяхъ М. о. н. и др. 1891, IV, стор. 1—236; 1892, III, стор. 1—194. Приложение 1892, IV, стор. 195—245.

Частину щоденника, котра охоплює період од 1684 року, переклав П. М. Майков; надруковано в «Русской Старинѣ» за 1916 і 1917 рр.

Життєписа Гордонового подає А. Брікнер: Патрикъ Гордонъ и его дневникъ (Ж. м. н. пр. т. CXCVI—CXCVII 1877—1878 й окремо). A. Brückner, Beiträge zur Kulturgeschichte Russlands im XVIII Jahrh. Leipzig, 1887, pag. 355, подає німецькою мовою життєписа Гордонового, передрукованого з *Kaumers Histor. Taschenbuch*. V Folge Bd. IX, pag. 65—173. Див. також: Минцлофъ, Петръ. Вел. в иностр. лит., стор. 109. Каталогъ бібліотеки Гл. штаба. Вып. III, стор. 17.

225) Мейерберг, 1661.

Французьке видання його подорожи, що вийшло р. 1688 у м. Лейдені, перевидано під загол.: *Relation d'un voyage en Moscovie* в «Bibliothèque russe et polonaise. Vol. I, II.

В журналі «Русскій зритель» за 1828 р. (№ 3—6) надруковано московський переклад Доброклонського.

Описа його подорожи переклав А. Н. Шемякін: Путешествіе въ Московію барона Августина Мейерберга и Горація Кальвуччи. Чтенія м. о. н. и др. 1873, III, IV; 1874, I.

Його-ж-таки Реляцію переклав Е. В. Барсов: Донесеніе Августина Мейерберга имп. Леопольду I о своемъ посольствѣ въ Московію. Чтенія м. о. 1882, I, II, III.

Альбома Мейербергового, що його видав Аделунг р. 1827, перевидав Суворін р. 1903 з поясняльним текстом під загол.: Альбомъ Мейерберга. Види и бытовья картины Россіи XVII вѣка. Объяснительныя примѣчанія къ рисункамъ, сост. Аделунгомъ, вновь просмотрѣны и дополнены А. М. Ловягинымъ. Пб., 1903.

226) Главинич, Севастьян, 1661.

Домовий священник при посольстві Мейерберґа. Його повідання про Московщину (*De rebus moscoviticis*) переклав А. Н. Шемякін: Севастьянъ Главиничъ о происшествіяхъ московскихъ 1661 г. Переводъ съ латинскаго. Чтенія М. о. н. и др. 1875, I.

227) Лігарид, Паїсій, 1662.

Життєписа його склав о. П. Пірлінґ, під загол.: «Паїсій Лігаридъ. Новыя свѣдѣнія изъ римскихъ архивовъ». Автор оповідає тут і спеціально про перебування Лігаридове в Москві. Статтю Пірлінґову надруковано в Русск. Старинѣ за лютий 1902 р. стор. 337—351. Згодом вона увійшла в доповненому вигляді до збірника автора: Истор. статьи, стор. 104—124.

Донесіння Лігаридове, надіслане з Москви 25 вересня р. 1668, надрукував Theiner, *Monuments hist.*, pag. 61, 62.

228) Горн, Бенґт; Гастфер, Йоган; Вальвік, Андрій, 1662.

Шведські послы; прибули 18-го лютого до Москви для пересправ про суперечні пакти в Кардиському мирі. Авдієнція відбулася 24 лютого. — 4 квітня послы покинули Москву, добившись, що Кардиський мир цар затвердив. Про це посольство див. Lönbom, *Historiska märkvärdigheter*. Bd. III. «Протокол посольства», що його склали послы, зберігається в держ. архіві в Стокгольмі. Форстенъ. Снош. Швеціи. Ж. м. н. пр. 1898, травень, стор. 81—87.

229) Баркгузен, Олоф, 1662.

Олоф Дідріхсон Баркгузен народивсь у Вибурзі; він сам зве себе *Viburgo-Carelius*. Предки його були німці. Він зріс у східній Фінляндії і мабуть чи не за дитячих ще років трохи навчивсь московської мови. Р. 1649 він здобув стипендію, спеціально щоб студіювати цю мову. Шведський уряд тогочасний бажав мати в своїому розпорядженні людей, котрі були-б цілком володіли московською мовою щоб використовувати їх для дипломатичних стосунків з Московською державою. Отож, прим. р. 1684 здобув таку самісіньку стипендію швед І. Г. Спарвенфельт; він тоді-ж-таки на три роки поїхав до Москви (згодом із нього був один з видатних шведських мовознавців). Баркгузен був при шведських послах, Горні та Гастфері, що в лютому р. 1662 приїхали до Москви. Коли послы, покинувши Москву, 10 квітня приїхали до Новгороду, вони спинилися тут на скількись день, щоб улаштувати Баркгузена на посаду шведського фактора. Р. 1664 його переведено до Стокгольма на посаду московського перекладача. Тут він залишавсь, аж доки р. 1687 помер.

Донесіння, що їх він надсилав з Новгороду, переховуються в держ. архіві в Стокгольмі.

Баркгузен у Стокгольмі особисто знав Григорія Котошихіна, автора твору про Московську державу. А коли Котошихін помер, рукопис його діставсь Баркгузену. Він не тільки старанно переховував його, ба й зробив двоє шведських перекладів, а саме, перший р. 1669, другий р. 1682. Окрім того, Баркгузен склав життєпис Котошихіна під загол.: «Vita Seltiski», адже так називав себе Котошихін у своєму емігрантському житті.

Перший переклад Баркгузенів недавнечко видано в Стокгольмі під загол.: *Beskrifning om Muschofsche Rijkets Staat, författat och scrifwin af een rysk cantzelist Grigori Carpoßson Cotossiehin, förswänkat i Stockholm Anno 1669. Samtida skildring af 1600-talets ryska samfundslif. Utgifven af Gustaf Adde. Stockholm, 1908.*

230) Спарре, Пер, Гастфер, Йоган, Вальвік, Андрій, 1663.

Шведські повноважні послы для прикордонного з'їзду на р. Плюссі, що не дав жадних наслідків.

Протокол послів у держ. архіві в Стокгольмі.

Див. Форстенъ, Сношенія Швеції. Ж. м. н. пр. 1898, червень, стор. 317, 318. Вантышь - Каменскій, Обзоръ, IV, 185.

231) Карлейль, граф Шарл, він-таки Говард, 1663.

Англійський посол. Життєпис його в *Dictionary of nat biogr.* XXVIII, 6.

Нове видання опису посольства графа Карлейля до Москви вийшло під загол.: *La relation de trois ambassades de monseigneur le comte de Carlisle de la part du sérénissime et très puissant prince Charles II... commencées en l'an 1663 et finis sur la fin de 1664. Nouvelle édition revue et annoté par le prince Augustin Galitzin. A Paris, 1857, 8°.*

Книгу склав Гі М'єж. Оригінала написано по-французькому, і перше франц. видання вийшло в Амстердамі р. 1670 п. загол.: *Relation de trois ambassades du comte de Carlisle... vers Alexey Michaelowitz, czar de Moscovie.* А втім, ще французький оригінал не було надруковано, як вийшов між люди англійський переклад р. 1669. Див. «Библиографическіе отрывки» в «Отечеств. запискахъ» 1855 р. № 11 і 1856 № 4 п. загол.: *Посольство въ Россію гр. Карлейль. Описание Московіи при реляціяхъ гр. Карлейля. Историческая Библиотека, 1879, № 5.*—A. Buchholtz, *Ueber die Reise des englischen Gesandten Grafen Carlile durch Riga i. J. 1664. Sitzungsberichte der Gesellsch. f. Gesch. in Riga 1893.*

232) Борель, Янів, 1664.

Посол од нідерландських генеральних штатів; приїхав до Москви 10 січня р. 1664. Його звідомлення в держ. архіві в Гаазі. Донесіння його бургомистрам Амстердамським, там-таки в міському архіві. Витяги з його донесіння надруковано у Aitzema, Saken van Staat en oorlogh. Bd. V, 250—257, 571—580. Dumont, Corps diplomatique. Supplem.

233) Вітсен, Микола, 1664.

Його славнозвісну працю вперше видано не 1672 р., як одзначає Аделунґ, а р. 1692. Бібліографічні замітки про «Noord en Oost Tartarye» Вітсена див. у P. A. Tiele, Nederlandsche Bibliographie van Land- en volkenkunde, pag. 269-270, й у Мінцлофа, Петръ Вел. въ иностр. лит., стор. 162—166.

Див. за нього: Bodel Nijenhuis, Bijzonderheden over Mr Nic. Corn. Witsen. Arnh., 1855. Життєпис його: J. F. Gebhard, Het leven van M-r Nicolaas Witsen. I. II. Utrecht, 1881. Автобіографію Вітсенову надрукував П. Схелтема в VI-му томі видання Aemstels oudheit. Amsterd. 1872, стор. 41—60. Вітсен тут каже, що він склав докладного описа своєї подорожжя по Московщині р. 1664; але довший час уважали, що цей опис його перебування на Московщині 1664 і 1665 рр. втрачено. Допіру р. 1895 його знайшли у Національній бібліотеці в Парижі. Див. A. Kluuver: Over het verblijf van N. Witsen te Moskou (1664—1665) у виданні Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van wetenschappen. Letterkunde, III reeks, XI. Amst., 1895, pag. 5—38. Витяги з цієї статті подає А. Ловягін, Николай Витсенъ у патриарха Никона. Ист. Вѣстникъ 1889, т. 77, стор. 874. Клевановъ, Извѣстіе о жизни и трудахъ Николая Витсена. Временникъ Моск. общ. и. и др. II, 13—16. А. Пыпинъ, Сибирь и изслѣдованія ея. I. Первыя открытія въ Сибири. Вѣстн. Европы. 1888, квітень, стор. 703, травень, стор. 195—237. Див. G. Henning, Die Reiseberichte üb. Sibirien. Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Leipzig. 1905, pag. 303—312.

234) Лілієнталь, Йоган, фон, 1665.

Гінець із Швеції; приїхав 9 червня р. 1665 до Москви. 16 червня заступив шведського комісара Еберса, у вересні р. 1666 його перейменовано на резидента, тож на цій посаді він і залишавсь у Москві до 10 березня 1667 р. Його донесіння королеві зберігаються в держ. архіві в Стокгольмі. Див. Форстенъ; Сношенія Швеції. Ж. м. н. пр. 1898, червень, стор. 321—327. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ IV, 186—189. Донесіння Лілієнтала од 8-го й 17-го березня р. 1666, надіслані до шведського ген.-губернатора в Ризі, графа Бенгта Оксеншерни, зберігаються в бібл-ці Іст. товариства в Ризі.

235) Гелмфельт, Симон; Клод, Густав; Менгден, Густав і Вальвік, Андрій, 1666.

Почали, в характері шведських послів, 24 червня р. 1666 з московськими послами пересправи, й закінчили їх 12 жовтня тим, що підписали т. зв. Плюський договір. Протокол шведів — в корол. архіві в Стокгольмі.

236) Беневський, Казімір, Станіслав та Брестовський, Купріян, 1667.

Польські послы, воєвода чернігівський С. Беневський, референдар Брестовський та секретар Шмелінг, приїхали 17 жовтня до Москви, щоб підтвердити Андрусівське перемир'я. Опис подорожи цього посольства у латинському перекладі з польського, що його зробив Станіслав Любенець-Любенецький р. 1668, надруковано в «Бумагахъ Флорентинскаго центрального архива, касаючихся Россіи» II, pag. 150—178. Новий московський переклад там-таки, II, pag. 388—431. Див. Соловьевъ, Ист. Росс. XI, 251 і дд. Бантышъ-Каменскій, III, 140.

237) Рингубер, Лаврентій, 1667.

Приїхав уперше на Московщину р. 1667 разом із лікарем Блюментростом. Про його життя й перебування на Московщині див. А. Брикнеръ, Лаврентій Рингуберъ. Ж. м. н. пр., лютий 1884. Його-ж-таки: «L. Rinhuber». Sybels Historische Zeitschrift, Bd. 52. (1884) стор. 193. Ця сама стаття ввійшла до збірника Брикнерового: Beiträge zur Kulturgeschichte Russlands im XVII Jahrh. Leipzig 1887, стор. 215—277.

Записки Рингуберові про його подорож по Московщині р. 1684 зберігаються в двірській бібліотеці в Готі. Видані р. 1883 під заголовком: Relation du voyage en Russie fait en 1684 par Laurent Rinhuber. (Berlin bei Cohn). Див. також: Beck, Herzog Ernst d. Fromme. Weimar, 1865, два томи.

Д. В. Цвѣтаевъ, Генераль Николай Бауманъ и его дѣло. Русск. Вѣстникъ, 1884, листопад, стор. 101 і дд. Д. Цвѣтаевъ, Сношенія съ Абиссиніей. Русск. Архивъ, 1888, книга 1-ша, стор. 205. Fehner, Chronik, I стор. 357. Його-ж-таки: Протестантство и протестанты, 227—230.

P. Pierling, Saxe et Moscou. Un médecin diplomate. Laurent Rinhuber de Reinufer. Paris, 1893.

238) Кронман, Фріц, 1668.

Приїхав 26 грудня р. 1668, як посол (envoyé) од шведського короля з пропозиціями «о несовершенныхъ доселѣ по Плюсовскому договору статьяхъ касательно отдачи плѣнныхъ, вольности торговли... и расправы межевыхъ судей». (Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 190). Виїхав 3 лютого

р. 1669. Папери Кронманові (по-німецькому) зберігаються у відділі «Muscovitica» шведського держ. архіва в Стокгольмі, а саме: 1) Звідомлення його (16 стор.); 2) список бояр та чужоземців на Московській військовій службі, довідка про військові сили в Новгороді й про стрільців там-таки (3 стор.); 3) щоденник (diarium) його (98 стор.); 4) 10 листів (30 стор.) до шведського короля з Нарви, Новгорода й Москви од 20 й 29 листопаду, 8 і 15 грудня 1668 р. 5, 12, 19 і 26 січня, 10 і 12 лютого р. 1669. При його паперах копія з мапи Сибіру воеводи Петра Івановича Годунова. У шведському журналі «Historisk Tidskrift» за р. 1896, стор. 104—112, надруковано витяги з щоденника Кронмана під загол.: E. W. B. Ur envoyén Fritz Cronmans diarium wid beskikningen till Ryssland 1668/69. Про мапу див. журнал «Умер» (рік VII, кн. 2—4).

239) Стрійс, Іван, 1668.

Окрім видань, що їх подає Аделунґ, є ще такі: 1) голандські: Амстерд. 1686, 1705, 1713, 1746; Гарлем, 1741; Див. також: W. C. Ackersdijck, Over den Nederlandsche reiziger J. J. Struys. 1826; 2) французькі: Ліон, 1684, Амстерд. 1718, 1724, 1762, Париж, 1827; 3) німецькі: Unglückliche Schiffsleute, oder merkwürdige Reise zwenzig Holländeren, welche in der Moscau ein grosses Schiff gebauet. Erstlich in Nider-Teutscher Sprache beschriben durch Jak. Redinger. Zürich, 1679. — Erzählung der Abenteuer und merkwürdigen Begebenheiten auf seiner Reise. Aus d. Französ. Leipzig, 1797. Витяги видав Ф. Поссарт у часопису Inland, 1859, № 5; 4) англійське: Лондон, 1684. Московські переклади: «Голландецъ Янъ Янсенъ Стрейсъ. Отрывокъ изъ опыта Исторіи путешествій по Россіи. Сѣверный архивъ, ч. IX, 1824, стор. 275—290. Путешествіе по Россіи голландца Стрійса, перев. П. О. Юрченко. «Русск. Архивъ». 1880, I. Див. також: П. Юрченко, О путешествіи по Россіи голландца Стрійса. «Русск. Арх.» 1879, II, стор. 265—269. Fescher, Chronik, I, стор. 334.—Ж. м. н. пр., ч. II (1834) стор. 327—328: рецензія на нім. вид. р. 1832.—А. Висковатовъ, Строеііе воен. судовъ въ Россіи при Михаилѣ Ѳеодоровичѣ и Алексіи Михайловичѣ. Морской Сборникъ, 1856 № 1, стор. 120.

240) Прютц, Клас Йогансен, 1668.

Прибув до Москви 26-го грудня р. 1668 у почеті шведського посла Кронемана. Перебуваючи на Московщині, він писав щоденника: Itinerarium per nonnullas Russiae et Poloniae partes, cum appendice de peregrinatione; eller en lįften tractat angaande Ryssland. Невиданий рукопис переховується в королівській бібліотеці в Стокгольмі. До рукопису додано рукописну мапу Сибіру, що її скопіював Прютц з чертежа стольника й воеводи Петра Івановича Годунова р. 1667. Див. Nordenskjöld, Den första på verkliga iakttagelser grundade karta öfver norra Asien, у журналі «Умер», VII, 1887,

стор. 133—144. По-московському видано в Запискахъ Военно-топографич. отдѣла Гл. штаба, т. 44, стор. 2—6. Про життя Прютцове див. *Svenskt biografiskt lexikon*, Ny Fjöld. VIII, 269—274. Кордтъ, Матеріали по исторіи русск. картографіи. Сер. II, Вип. I, стор. 23, 24. Замысловскій, Чертежи сибирскихъ земель, XVI и XVII вѣка. Ж. м. н. пр. 1891, червень, стор. 346.

241) Гейнзиус, Микола, 1669.

Н. Гейнс, він-таки Гейнзиус, славнозвісний свого часу знавець класичної філології й, зокрема, латинської мови, народ. у м. Лейдені р. 1620. Був за резидента нідерландських генеральних штатів у Стокгольмі від 17-го грудня р. 1654 аж до 17-го серпня р. 1655. Удруге Гейнзиуса призначено на нідерландського резидента до Стокгольма 5-го жовтня р. 1660. Звідси він приїхав до Москви 1-го жовтня р. 1669. Йому доручено запропонувати посередництво генеральних штатів, щоб припинити прикордонні суперечки між Московщиною та Швецією. Знов-же він мав вимагати, щоб нідерландський уряд у царських грамотах надалі титуловано «високомогутні панове штати». Гейнзиус повернувся до Стокгольма 26-го вересня р. 1670 і залишавсь тут до 9-го липня р. 1671.

Життєпис його в *Allgem. deut. Biogr.* XI, 656. Про послування в Москві Гейнзиус склав попереднє коротеньке звітчення латинською мовою, що зберігається в рукопису в держ. архіві в Гаазі й зветься: «*Brevis enarratio eorum, quae Nicolao Heinsio in ablegatione Ruthenica praecipue obvennerunt*».

Докладне звітчення голандською мовою там-таки. Див. Устряловъ, *Исторія Петра Вел.* I, 253. *V. d. Burgh, Gezantschappen door Zweden en Nederland afgevaardigd.* Gravenhage, 1886, pag. 14, 15.

242) Рейтенфельс Яків, 1670.

Був у Москві р. 1670; але коли саме й чом він покинув столицю—невідомо. Його повідання видано р. 1680 в Падуї.

Див. *Журналъ для воспитанниковъ военно-учебн. завед.* 1840, т. XXIV, стор. 292—353.

По-московському: Яковъ Рейтенфельсъ. Сказанія герцогу Тосканскому, Козьмѣ III, о Московіи. Съ латинскаго перевелъ А. Станкевичъ. Чтенія м. о. н. и др. 1905, III, 1906, III.

Новые матеріали о жизни и дѣятельности Якова Рейтенфельса. Сообщилъ о. Павелъ Пирлингъ. Съ русскимъ переводомъ текста документовъ А. И. Станкевича. Чтенія м. о. 1906, IV. Ця стаття увійшла й до збірника Пирлінга, *Истор. статьи и замѣтки*, стор. 174.—Див. також: *Pierling, Saxe et Moscou*, pag. 113—115.—Минцлофъ, *Петръ Вел. въ иностр. литературѣ*.

243) Еосандер, він-тани Гёте, Самійло, 1671.

Швед. Приїхав до Москви 13 листопаду р. 1671, як секретар шведського посла Еберса. Удруге він приїхав 11 січня р. 1675 з грамотою од шведського короля. У характері посла Еосандер прибув до Москви 26 липня р. 1680. Був, нарешті, за секретаря при шведських послах Бергенгельмі й Ліненгельмі, що р. 1699 прибули до Москви.

Його донесіння переховуються в держ. архіві в Стокгольмі. Бантышъ-Каменскій, IV, 191, 193, 197, 207.

244) Невідомий, 1671.

Невідомий для нас англієць, сучасник, бунту Стеньки Разіна, що саме під той час перебував на Московщині, склав повідомлення про цей бунт під заголовком: *A relation concerning the particulars of the rebellion, lately raised in Muscovy by Stenko Razin... In the Savoy: Printed by Tho. Newcomb, 1672.*

Французьке видання: *Relation des particularités de la rebellion de Stenko Razin... Traduit de l'anglois par C. Desmares. Paris, 1672.*—Передруковано: 1) в *Archives des voyages... par H. Ternaux-Compans. Paris, t. II, pag. 154—176* і 2) окремо *Relation... par le prince Aug. Galitzin. Paris, 1856.*—Німецьке вид.: *Kurtze doch warhafftige Erzählung von der blütigen Rebellion in Moscau... Emden, 1671.* Голандське вид.: *Waerachtigh verhael van de bloedige Rebelye in Moscovien aengerecht door den Donsche Cosack Stenko Rasin. Haerlem, 1671.* По-московському: *Извѣстіе касающееся подробностей бунта, недавно поднятаго въ Московіи Стенькою Разинимъ. Пер. съ англ. А. Станкевичъ. Чтенія Моск. о. и. и др. 1895, III.*

245) Ге, Магнус, 1672.

Р. 1672 до Москви прибув у характері данського міністра-резидента Магнус Ге (Magnus Giöbe). Вірчу грамоту його позначено 8 квітня, а перше донесіння з Архангельська од 27 липня р. 1672. У жовтні він був уже в Москві; тут він залишавсь до 19 червня р. 1676. Донесіння, що він послав їх до Копенгагена французькою мовою, переховуються там у держ. архіві. Див. Форстенъ, Датскіе дипломаты. Ж. м. н. пр. 1904, вересень, стор. 116—143.

246) Свидерський, Павло, 1673.

Польський резидент у Москві від вересня р. 1673. Його донесіння від 6 грудня р. 1673 надрукував Theiner, *Monuments hist.*, pag. 79.

247) Бранд, Йоган-Арнольд, 1673.

І. А. Бранд, як відомо, був на Московщині р. 1673 у почеті посла Скультетуса. Його книга вийшла р. 1702 під загол.: «Reisen durch die Mark Brandenburg, Preussen... Moscovien (Аделунг, II, pag. 356).

Витяг з цієї книги під загол.: «Bemerkungen eines Reisenden über Kurlandim vorigen Jahrhundert», надруковано в журналі «Geononika» herausgegeben von C. George. II Jahrg. Mitau, 1799, November.

248) Доббін, 1673.

Аделунг (II, 352) одзначає, що рукописа заміток про Сибір, що його склав Доббін, досі не відшукано. Тільки-ж Аделунг не завважив, що твір Доббінів надруковано як додаток до подорожи Йогана Арнольда Бранда. Доббін, родом з Ростока, служив у шведській армії, далі перейшов на московську службу, жив 17 років у Сибіру, а повідомив про свої замітки за Сибір 12-го грудня р. 1673 Бранда в Москві. Голандський переклад у Noord en Oost Tartarye Вітсена, т. II, стор. 885—887. Mitteilungen d. Vereins für Erdkunde zu Leipzig, 1905, pag. 299.

249) Скультетус, Іоакім, 1673.

Посол од курфюрста Бранденбурзького; прибув до Москви 24 листопаду р. 1673. Виряджений, щоб відновити давні дружні стосунки з царем. Скультетус виїхав 7 грудня. 10 серпня р. 1675 Скультетус удруге приїхав до Москви в характері посла од курфюрста, щоб схилити московський уряд до спілки проти Швеції. 4 жовтня він мав останню авдієнцію. Його доне-сіння зберегаються в таємн. держ. архіві в Берліні. Див. Бантышъ-Камен-ській, Обзоръ, IV, 12—15. Форстенъ, Къ внѣшн. политикѣ вел. курфюрста. Ж. м. н. пр. липень, 1900, стор. 51—58, серпень, стор. 317—321. Тут-таки (стор. 314 і 315) Форстен помилково зве Скультетуса бранденбурзьким ре-зидентом. За резидента був під цей час Г. Д. Гессе.

250) Оксеншерна, граф Густав; Тізенгавзен, барон Генріх; Будберг, Яган фон, 1673.

28 січня р. 1673 прибув до Москви в характері посла Адольф Ебер-шельд. Він сповістив Московський уряд про те, що має прибути велике шведське посольство. Посли ці, Оксеншерна, Тізенгавзен та Будберг, приїхали в вересні до Ревеля й були 27 листопаду в Новгороді; 31 грудня вони врочисто вїхали до Москви.

Інструкцію послам позначено 28 червня р. 1673; надрукував її Форстен, Сношенія Швеції, Ж. м. н. пр. 1899, липень, стор. 287—292. Для чого при-

їздило посольство й про пересправи див. у Форстена в зазн. місці, і Бантшъ-Каменскій, Обзоръ, IV. 192. Донесіння послів зберегаються в держ. архіві в Стокгольмі: Gesandterne Grefve Gustaf Oxenstiernas, Frih. Hans Henrik von Tiesenhusens och Gotthard Johan Budbergs bref till Kongl. Maj:t, 1673—1674.

251) Пальмквист, Ерік, 1673.

Прибув на Московщину у почеті шведських послів графа Г. Оксеншерни, барона Г. Г. Тізенгавзена й Г. І. фон Будберга. Склав на Московщині альбома з 28 мап та малюнків, з мапами й крайовидами Московщини. Альбом зветься: Nägre widh sidste kongl. ambassaden till Tzaren Muskou giorde observationer öfver Ruszland... Anno 1674.

Р. 1898 шведський уряд видав увесь альбом фототипією. В альбомі знаходиться й копія з мапи Сибіру П. Годунова.

Див. Я. Гротъ, Ново-открытый памятникъ русск. исторіи на шведскомъ языкѣ. Ж. м. н. пр. 1881, жовтень, стор. 70—75.—В. Кордтъ, Матеріали по ист. русск. картогр. Сер. II, вып. I, стор. 24, 25.—Готье, Извѣстія Пальмквиста о Россіи. Археол. Извѣст. и Замѣтки. 1899, № 3—5.—М. В. Рубцовъ, Тверь въ 1674 году, по Пальмквисту. Съ прилож. рисунковъ и плановъ. Изд. Тверской Ученой Арх. Ком. Тверь, 1902.—С. Н. Шубинскій, Шведское посольство въ Россію въ 1674 г. Извлечение изъ дневника военного агента посольства, Эрика Пальмквиста. Историч. Вѣстникъ, 1882, т. VII, березень, стор. 652—660.

252) Кільбургер, Евтим Пилип, 1673.

Рукопис шведа Кільбургера про московський торг (був він у Москві 1673 та 1674 рр.) потрапив у XVIII в. до московського історіографа Г. Ф. Міллера, та він не використав його, а віддав А. Ф. Бюшінгові, що й надрукував його р. 1769 в III-му томі свого збірника: Magazin für die neue Historie u. Geographie. Р. 1781 Христофор Шмідт надрукував за списком твору Кільбургерова, знайденим у Вольфенбюттельській бібліотеці, двоє додаткових розділів у книзі: Zur Geschichte und Litteratur. Aus den Schätzen der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Fünfter Beytrag. Von Gotthold Ephraim Lessing u. Johann Joachim Eschenburg. Braunschweig, 1781, pag. 157—182.

Д. Язиков надрукував р. 1820 твір Кільбургерів по-московському, за текстом, що його опублікував був Бюшінг. Довідавшись згодом про додатки, що їх надрукував Шмідт, він переклав й їх на московську мову, умістивши свого переклада в «Сѣверномъ Архивѣ», ч. V, 1823, стор. 169—187.

Аделунг (II, 356) каже про Кільбургера тільки, що з нього був швед, що начеб-то їздив з якимось шведським посольством до Москви й написав про московський торг твір, надрукований в Бюшінга.

Тепер історична література має цінну й велику працю про Кільбургера, що її склав проф. Б. Г. Курц, під загол.: Сочиненіє Кильбургера о русской торговлѣ въ царствованіє Алексѣя Михайловича. Кієвъ, 1915. Автор подає тут передусім коротенького життєписа Кільбургера, далі студіює текст твору й встановлює його джерела. Далі Б. Г. Курц подає свій переклад твору й, нарешті, великі й цінні примітки до твору, що являють собою власне історію московського торгу XVII в.

Кільбургер був швед, але судячи з його прізвища, знов-же й з того, що він написав свій твір по німецькому, на мою думку, дуже можливо, що з нього був родом німець. Він був при шведському посольстві, що на чолі з послом Густавом Оксеншерною прибуло до Москви 31 грудня р. 1673, в характері «королівського шляхтича». Не маючи при цьому жадної певної посади в комерційній частині (цю посаду при посольстві посідав асесор комерц-колегії Лілієнгоф), Кільбургер серйозно цікавивсь питанням про становище московського торгу, збирав у Москві всі приступні йому відомості й написав дуже цінний твір про московський торг, що його, як це надто переконливо доводить Б. Г. Курц, закінчив у Стокгольмі до грудня року 1675. 22 липня р. 1675 Кільбургера призначено на посаду громадського нотаря (*Notarius publicus*), але вже 23 грудня того-ж-таки року він призначений на посаду секретаря при торговельній колегії в Ризі. Тут Кільбургер залишавсь недовго; уже р. 1678 він знову в Стокгольмі на посаді нотаря. В Стокгольмі-ж він і помер 1 липня р. 1721.

Що-до твору Кільбургероваго, то Б. Г. Курц знає двоє списків його, а саме: список, що за ним Бюшінґ надрукував текст Кільбургера, й инший список, що переховується в Вольфенбюттельській бібліотеці. А втім існує ще третій список, що зберігається в держ. архіві в Стокгольмі. Рукопис цей зветься: «*Mercatura Ruthenica, oder kurtzer Unterricht von den Reussischen Commercien, wie selbige mit Auss- und Eingehenden Wahren A.^o 1674 durch gantz Moscovien getrieben worden.* Текст обіймає 280 сторінок, дрібним готичним шрифтом, і оправлений; на спинці напис, очевидно пізнішого часу, на папірці: «*Om gyska Handeln*» (про московський торг). Цей список мабуть і є оригінал. Коли порівняти його заголовок до заголовку Вольфенбюттельського рукопису, то виявиться, що там після слів «*durch gantz Moscovien*» не стає слів «*getrieben werden*», а це міняє сенс. Той факт, що рукописа написано готичним шрифтом, промовляє за те, що автор був німець родом.

Серед матеріалів та джерел, що з них користувався Кільбургер, показне місце займає донесіння комерційного комісара Родеса, і найбільше його «Докладне донесіння про комерцію, що відбувається на Московщині» р. 1653. Цими донесіннями Родесовими Кільбургер, працюючи в Ризі, міг вільно користатись; адже шведські дипломатичні й комерційні представники за кордоном повинні були надсилати шведському генерал-губернаторові в Ризі точні копії з усіх донесіннів, що вони пересилали урядові до Стокгольму. Окрім того, Кільбургер зустрічавсь, звичайно, в урядовій канцелярії з Баркгузеном, отже міг користуватися з твору Котошихіна про Московську державу, бо Баркгузен переклав його на шведську мову р. 1669.

Твір Кільбургерів містить, звичайно, передусім дані про історію торгу й промисловости, знов-же й матеріали для історичної географії, воєнної історії, історії медицини, пошти, міст Архангельська й Москви. Він узагалі старанно вивчив економічне становище Московської держави, й подає в цій галузі цінніший матеріал, ніж усі інші чужоземці. Довший час вчені не звертали на його уваги, але тепер Б. Г. Курц збудував йому своєю книгою гідний і міцний пам'ятник.

Переклав він Кільбургерів твір точно і вдало. Тільки той, хто читав оригінал, зрозуміє, скільки праці витрачено на переклад. Так, прим., у списках краму трапляються такі назви, що для точного перекладу їх потрібні були справжні такі наукові дослідв. Крім того, в Бюшінґа є й помилки друкарські; у нього, напр., на стор. 326 читаємо: «Der Meister daselbst ist ein Umgekaufter» й перекладено це словом «найманий». Випадає також читати «Umgetaufte» і тоді виjde: майстер там перехрещений. Та це єдина неточність.

253) Кох, Христофор, 1674.

Швед; крамарював у Москві. Від'їжджаючи шведські послы Оксеншерна, Тізенгавзен та Будберґ з Москви 23 червня р. 1674, доручили йому прийняти й вивести з Московщини шведських полонених. (Бавтышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 193). Наприкінці квітня р. 1679 Кох прибув до Москви з доручення шведського уряду, маючи титул фактора; виїхав він звідси наприкінці березня р. 1650 (ibid. 196, 197). 5 березня р. 1682 Кох знову прибув до Москви з дипломатичним дорученням од свого уряду; відпущено його 30 квітня (ib. 199). — 15 лютого р. 1685 Кох приїхав знову з королівською грамотою й уже 10 березня здобув од царя (ib. 201, 292). Наприкінці того-таки р. 1685 Кох приїхав до Москви і пробував тут на посаді шведського фактора довший, бо аж до 1690 р., час (ib. 202, 203). Згодом з Коха зроблено шведського шляхтича й став він зватися фон-Кохен. Донесіння його, послані з Московщини до короля й голови канцелярії Бергеншельма в Стокгольмі, переходять там-таки в держ. архіві. Див. Meddelanden från Svenska Riks-Archivet, III, pag. 70—71. Вісім листів його, посланих з Москви до шведського генерал-губернатора, Якова Гастфера, в Ризі, надруковано в «Русской Старинѣ» за 1878 р. вересень, стор. 121—129. Див. також: Форстенъ, Сношенія Швеція и Россія. Ж. м. н. пр. 1899, червень, стор. 322—339; вересень, стор. 47—69.

254) Невідомий, 1674.

Р. 1674 вийшла в Лондоні книжка, присвячена історії царя Бориса й Лжедимитрія, без зазначення, хто її написав, під заголовком: The Russian impostor or, the history of Muskovie, under the usurpation of Boris and the imposture of Demetrius, late Emperors of Muscovy. London, MDCLXXIV.

Козубський вважає, що написав цього твору не хто як Джон Мерик, але він не пояснює, на чім ґрунтується його здогад. Книжку присвячено графові Томасові Оссорі (з роду Бутлерів), причому автор підписавсь під присвятою ініціалами «R. M.». Описане в книзі «Смутное время», каже автор у передмові, нагадує йому ті бурхливі події в його батьківщині, що їм недавнечко ще поклав край дуже талановитий претендент. Треба думати, що автор каже тут про події 1649—1660 рр., котрі сталися були вже після того, як помер Джон Мерик. До всього, Томас Бутлер граф Оссорі (Thomas Butler Earl of Ossory), себ-то тая особа, що їй анонімний автор присвятив був свою книжку, народилась тільки р. 1634; їй, виходить, Джон Мерик аж ніяк не міг присвячувати будь-які свої книжки.

Далі, якщо навіть припустимо, що книжку «The Russian impostor» надруковано як посмертне видання Мерикове, то все-таки він не міг був присвятити її Томасові Бутлерові графові Оссорі (Thomas Butler Earl of Ossory), тоб-то особі, котра народилась була довіру р. 1634, отже за чотири тільки роки перед смертю Мериковою. Можна хіба здогадуватися, що ініціали R. M. належать котромусь із родичів Мерикових, що вважав був за зручніше саме так видати праці небіжчика Джона Мерика. Про Томаса Бутлера див. Dictionary of nat. biogr, Vol. VIII, 81—85.

255) Гербіній, Йоганнес, 1675.

Народивсь близько р. 1620, закінчив теологічний факультет Віттенберзького університету, здобув звання магістра філософії й спочатку завідував був школою в рідному-таки місті Пітчені. Р. 1661 він перейшов на таку саму посаду до м. Волау й р. 1663 переїхав до Боянової в Польщі; тільки-ж тут він залишавсь недовго. Бажаючи збирати гроші, щоб улаштувати євангелічну школу в Боянові, він зробив цілу низку подорожів по Німеччині, Голандії й Швеції. Р. 1667 перебував у Стокгольмі, де познайомивсь із Котошініним. Він одвідував його, коли той, перед тим як його скарано на горло, був у в'язниці. Р. 1671 Гербіній був за ректора німецької школи в Стокгольмі, та вже року 1674 переїхав до Вильни, куди його запросили на посаду пастора при лютеранській церкві. Тут він прожив щось із двоє років, приятелюючи з настоятелем Духового монастиря Мартиніяном Волословичем. Той навіть допоміг йому здобути від київопечерського архімандрита Інокентія Гізеля відомості про київські печери. Приневолений потім покинути Вильну, він одвідав Кеніґсберг, Данциґ та Ливонію, був на Печорському побережжі й р. 1676 здобув посаду пастора в м. Гравденці, де р. 1679 і помер. Він надрукував за життя цілу низку наукових праць, що з них нас тут цікавить його книга про київські печери, надрукована в м. Єні під заголовком: Religiosae Kijovienses Cryptae, seu Kijovia subterranea. Jena, 1675.

Див. Allg. Deut. Biogr. Bd. XII, pag. 41, 42. — Новицький. Пасторъ Йоганнъ Гербиній. Вѣстникъ Западной Россіи 1871, IV. — Цвѣтаевъ, Протестанство, стор. 688—689. — Н. Bendel, Joh. Herbinus. Ein Gelehrtenleben a. d. XVII Jahrh. Leipzig, 1924.

256) Гессе, Герман Дітріх, 1675.

Прибув до Москви 10 серпня р. 1675 в по́четі Бранденбурзького посла Скультетуса; після того як посланець од'їхав, залишивсь у столиці і був «аккредитовань 25 февраля 1676 при Россійскомъ дворѣ въ Москвѣ агентомъ». Та незабаром мусів Гессе покинути Москву, бо московський уряд вирішив, що Бранденбурзький агент у столиці так що й цілком зайвий. 18-го листопаду Гессе мав останню аудієнцію й 14 грудня поїхав. Наступного року Гессе знову приїхав до Москви, але вже в характері посла. 9 серпня відбулася його аудієнція у царя. Він виїхав з Москви 7 лютого р. 1678, тільки-ж того-ж-таки року його втретє виряджено до Москви. Як перше, так і цим разом йому доручено переконати царя, нехай-би він пристав на спільну війну з Швецією. 28 грудня Гессе приїхав до Москви й 30-го відбулася його аудієнція. 28 січня р. 1679 Гессе поїхав. Його донесіння зберегаються в держ. архіві в Берліні.

Див. Бантышъ-Каменскій, IV, 15—18. Форстенъ, Къ ви́ши. политикѣ вел. курфюрста. Ж. м. н. пр. 1900, серпень, стор. 322, 328, 329, вересень, стор. 3—7, 16, 17.

257) Георгі, Христофор, 1675.

Гінець од курфюрста Бранденбурзького; приїхав до Москви 3 квітня р. 1675. У липні р. 1676 Георгі вдруге приїхав до Москви з грамотою від курфюрста, щоб привітати юного царя Федора Олексієвича з царським вінцем. Його донесіння — в держ. архіві в Берліні. — Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, 15, 16. Форстенъ, Къ ви́ши. политикѣ вел. курф. Ж. м. н. пр. 1900, липень, стор. 307—314, 326.

258) Кленк, Кунрад фан, 1675.

Книгу про подорож посла від Генеральних Штатів. К. Кленка, до Москви склав нідерландський купець—шляхтич Бальтазар Койет. Про в'їзд посла до Москви див. *Relaes van 't gepasseerde voor ende op de inkomste ende receptie van den Heere van Klenck, N. N. M. Extraord. Ambass. binnen Moscou, 11/21 Jan. 1676. 's Hage. 1676.* Книгу Койетову перевидала по-голандському, додавши ще й московського переклада та докладного вступу від О. М. Лозягіна, Археографічна Комісія в Ленінграді під загол.: *Посольство Кунраада фанъ-Кленка къ царямъ Алексѣю Михайловичу и Феодору Алексѣевичу.* Пб., 1900.

259) Келлер, Іван Віллем фан, 1675.

Прибув до Москви у по́четі нідерландського посла Кунрада фан-Кленка, що був він при ньому в характері обергофмайстра й маршала. А коли посол поїхав, він залишивсь у Москві як нідерландський резидент і виконував ці обов'язки аж до самісінької своєї смерті р. 1698. Його донесіння — то цінне джерело для історії царювання Федора Олексієвича й юного Петра.

Вони зберігаються в держ. архіві в Гаазі. З них користувався Поселът, складаючи життєпис Лефорта. Posselt, der Admiral u. General Franz Lefort. Див. А. Брикнеръ, Матеріали для источниковѣдѣнія исторіи Петра. Ж. м. н. пр. жовтень, 1879, стор. 253—256.

Про змістовність його донесіннів можна судити з отакого донесіння:

«Польський посол, д. Чихровський, що оце недавнечко приїхав сюди, добивсь, завдяки своїм безнастанним клопотанням, уже того, що цар вирішив набирати негайно армію з 30 тисяч чоловіка, озброїти їх як-найшвидше й вирядити проти турків. Це все — щоб допомогти королеві Польському, бо його справи різними сторонами таки поганенькі. Кажуть, високом. п-ве, що ця армія вирушить до Шведського кордону, щоб ще дужче налякати Шведів і примусити їх виконати вимоги, що їх подали від царського ймення московські уповноважені. Побувавши в Новгороді, що знаходиться недалеко Ліфляндського кордону й належить цареві, оці люди завезли з собою образ Пресвятої Богородиці. с.-то зображення святої Марії; тале-ж, тамтешні житці мають це за погану ознаку, бо москалі отак роблять тільки тоді, коли вони збираються воюватись. Але не підлягає сумніву, високом. п-ве, що ця нація чималою мірою засвоїла повчення імператора Тиберія що-до вдавання й заховування; везуть-же вони отверто з собою ікону, бажаючи хитро натякнути на те, що коли п-ве Шведи не завдовольнять їх мирно, то вони ладні добитися свого за допомогою варті з 40 або 50 тисяч чоловіка, що вони покинули в цьому краї.

Міністр-резидент курфюрста Бранденбурзького, п. Гессе ¹⁾, тримається тієї думки, що випадало-б роздмухувати все дужче цей вогонь і подати записку в цьому розумінні складену. Він каже, що треба клепати, доки тепле, і що Шведи, пересвідчившись, як поважно тут узялися до справи, дужче прагнутимуть миру. Тим більш, що вони тепер усяково помічають, що їхнім житницям, а саме Ліфляндії й Інгерманландії, загрожує небезпека, що їх пограбують. Усі знають, високомогутні п-ве, що Шведи воліють війну, як мир. Тож вони своєю волею мало чого чинять гарного, і то тільки тоді, коли їх так чи йнак, як вище сказано, до того приневолюють: на міцний сук—гостра сокира.

У моїм попереднім донесінні я сповістив в. вис-ть про те, що воеводі Довгорукову й державному канцлерові Артемові Сергієві (Матвееву) загрозували неприємності. Згодом справді виявилось, що останньому виголошено цареву немилість, наказано скласти з себе негайно завідування державними справами ²⁾, передати канцелярію, печатку й тому подібне, встанов-

¹⁾ Г. Д. Гессе, приїхавши 10 серпня р. 1675 з Бранденбурзьким послом Скультетусом, залишивсь у Москві, коли той поїхав і «поданою государю отъ курфирста (отъ 31 декабря) грамотою аккредитованъ 25 февраля 1676 г. въ Москвѣ агентомъ». Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, IV, стор. 16. Форстенъ, Къ внѣшней политикѣ великаго курфюрста, Ж. м. н. пр., 1900, серпень, стор. 316.

²⁾ Матвеева призначено за начальника Посольського приказу 22 лютого р. 1671, звільнено 3 липня р. 1676. Див. С. Бѣлокуровъ, О посольскомъ приказѣ. М. 1906, стор. 45, 46, 112, 121. Соловьевъ, Ист. Росс., т. XIII, стор. 236—242. Замысловскій, Царствование Феодора Алексѣевича, стор. 159—186.

леним порядком, своїому наступникові, Ларивону Івановичеві ¹⁾, і, це найгірше, готуватися протягом двох тижнів виїхати до Сибіру. Там він буде під начальством князя Петра Васильовича Шереметьєва, що за воеводу в Тобольську ²⁾, с.-то в головному місті цього краю, й матиме посаду воеводи на Верхотур'ї, наймізернішому й найглухішому з тамтешніх містечок ³⁾. От уже справді дуже й несподіване падіння вельможі, що за життя небіжчика-царя керував усією як єсть державою.

Здається, що цар, що народивсь од першого шлюбу (царя Олексія) намагається відразу упоратися з своєю ріднею й з її прихильниками од другого батькового шлюбу, бо навіть батько імператриці-вдови, боярин Кирило Полуектович Нарішкін ⁴⁾, позбувсь останніми часами певною мірою свого блискучого й почесного становища. Балакають навіть, що цю імператрицю можуть кудись заслати. Інші кажуть, що її хтять доживотно замкнути в якийсь монастир, дарма що з неї людина молода й вродлива. Гомонять, що ці зміни викликано тим, високом. п-ве, що найближчі родичі цареві од першого шлюбу батька, й зокрема царівна Ірина Михайлівна, с.-то царева тітка (до неї сватавсь перед кількома роками граф Вальдемар ⁵⁾ син покійного короля Данського Христіяна IV) дуже намагаються усовувати й звільняти всіх, хто був у невоганих стосунках або у свояцтві з вищезгаданою імператрицею-вдовою. Вона, як вони гадають, занадто скромного походження, щоб могла дорівнювати їм і царевим нащадкам.

Ані трохи не соромлячись, говорять тепер, що згаданий державний канцлер Артемон Сергієвич засватав царя до цариці-вдови, бо вона йому родичка. Адже він сам мав не аби-який вплив на рішення померлого царя, що з того був дуже добрий володар. До цього треба додати, що колишній воевода Астраханський Іван Михайлович Мілославський, дядько царів, що з ним згаданий державний канцлер, мавши владу, раз-у-раз прикро поводивсь (надіславши його проти бажання до Астраханя), тепер користується з нагоди, щоб зручно збити з ніг д. Артемона ⁶⁾.

Отаке мінливе щастя, й переможені воскресають.

Воевода князь Юрко Довгорукий і собі зазнав великого лиха й його почесному (службовому) становищу загрожувала небезпека, бо він був на боці державного канцлера й за його згодою затримав деякі важливі листи, що їх цар надіслав вищезгаданому своїй дядькові. Але похилий вік воеводи Довгорукого й численні видатні й великі послуги, що він учинив

¹⁾ Ларивон Іванович Іванов, думний дяк, керував Посольським приказом од 4 липня р. 1676 до 21 грудня р. 1680. Забитий підчас стрілецького бунту, 15 травня р. 1862. Див. Б'єлокуровъ, *op. cit.*, стор. 46, 112, 113.

²⁾ Боярин (не князь) Петро Васильович Большой Шереметьєв був за воеводу в Тобольську від 9 квітня р. 1676 до 4 березня р. 1678. Барсуковъ, *Списки воев.*, стор. 241.

³⁾ Як відомо, Матвеева, як він їхав на Верхотур'є, в Казані позбавлено чинів й усього майна, й заслано до Пустозерської в'язниці.

⁴⁾ Див. про нього: Устряловъ, *Ист. Петра Вел.* т. I, стор. 57, 254—257.

⁵⁾ Вальдемар Христіан, граф Шлезвіг-Голштинський був у Москві 1644 і 1645 рр.

⁶⁾ Див. Соловьевъ, *Ист. Россіи*, т. XIII, стор. 235 і 248 з коротенькою характеристикою Івана Мілославського.

своєму урядові, ще й до всього його покірність, спричинилися до того, що цар зглянувсь над ним. Инакше-б його справа закінчилася погано. Все-ж його становище й авторитет дуже похитнулися, як це звичайно в подібних випадках буває. Я тепер матиму за свою повинність, високом. п.-ве, особливу виявляти пошану до тих осіб, котрі тепер користуються довірою у царя і зокрема царєвого дядька, п. Мілославського, щоб заслужитися на їхню прихильність. Адже найвидатніші особи помітні віддали й найбільш приваблюють увагу. Сонцеві, що сходить, вклоняються, а не тому, що заходить. Усі наші торговці опинилися безпорадні й не знають, куди вдаватися, бо позбулися своїх захисників. Сподіваюся, що я незабаром матиму змогу чинити їм приємні послуги, бо перший міністр і державний маршал, Богдан Матвієвич Хітрово, до мене прихильний і я маю вже доступ до нього. Гінця від курфюрста Бранденбурзького, що за нього я вже був згадував, сподіваються тут сьогодні. Сподіваюся незабаром довідатися, в чому полягають його пропозиції, й сповіщу про це, в. вис-ті, з дальшою поштою.

Москва 12 липня р. 1676.

І. В. фан-Келлер».

260) Невідомий, 1676.

Зберігсь приватний лист з Москви від 12 лютого р. 1676 про події після смерті Олексія Михайловича, надрукований під загол.: Bericht von dem tödtlichen Hintrit und Begräbnüss des Moscovitischen Czaren Alexij Michaelidis, wie auch die Inthronisirung desselben Sohns, Fedor Alexewitsch. Місце не позначено, 1676. 4^о. Див. Замысловский, Царствов. Θεодора Алексєвича, стор. 215.

261) Крейтц, Ернст Іван; Тізенгавзен, Ганс Генріх фон і Клінгстед, Йонас, 1676.

Інструкцію цим шведським послам, вирядженим на прикордонний з'їзд з москалями, див. у Форстена, Сношенія Швеції. Ж. м. н. пр. 1899, червень, стор. 310. З'їзд одкривсь 18 липня р. 1676 на річці Меузиці. Тізенгавзена і Клінгстеда вдруге виряджено на прикордонний з'їзд й 31 січня р. 1681 вони приїхали до Нарви. Донесіння, що їх шведські послы надіслали до короля, райхсканцлера й двірського радника Бергенгельма — в держ. архіві в Стокгольмі.

262) Габель, Фрідріх, 1676.

Вірча грамота короля данського Христіяна V для Фр. Габеля, що його відправлено до Москви як надзвичайного посланця, має дату 11 травня р. 1676. До Москви Габель приїхав 9 листопаду. Дипломатична діяльність його (він силкувавсь умовити царя воюватися з Швецією) тривала до

жовтня р. 1678. Донесіння Габелеві написано по-німецькому; переховуються вони в держ. архіві в Копенгагені. Див. Форстенъ, Датскіе дипломаты. Ж. м. н. пр. 1904, вересень, стор. 144—179. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ, I, 232.

263) Горн, Гильдебрант фон, 1676.

Народ. р. 1655 в Кілі; приїхав уперше на Московщину р. 1676, як секретар данського посланця Ф. Габеля. 4 червня р. 1681 він удруге прибув до Москви з самостійною місією, а саме: йому доручили наглядати за всім, що відбувається в Москві й, зокрема, за посольством, що його вирядив був до царя курфюрст Бранденбурзький. Своім пробуванням на Московщині Горн скористувався для того, щоб вистудіювати московську мову. Йї вивчив він так добре, що згодом писав був навіть московські вірші. У донесінні від 6 грудня р. 1681 він повідомляє, що цар на прощальній аудієнції подарував був йому 12 московських книжок у гарненьких палітурках. 16 жовтня р. 1682 Горн утретє приїхав до Москви як посланець і залишавсь тут до 7 вересня р. 1684. Йому доручили прихилити Москву до участі в дансько-французько-бранденбурзькій спілці, скерованій проти Англії, Голандії та Швеції.

Донесіння Горнові, послані до данського короля Христіяна V з Москви, за час від 23 жовтня р. 1682 до 10 червня р. 1684, по-німецькому надруковано в *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv*. Bd. VI. Kjöbenhavn, 1878. pag. 138—198. Форстенъ, Датскіе дипломаты. Ж. м. н. пр. 1904 листопад, стор. 67—84.

264) Вуд та Флавс, 1676.

Вуда й Флавса за наказом од англійського короля Якова II, англійське адміралтейство відкомандирувало обслідувати північно-східню морську путь до Тихого океана. Вуд командував судном, що звалося Спідвель, й зазнав аварії коло берегів Нової Землі. Опис його подорожи вийшов р. 1694 в Лондоні під загол.: *An account of several late voyages and discoveries to the South and North: toward the Streights of Magellan, the South Seas... also towards Nova Zembla, Greenland or Spitzberg, Groyndland or Engrondland; by Sir John Narborough, Captain Tasman, Capt John Wood and Friedrich Martens of Hamburgh*. London, 1694. Див. Nordenskjöld, *Die Umsegelung Asiens u. Europas*. I. pag. 236.

265) Ідес, Еверт, 1677.

Народивсь р. 1657 у м. Глюкштадті в Голштинії. Родом з нього, здається, був голандець, тільки данський підданаець. Він був торговець і від р. 1677 займавсь комерційними справами на Московщині. До видань, поданих в Аделунга, треба додати:

Голандське вид.: Амстердам, р. 1710.

Французьке: 1) *Relation du voyage de Isbrand. Avec une lettre sur l'etat présent de la Moscovie.* Amst., 1699. 2) в VIII томі «*Recueil de voyges au Nord.* Amsterd., 1715. Англійське вид.: Лондон, 1716.

Витяги німецькою мовою надруковано р. 1696 як додаток до книги: Chr. Mentzel, *Chinesische Chronologia, nebst einem Anhang einer Moscovitischen Reisebeschreibung zu Lande nach China, in d. J. 1693—1695 v. d. Abgesandten Isbrand Ides gehalten.* Berlin, 1696. Далі, в журналі «*Ruthenia*» 1811, I, стор. 8—21, 101—115: *Russische Gesandtschaft nach China im J. 1692—1695.* Чеське видання: Прага, 1800.

По-московському в «*Древней Россійской Вивліюнкѣ*, т. VIII і IX.

Життєпис в *Allgem. deutsche Biographie*, Bd. XIII, 747—749; стаття Ф. Ратцеля. — Бантышъ-Каменскій, *Собрание дѣлъ между Россійскимъ и Китайскимъ государствами.* Казань, 1882, стор. 66. Gebhard, *Het leven van N. Witsen.* II, 322. K. G. von Baer, *Peters d. Gr. Verdienste um die Erweiterung der geogr. Kenntnisse.* Petersb., 1872, pag. 17, 18. Устряловъ, *Ист. Петра Вел.* т. II, стор. 308, 309, 508, 509. Прил. XV, 4—8. Елагинъ, *Ист. русск. флота.* IIб., 1869, стор. 61, 62, й додатки I, 241—243, 300—303. Дополненія къ *Актамъ истор.*, т. XII, стор. 90: «*Рядная записъ Елизарія Избранта, о поставкѣ корабельныхъ принасовъ на барколонъ компанствъ Казанскаго и Вологодскаго.*» Posselt, *Der General u. Admiral Franz Lefort.* Bd. II, pag. 65—68. G. Henning, *Die Reiseberichte über Sibirien, von Herberstein bis Ides,* в «*Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Leipzig* 1905, стор. 312—321. G. Cahen, *Histoire des relations de la Russie avec la Chine sous Pierre le Grand (1689—1730).* Paris, 1912; pag. 75—92.

266) Чарторизький, князь Михайло, 1678.

Воевода Сандомирський, М. Чарторизький, прибув до Москви 7 травня р. 1678 в характері польського посла, передати урядові ратифікацію на Андрусівський та Московський договори. З ним приїхав Каз. Ян Сапега. Його лист до папського нунція Мартеллі про те, як одбувалися пересправи, од 14 червня р. 1678, далі його донесіння королеві, од 29 червня й 13 липня 1678, надруковано у А. Theiner, *Monuments historiques*, pag. 131, 135, 136. Див. також pag. 153, 154. — Бантышъ-Каменскій, III, 150, 151, 169, 170.

267) Сапега, Казимір Ян, 1678.

Приїхав до Москви як товариш польського посла кн. Чарторизького. Йому дали це доручення, зважаючи на похилий вік посла.

Життєпис його в виданні: *Sapiehowie.* Т. II, pag. 158—216. — Його донесіння про те, як відбувалися пересправи, в Москві, надруковано у Theiner, *Monuments hist.* pag. 132, 133, 135, 136.

268) Таннер, Бернгард, 1678.

Прибув до Москви р. 1678 у почеті послів Чарторизького й Сапеги. Перше видання його опису посольства зветься: *Legatio Polono-Lithuanica 1678 suscepta; descripta a teste oculato Bernardo Leopoldo Francisco Tannero Voemo, Legati Principis camerario. Edita Norimbergae, 1689.* (отже не 1680, як в Аделунга).

Скорочений московський переклад під загол.: О дѣлахъ польскаго посольства, у Вѣст. Европы 1826, № 6, 21, 23. Див. також: Ж. м. н. пр. 1837, ч. XV.—Сѣверное Обозрѣніе, 1849, I, 718—763.—По-московському перекладено цілком під загол.: Б. Таннеръ, Описаніе путешествія польскаго посольства въ Москву въ 1678 г. Переводъ съ латинскаго, примѣчанія и приложенія П. Ивакина.—Чтенія м. о. н. и др. 1891, кн. III, стор. 1—203.

269) Бутенант, Генріх, 1679.

Був од 1 березня року 1679 фактором данського короля у Москві. 18 жовтня р. 1681 йому доручено сповіщати короля й про те, що взагалі діється у Москві.

29 листопаду р. 1684 король данський призначив його на свого комісара в Москві. Р. 1688 йому надано шляхетської гідности в Данії й дано ім'я «de Rosenbusk»; він належав до тих чужоземців, що їх наблизив до себе за своїх юнацьких років Петро I; провадив у Москві великий торг й володів чавунними заводами під Олонецьким, що їх дістав у спадку од свого батька, голандця родом, той заклав там, власним коштом, двоє заводів, чавунний і мідяний. Данський посол Юст Юль докладно оповідає в своїх записках, що князь Меншиков одібрав ці заводи собі, ба навіть odmовивсь заплатити Бутенантові де Розенбускові тії 20.000 карб. за поставки з заводів, що їх завинив йому цар; кінець-кінцем Розенбуск, як каже Юль, помер у злиднях (р. 1710), пригнічений лихом. Див. Щербачевъ, Датскій архивъ, стор. 269, 170, 273, 280, 283, 287. Записки Юста Юля, изд. Щербачева, 302, 303.

Його донесіння про події р. 1682 вийшло анонімно під загол.: *Eigentlicher Bericht des in der Stadt Mosscau am 15/16 und 17 May Anno 1582 entstandenen greulichen Tumults und grausamen Massacre: wie auch der augenscheinlichen Lebensgefah, in welche der daselbst befindliche Kgl. Daenische Resident mittelst dieses Aufstandes verfallen.* Hamburg. Року не позначено. 8°.

Друге вид. Hamburg, 1682. 4°. Третє вид. під загол.: *Wärhafte Relation der traurigen Tragoedie, welche sich in der Stadt Mosscau mit Ihr. Czaris. Majest. Leib-Wacht zugetragen, den 15. 16. May Anno 1882.* Місця та року не позначено, 4°. Витяги в *Theatrum Europaeum*, т. XII (1691), стор. 441-448.

Передруковано у Устрялова, Ист. Петра Вел. т. I, стор. 330—346.—Берхъ, Царствованіе Ѳедора Алексѣевича, Пб., 1835, т. II, стор. 53—63.—

М. Погодина, Стрѣлецкіе бунты. Ж. м. н. пр., грудень 1873, стор. 223—239.— Його-ж-таки, Семнадцать первыхъ лѣтъ въ жизни Петра, 1672—1687. М., 1875, стор. 38—56 Пор. Устряловъ, I, 271 і 277. Е. Замысловскій, Царствованіе Феодора Алексѣевича, стор. 210.

270) Брзостовський, Купріян, Гнинський, Ян, 1679.

Польські послы; приїхали до Москви 4-го серпня р. 1679 запропонувати спілку проти турків. А втім їм одмовлено. Див. Соловьевъ, Ист. Росс. XIII, 285. Документи й донесіння про їхнє послування надрукував по-латині Тейнер у *Monuments hist.*, pag. 173—196, під загол.: *Actes officiels relatifs aux négations des ambassadeurs polonais à la cour de Moscou au sujet d'une alliance défensive et offensive entre ce deux puissances contre les Turcs: journal des conférences; depeches des ambassadeurs polonais, instruction du roi Jean Sobieski et du gran-duc de Moscovie.* Оригінали цих документів зберігаються в Ватиканському архіві в Римі.

271) Томицький, Костянтин, 1680.

Польський посол; приїхав до Москви 23 серпня р. 1680 запропонувати цареві союз з Польщею. Його послування було невдале й він поїхав геть 20 вересня.

Повідомлення про пересправи, передане з польського боку панському нунцієві в Варшаві; донесіння Томицького йому-ж-таки про цареве одружіння, донесіння від його до польського короля й нунція про те, як його прийнято на Москві, надрук. Тейнер, *Monuments hist.*, pag. 207-212.

272) Фабриціус, Людовин, 1680.

Шведський підполковник і посол до перського шаха. Прибув до Москви 1 січня р. 1680 й клопотавсь, щоб йому дозволили вільно переїхати Московщиною. Виїхав до Персії 28 січня. Проїхав назад у вересні р. 1682. Знову їде до Персії через Москву у липні р. 1683. З Москви виїхав 5 вересня. Повернувся р. 1687. 12 серпня р. 1697 Фабриціус приїхав знову до Москви, їхавши до Персії, й виїхав з Москви 27 вересня. Повернувся 3 лютого р. 1700.

Його донесіння в держ. архіві в Стокгольмі. Бантышъ-Каменскій, IV, 197, 199, 200, 203, 205—207.

273) Кельх, Христіян, 1680.

Аделунг каже (II, 391), що другу частину Ливонського літопису Кельха не надруковано. Тимчасом її видав Лосіус р. 1875 під загол.: *Christ. Kelch, Liefländische Historia, Continuation 1690—1707. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben. Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von Joh. Lossius. Dorpat, 1875. XXX і 629 стор.*

274) Невестинський, Станіслав, 1681.

Польський посол; приїхав 28 листопаду р. 1681 ще раз запропонувати спілку супроти турків. Відпущений 13 грудня без певної відповіді. Документи про його послування надрукував Тейнер, *Monuments hist.*, pag. 229-234 латинською мовою, за оригіналом Ватик. архіва, під загол.: *Relations officielles des négations de l'envoyé polonais a la cour de Moscou au sujet d'une alliance offensive et defensive entre ces deux cours.*

275) Невідомий, 1681.

«Повѣствованіе о Сибири» (Пб., 1822), що його видав Григорій Спаський, належить до часів Федора Олексієвича й містить твір невідомого автора під заголовком: *Relatio de Siberia, qua continetur notitia dictae provinciae et littoris Oceani glacialis et orientalis; a portu S. Michaelis Archangeli, usque ad Chinam sive Catajum. Scripta anno 1681.* Автор прожив у Сибіру п'ятнадцятеро років. Див. Замысловскій, *Царствованіе Θεодора Алексѣевича*, стор. 203.

276) Невідомий, 1682.

Narratio rerum quae post obitum Alexii Mikalowicz Russorum Imperatoris gestae sunt Moscuae XI Kal. Oct. MDGLXXXII missa ex urbe Moscu ad Archiepiscopum Corinthi Franc. Martelli Florentinum, nuntium Apostolicum apud Joannem III regem Poloniae, reperta, ex autographo ad verbum scripta et in lucem edita a Seb. Ciampi, Florentiae, 1829. Твір цей—то донесіння невідомого автора про стрілецький заколот у травні р. 1682. Донесіння тєє надіслано з Москви до Варшави у жовтні р. 1682 папському пунцієві Мартеллі. Видав це донесіння, Чіямпі перевидав його у першому томі своєї «*Bibliografia critica*» (Firenze, 1834), pag. 75—79. По-московському (під ред. М. Погодіна) в Ж. м. н. пр. 1835 р., січень, стор. 69—82.

На початку цього донесіння, у т. зв. *Narratio rerum*, розказано про події, котрі сталися були від смерті Олексія Михайловича аж до р. 1682. Автор каже, що боярин Матвеев мав цілковиту в цього царя довіру. Матвеев наче-б-то не хотів був використати свій вплив на слабого царя, щоб спекатися Федора й посадовити на престіл молодшого брата його, Петра, сина Наталі Кирилівни Нарішкіної. Те самісіньке каже й автор *Diariusz'a zaboystwa*. Та московські джерела не стверджують оцих відомостів. У них про це і слівця ніде немає. Отож, виходить, зазначені відомості не що инше як неправдиві й безґрунтовні чутки.

Див. також: М. Погодінъ, Семнадцать первыхъ лѣтъ въ жизни Петра, Прилож. стор. 60—68. Е. Шмурло, Критическія замѣтки по исторіи Петра Вел. Ж. м. н. пр. 1900, жовтень, стор. 338—339.

277) Невідомий, 1683.

Diariusz zaboystwa tyranskiego senatorow Moskiewskich w stolicy roku 1682 y o obraniu dwoch carow Joanna y Piotra. Щоденник звірячого винищення московських бояр в столиці р. 1682 й обрання двох царів Петра й Івана.

Щоденник цього склав р. 1683 невідомий для нас поляк. Автор спочатку оповідає про двірські події, що відбулися, коли помер Олексій Михайлович, і безпідставно гадає, наче-б-то боярин Матвеев лагодивсь посадовити на престіл Петра. Та найбільше оповідає щоденник про стрілецький заколот 15, 16 і 17 травня, про дальшу сваволю стрільців і страту Хованських; і всенька оця частина діяріуша має цілком правдоподібний характер. Узагалі діяріуш містить багато деталей, що їх подає спостережник об'єктивний.

Рукопис діяріуша зберігається в Публічній держ. бібліотеці в Ленінграді й уже р. 1858 в літературі є вказівки на вагу його (Бібліографіч. отрывки VIII. Отеч. Записки 1858, червень, стор. 538, 539). З рукопису користувалися Соловйов, Арістов, Замисловський, Щепкін, Шмурло. Р. 1901 рукописа видано в збірникові: Старина и Новизна, кн. IV, стор. 394—407 (додано московський переклад). Дуже змістовний та цінний розгляд цього видання дав Е. Ф. Шмурло: Польскій источникъ о воцареніи Петра Вел., в Ж. м. н. пр. 1902, лютий, стор. 425—448. — Друкований німецький переклад виїшов р. 1684 під загол.: Kurtze und gründliche Relation, wie die vornehmste Moscovitische Herren in der Stadt Moszcow Anno 1682 jämmerlich seyn niedergehauen, und die beyden Printzen Johannes und Petrus zu Zaren erwehlet worden. (Місце не позначено). 4°, 17 стор. — Погодинъ, Семнадцать первыхъ лѣтъ въ жизни Петра, стор. 58—60.

278) Гюлленшерна, Конрад, Клінкстедт, Йона і Оттон Стакельберг, 1684.

Інструкцію цим шведським послам, що прибули до Москви 28 квітня 1684 р., щоб підтвердити Кардиський мир, позначено 7-го січня. Виконавши вдало дані їм доручення, послы виїхали з Москви 2 червня. «Протокол», що вони склали, та донесіння їхне зберігаються в держ. архіві в Стокгольмі. Див. також Бантышъ-Каменскій, IV, 200, 201. Форстенъ, Сношенія Швеціи. Ж. м. н. пр. 1899, вересень, стор. 50—54.

279) Шлейсінг, Георг Адам, 1684.

Народивсь у Дрездені або в околицях цього міста, близько р. 1660 й якийсь час учивсь на Єнському Університеті. Ознайомившись з книгою Олеарія про Московщину, він зробив подорож по східній Європі і через Норвегію, Швецію та Фінляндію діставсь до Нарви, а звідти через Новгород до Москви, куди й приїхав 22 квітня р. 1684. На Московщині, де він прожив близько трьох років, йому не пощастило; він повернувся до Німеч-

чини й тут узявсь видавати книги про Московщину, що в них під різними заголовками повторюється власне те-ж самісіньке. Усі ці видання згодом поробилися дуже рідкі. Перший твір видав був Шлейсінґ р. 1688 у м. Циттау під заголовком: «Anatomia Russiae deformatae. Das ist: Beschreibung des Moskowiter oder Reusslandes». — Р. 1690 він надрукував в Єні книгу «Neu entdecktes Sibirien і перевидав її р. 1692 під заголовком Neu entdecktes Sieweria, worinen die Zobeln gefangen werden, wie es anjetzo angebaet und bewohnet ist nebst desselbigen abgefasseter Charta. З деякими змінами цей твір друкують рр. 1693 і 1694, як додаток до його-ж-таки видання: Dereg beyden Czaaren in Russland Iwan u. Peter Alexewitz nebst dero Schwester, der Princessin Sophia, bishero dreyfach geführter Regimentsstab.

Мапа Сибіру, згадана в заголовку цього видання р. 1692, справді є в примірникові цієї книги, що зберігається в бібліотеці кол. ун-ту, тепер ІНО, в Києві. Шлейсінґ пояснює тут, що мапу складено «на московський взірєць за указом од царів за допомогою досвідчених німецьких старшин», він-же видобув оригінала й переказав його, оскільки це було можливо, на німецький штиб. Слова «за указом царів» історіограф Міллер безпідставно застосовує до царів Івана й Петра Олексієвичів. У примірникові видання р. 1692, що з нього користувався Міллер, мапи не було і через те він навіть не був певний, чи-ж вона справді існує. «Если эта карта и была когда-нибудь напечатана», — каже він, — «то въ ней навѣрное было очень мало правды, потому что самый текстъ книги изобилуетъ множествомъ грубѣйшихъ ошибокъ, которыя авторъ могъ бы поправить по картѣ, разъ она была точнѣе». Спаський, покликуючися на Г. Ф. Міллера, каже: «была карта Росси и Сибири, сочиненная по указу царей, Иоанна и Петра». Проте, біограф Шлейсінґів, бар. Модест Корф, знайшов р. 1854 цю мапу при виданнях 1693 та 1694 рр. і зве її «точно переисполненную нелѣпостей». Тільки-ж він не зумів оцінити її. Ця мапа для нас дуже цікава, бо з неї точна копія з мапи Сибіру стольника й воеводи Петра Івановича Годунова р. 1667. Нерозв'язане лишається тепер тільки питання, чи скопіював Шлейсінґ її з рукописного або з друкованого оригіналу. Шлейсінґ назвав свою копію «Siwerische Landcharta» й позначив її 1690 роком. Завбільшки вона 26×21 см.

Див. М. Корфъ, Библиографическіе отрывки. Отеч. записки 1854, серпень, стор. 139—142. Müller, Sammlung russ. Geschichte VI, pag. 31.— В. Кордтъ, Mat. по ист. русск. картогр. II сер. вып. I, стор. 25, 26; карта № XXV.

280) Блюмберг, Севастьян фон, 1684.

Посли від імператора Леопольда, Яган Христофор Зеровський й Севастьян фон Блюмберг прибули до Москви 14 травня р. 1684 для пересправ що-до антитурецької ліги. Донесіння Блюмберґові: 1) до папи 2-го липня р. 1684 і 2) до палського нунція Паллавічіні 13 травня р. 1658, надрукував Тейнер, Monuments hist., pag. 281, 282, 293, 295.

281) Вотта, Карл Маврикій, 1684.

Цісарський гінець Вотта приїхав з Відня до Москви 14-го червня р. 1684. Його донесіння, надіслані з Смоленська й Москви, у Theiner'a, Monuments hist., pag. 282, 283, 306.

282) Ліберт, 1684.

Був у почеті цісарського посла Блюмберга. Повідомляє панського пунція Паллавічіні 25-го червня р. 1684 про те, як одбуваються пересправи. Theiner, Monuments hist., pag. 286, 287.

283) Огінський, князь Мартиніян і Грзімультовський, 1686.

9-го лютого р. 1686 прибули до Москви великі послы польські: князь Мартиніян Козельсько-Огінський й Грзімультовський, воевода Познанський.

Їхні донесіння від 22-го лютого, 3-го, 4-го, 9-го, 16-го травня р. 1686 у Theiner'a, Monuments hist., pag. 302—305, 321.

284) Авріль, Пилип, 1687.

Коли наприкінці XVII в. Товариство Ісусове вирішило розвинути пропаганду і в Китаї, воно доручило Пилипові Аврїлеві відшукати дорогу сухоходом між Францією та Китаєм, бо вона була коротша й зручніша як морська. Плавба з гаванів південної Франції до Пекіну тривала звичайно близько двох років. Авріль та його подорожній товариш, Барнабе, вирішили в січні 1685 р. їхати до Астраханя й звідти через Бухару та Самарканд до Китаю. Коли-ж єзуїти в Астраханю довідалися, що їхати через Бухару річ небезпечна, вони надумалися вирушити до Москви, сподіваючися звідти дістатися до Китаю з китайськими купцями, що саме перебували в Москві. Після багатьох пригод, Авріль та його супутник дісталися до столиці допіру десь у половині січня р. 1687 й заходилися клопотатися про проїзну грамоту. Вони, проте, наприкінці лютого одержали негативну відповідь і кінець-кінцем їх вислано з Москви. Через те єзуїти надумалися здобути в Парижі королівські рекомендаційні грамоти й повернутися з ними до Москви. Дорогою Авріль залишивсь у Варшаві: там він добивсь, що його призначили на королівського математика в Пекіні. Одержавши листа від Людовика XIV для московських царів, Авріль покинув Польщу у вересні р. 1688 й, подолавши геть-усі перешкоди подорожні, нарешті напочатку січня р. 1689, за допомогою від польського гінця Йосипа Лядинського, щасливо приїхав до столиці. Тільки-ж і цим разом йому наказано геть ваїхати з Москви й йому насилу пощастило одержати дозвіл залишитися до кінця масниці.

Після цих невдач Авріль вирішив прокладувати собі шлях до Китаю через Константинопіль; але тут він ослаб і наприкінці листопаду р. 1689

повернувся до Тулону. У Франції він склав опис своїх подорожів; зокрема про Московщину він говорить розмірно мало, бо збирався був написати про неї спеціальну книгу. Його твір зветься: *Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie entrepris pour découvrir un nouveau chemin á la Chine*. Paris, 1692.

Згодом Авріль намагався дістатися до Китаю морем, та й тут йому не пощастило, бо він помер на кораблі, недалеко острова Формози, у жовтні р. 1698.

Про подорожі Аврїлеві о. Пірлінг надрукував цікаву й цінну статтю в Русской Старині, 1902 р. вересень, стор. 473—483. Вона ввійшла до його-ж-таки збірника: «Историч. статьи и замѣтки» під загол.: Французскій іезуїтъ въ Москвѣ въ XVII столѣтіи.

285) Рейер-Чаплич, Йоган, 1688.

Коли помер вел. курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, престіл посів другий син його Фрідріх III р. 1688. Новий курфюрст вирядив до Москви в характері посла Йогана Рейера, що мав повідомити про те, що Фрідріх Вільгельм помер, а престіл посів Фрідріх III. Він повинен був, крім того, словістити царя, що новий правитель бажає відновити з Москвою давні дружні стосунки. Рейер приїхав до Москви 17 листопаду р. 1688 й виїхав 21 березня р. 1689.

Його донесіння зберегаються в держ. архіві в Берліні. Див. Форстенъ, Бранденбургъ и Москва, 1688—1700. Ж. м. н. пр. 1905 листопад, стор. 62 і дд. Бантышъ - Каменскій, Обзоръ, IV, 19—21.— В. v. Köhne, Berlin, Moskau, Petersburg. 1649—1763. Berlin, 1882, pag. 18—28.

286) Де-ла-Невіль, 1689.

Посол од французького уряду в Польщі, маркіз де Бетюнь, відкомандирував Ла-Невіля, що був при ньому, з Польщі до Москви. Там Невіль залишався протягом другої половини р. 1689 в характері таємного агента. Його *Relation nouvelle et curieuse de la Moscovie* видано в Парижі р. 1698 і в Гаазі р. 1699. По-англійському: Лондон 1699. Голандські видання: *Utrecht*, 1699 і 1707. А. Бравдо розв'язав питання, чи «Реляцію» справді написав Невіль, і чи не править це ймення за псевдонім. Бравдо відкидає здогад, наче-б-то ім'я Невіля вигадане. (Сборникъ статей въ честь Д. О. Кобеко. Пб., 1913, стор. 248—249). Погодін присвятив Невілевому «Сказанію о Московіи» окрему розвідку; див. Семнадцать первыхъ лѣтъ въ жизни Петра. Прилож. стор. 72—92. Устряловъ, Ист. Петра, т. I, стор. LXII і т. II, стор. 322. Н. Чариков подає в книзі «Посольство въ Римъ Павла Менезія», стор. 497—694, критичний огляд звісток про Менезія, що містяться в Невілевому повіданні, й огляд літератури про Невіля. По-московському: Русскій Вѣстникъ 1841 № 9 і 10.—Новий переклад А. Бравдо: Русск. Старина 1891 т. 71 і 72: Записки Де-ла-Невилля о Московіи въ 1689 г.

287) Давид, Георгій, 1689.

Єзуїт Георгій Давид, приїхавши до Москви р. 1685 разом із цісарським кур'єром Йоганом Курцем, сповістив у листі від 1-го липня р. 1689 папського нунція Кантельмі про те, що Московський уряд засудив на смерть 30-го червня двох протестантських єретиків, а саме Конрада Нордермана й Квірина Кульмана. Обох їх спалено живцем 4-го вересня. О. Давида та його товариша Товія Тихановського вислано з Москви в жовтні; 12-го видано указа «отпустить ихъ милостиво и дать имъ жалованья и подводы до Литовскаго рубежа». Напередодні їхнього від'їзду о. Давид склав записку про їхнє вислання, що зветься: *Brevis relatio revolutionis in regno Moscovitico, et expeditionis repentinae patrum Societatis Jesu, P. Georgii David, et P. Tobiae Tichanowski, missionariorum augustissimi Romanorum imperatoris, Moscuae Anno 1689 12 octobris in fide sacerdotali conscripta a P. David.* Записку цю видав р. 1857 москаль-єзуїт Іван Гагарін у книзі: *Études de Théologie, de Philosophie et d'Histoire, publ. par. les P. P. Charles Daniel et Jean Gagarin de la Comp. de Jésus. Paris, T. I, 1857, pag. 389—427.* Див.: Памятники дипл. снош., т. VII, 547—580. — Собр. гос. грам. и дог., т. IV, 617, № 203. — Соловьевъ, Ист. Росс., XIV, 152. Dukmeyer, Korbs Diarium, Bd. I, pag. 73—80. Theiner, Monum. hist. pag. 340. Pierling. La, Russie et la St.-Siége, IV, pag. 113.

288) Кніпер, Томас, 1689.

Томас Кніпер (він-таки Кніперкрона) приїхав до Москви заступити шведського комісара Коха 7 червня р. 1689. Через нього на початку 1697 р. надіслано до шведського уряду клопотання, нехай-би він продав для московської армії 600 мідяних гармат. Кніпер сповістив 4 травня р. 1697 по-сольський приказ про те, що шведський король надішле першими кораблями до Нарви 300 гармат залізних дурно. Гармати ці справді привезено до Нарви в лютому р. 1698. Кніпер нічого не знав про військові плани Петра, і в своїх донесіннях повідомляв шведський уряд про миролюбство царя. Отож 16 травня р. 1700 він писав до Стокгольма: «Цар, другого дня, як повернувся з Воронежа, одвідав мою домівку й жартівливо закидав моїй дружині, навіщо вона писала до своєї доньки в Вороніж, наче-б-то московське військо ладнається йти на Лівонію; через це в Москві усі шведи дуже перелякані. Донька твоя, мовляв цар, так розплакалася, що я ледві міг її розважити. Дурненька, сказав я їй, невже ти гадаєш, що я погоджуся почати несправедливу війну й розірвати вічний мир, що я його підтвердив. Ми всі такі були зворушені з його слів, що не могли втриматися од сліз, і коли я прохав його вибачити моїй дружині, він мене обійняв». Коли 19 серпня того-ж-таки року в Москві виголошено війну Швеції, Кніпера того-ж дня заарештовано з дружиною й п'ятьма дітьми. 20 вересня в Стокгольмі біля будинку московського резидента, Хілкова, поставлено варту й наказано йому з двору не ходити. (Устряловъ, И. Петра, III, 369; IV, II, 145, 146).

З меморіалу, що його Кніпер 29 серпня р. 1700 подав Петрові, видно, що від царського ймення Кніперові запропоновано на вибір: або зостатися під арештом у Москві, або через Смоленськ виїхати за кордон. Через те Кніпер, щоб не потрапити до рук ворогові, прохав дозволу виїхати за кордон иншим шляхом, а саме через Архангельськ. Через Ф. А. Головіна Кніпера повідомлено, що його прохання завдоволено й йому дано 12 підвід, 10 солдатів й харчові гроші. Все-ж Кніпер залишавсь у Москві й допіру в січні р. 1707 його перевезено звідсіля до Ярославля під вартою. У вересні р. 1721 Кніпера одзволено. 21 січня р. 1723 його син Томас Кніперкрона подав до колегії закордонних справ у Москві королівську грамоту, що його призначено агентом. У держ. архіві в Стокгольмі зберігаються донесіння Кніпера-батька, надіслані до президента урядової канцелярії графа Піпера в Стокгольм, за час од 1689—1700 рр. — Листи Кніперові, надіслані до шведського ген.-губернатора в Ризі од 1693 до 1700 р., переховуються в шведському архіві в Ризі. Див.: Б.-Каменській, IV, 203—205, 208, 210, 221.

289) Плейєр, Отто, 1692.

Був пасинок австрійського дипломата Йогана Гната Курца, що прибув до Москви з Відня в характері гінця р. 1685 й посла р. 1691. Плейєр приїхав 18 листопаду р. 1692 з Відня до Москви, офіційно щоб студіювати московську мову, а власне, щоб сповіщати австрійський уряд про акції московського війська й, узагалі, про політичні події. Московський уряд допустив його. Отож, р. 1694 він був у почеті Петра в Архангельську, р. 1695 і 1696 був самовидцем Озівських походів, бачив р. 1698 як карали стрільців. Звичайно один раз на місяць він повідомляв свій уряд про все, що бачив та чув. У червні р. 1703 здобув звання секретаря посольства; далі, на початку р. 1710 його викликано до Відня, і до Москви він повернувся як цісарський резидент. У серпні р. 1712 знову їздив до Відня й, повернувшись в квітні р. 1713, оселився у Петербурзі. На вимогу Петра од 18 березня р. 1718 Плейєра, в звязку з справою царевича Олексія, відкликано. Устрялов скопіював у Віденському держ. архіві 180 донесіннів Плейєрових. З них надруковано в Історії царствования Петра, т. II, стор. 568—582: Донесіння про перший похід під Озів (од 4 січня р. 1696); т. III, стор. 632-652: Донесіння од 28 березня, 8 липня, 6 серпня й 8 жовтня 1697 р. Далі од 10 січня й 7 березня р. 1700. Донесіння за инші роки надруковано т. IV, II, 539—660 і в VI томі. Життєпис Плейєрів склав А. Hasselblatt: Otto Anton Pleyer, der erste accreditirte österreichische Diplomat am russischen Hofe. 1692—1719. Russische Revue. Bd. VII. Petersb., 1875, pag. 281—316, 415—435.— Б.-Каменській, Обзоръ, I, 43—45, 49.

290) Фінгаген, Пилип, 1693.

Шведський агент у Новгороді. Його донесіння зберігаються в архіві шведських ген.-губернаторів у Ризі. Див. Katalog des Schwedischen Generalgouverneur-Archivs. Riga, 1908, стор. 29.

291) **Герберс, Тома, 1694.**

Шведський агент у Пскові. Його донесіння зберігаються в архіві шведських генерал-губернаторів у Ризі. Див. Katalog des schwed. Generalgouverneur-Archivs, pag. 29.

292) **Гейнс, Павло, 1697.**

Данський посол; приїхав до Москви 17 липня р. 1697 й помер тут-таки 10 червня р. 1705. Петро I покладався на нього й приятелював із ним.

Його донесіння (писані по-французькому) зберігаються в королівському архіві в Копенгагені. Витяги надруковано у Форстена, Датські дипломати, Ж. м. н. пр. 1904, листопад, стор. 84—101; грудень, стор. 291—374.

293) **Пітерсен, Симон, 1698.**

Донос данського інженера С. Пітерсена на чужоземця Алфера, 15-го грудня 1698 р. — Листи його-ж цареві Петрові з Воронежа, 14-го й 16-го вересня р. 1698. Див. Матеріали для історії Воронежской и сосьднихъ губерній. Воронежські акти. Том I. Воронежъ, 1887, стор. 301—309.

294) **Клінгеншерна, Нарстен, 1698.**

Камер-юнкер шведського короля; приїхав 5-го лютого р. 1698 до Москви сповістити, що він привіз до Нарви 300 гармат, надісланих цареві, як дарунок. Залишавсь у Москві до 21 червня; листи, що він надіслав звідси королеві, зберігаються в держ. архіві в Стокгольмі. Див. також: Форстенъ, Сношенія. Журн. м. н. пр. 1899, вересень, стор. 77, 78. Бантышь-Каменській, IV, 206.

295) **Геральд, Місіонер, 1698.**

Витяг з листа, надісланого з Москви до о. Франциска Дубського 23-го вересня р. 1698. Див. Письма и донесенія іезуитовъ о Россіи. Пб., 1904, стор. 1.

296) **Гуарієнт, Христофор Гнат, 1698.**

Приїхав у квітні р. 1698 до Москви як цісарський посол. Уже р. 1684 він секретарював при посольстві Зеровського. 23 липня р. 1699 Гуарієнт покинув Москву. При ньому був за секретаря Корб, автор відомого щоденника. У монографії, цьому щоденникові присвяченій, Ф. Дукмейер повідомляє, що йому пощастило відшукати в баварському місті Амберзі архів посольства Гуарієнта, що складається з 168 аркушів і зветься: Akten der Sulz-

bacher Geheimen Kanzlei über die Reise des Hofkriegsrats von Guarient nach Moskau und seinen Aufenthalt in Russland 1698—1700. Тут є й загальне донесіння послове про його посольство, складене латинською мовою. Воно змальовує подорож до Москви, перебування в столиці й поворот на батьківщину. Див. F. Dukmeyer, Korbs Diarium itineris in Moscoviam. Berlin, 1909, pag. 43—64.

297) Корб, Іван Георг, 1698.

Життєпис в Allgem. Deutsche Biographie, Bd. XVI, стор. 701.

Французький переклад його «Diarium itineris in Moscoviam»: Recit de sanglante révolte des strélitz en Moscovie par J. G. Korb. (Bibliothèque Russe et Polonoise, vol. VIII) Paris, 1859.

Англійський переклад: Diary of an Austrian secretary of legation at the Court of Czar Peter the Great. Translated from the original latin and edited by the count Mac Donnel. London, 1863.

Уперше на московську мову перекладено зараз-таки, як книга з'явилася була в світ. Тільки-ж переклад той не був повний і в ньому проминуто різкі відзиви про Петра I. Його й досі не видано. Зберігається в головному архіві колишнього міністерства закорд. справ у Москві. Витяг з щоденника Корбового надруковано р. 1840 у 4-ій книзі «Очерковъ Россіи», що їх видавав В. Пасек. Тут О. Рославський надрукував статтю «Москва въ 1698 году», складену за Корбом. Він подає при цьому уривки з щоденника у перекладі.

Далі М. І. Семевський надрукував у Бібліотекѣ для чтенія, ч. 159 (1860 р.) стор. 5—58 переклад однієї частини щоденника: Россія въ 1699 г. Дневникъ І. Г. Корба. — Далі він-таки надрукував в Отечественныхъ Запискахъ т. СXXXIII (1861 р.), стор. 102—130: Разсказъ очевидца І. Г. Корба.

Цілком переклали Корба Б. Женев та М. Семевський у Чтеніяхъ М. о. и. и др. 1866, кн. 4 і 1867 кн. 1 і 2, й окремо.

Уривки з щоденника подав С. К. Смірнов у Русск. Вѣстникѣ 1866 кн. 4, стор. 734—770 і кн. 12, стор. 500—531 під загол.: «Матеріали для русскої исторіи. Дневникъ Корба». Новий переклад: І. Г. Корбъ, Дневникъ путешествія въ Московію 1698 и 1699 гг. Переводъ и примѣчанія А. І. Маленна. Пб., 1906.

Монографія, присвячена щоденникові Корба, вийшла в Німеччині під загол.: F. Dukmeyer, Korb's Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen. Bd. I. II. Berlin, 1909—10. Див. також: Karl Th. Heigel, Ein deutscher Bericht über den Hof Peters des Grossen, в збірнику: Geschichtliche Bilder und Skizzen von Karl Theodor Heigel. München, 1897, pag. 105-120.

298) Принцен, Марквард Людвіг фон, 1699.

Народ. 14 квітня р. 1675, пом. 8 листопаду р. 1725. Був при королях пруських Фрідріхові I й Фрідріхові Вільгельмові I за обергофмаршала й завідував відділом народньої освіти. Його життєпис Allg. deut. Biogr., Bd. 26, pag. 596—599.

Приїхав до Москви 24 січня р. 1699 в характері посла від курфюрста бранденбурзького Фрідріха III, з дорученням вітати Петра з поворотом з закордонної подорожи. Окрім того, він мав клопотатися, щоб Петро вплинув на польський уряд, нехай-би заплатив курфюрстові належні з його гроші й припинив суперечки з приводу того, що курфюрст захопив місто Ельбінґ. Прінтцен мав тоді тільки 24 р. зроду й юний Петро почував до нього чималу симпатію. 1-го березня р. 1699 відбулася врочиста остання авдієнція.

У жовтні р. 1700 Прінтцена вдруге виряджено до Москви в характері посла. Цим разом він пробув тут аж до вересня р. 1701. Його донесіння зберігаються в держ. архіві в Берліні. Див. Форстенъ, Бранденбургъ и Москва, 1688—1700. Ж. м. н. пр. 1905, листопад, стор. 80—87. — Dukmeyer, Korbs Diarium itineris in Moscoviam. Bd. I, pag. 320 і дд. — Начало дружественныхъ сношеній Россіи съ Пруссіей. Сборникъ Московск. гл. архива мин. иностр. дѣлъ. Вып. I, Москва, 1880, стор. 93—106.

299) Задора-Цизельський, Тимофій, 1699.

Прибув до Москви у почиті бранденбурзького посла Л. фон-Прінтцена, що мав між иншим і доручення влаштувати Цизельського в Москві на посаду бранденбурзького резидента. Цизельський знав московську мову. Дорогою до Москви, Прінтцен вирядив Цизельського з Риги наперед 7/17 грудня р. 1698, і той провадив про свою подорож окремого щоденника «*Diarium des Herrn von Cieselsky, als derselbe von Herrn von Printzen vorausgeschicket worden, von 7/17 Dec. 1698 an, da er aus Riga ausgereiset*». Щоденник цей знаходиться в держ. архіві в Берліні.

У своїй останній авдієнції, 1 березня р. 1699, Прінтцен представив Петрові Цизельського як бранденбурзького резидента, але тому не довелося довго бути на цій посаді. Шведський комісар Тома Кніпер улаштував 16/26 жовтня того-ж-таки року в себе на квартирі вечірку й запросив також Цизельського й Фон-Ранка, маршала шведського посольства, що прибуло 26 липня (5 серпня). Коли гості вже були на підпитку, Цизельський мав суперечку з шведським маршалом, і той його серйозно поранив у правий бік грудей. (Про цей інцидент є докладне оповідання в життєпису Карла XII, що його склав Нордберг: *Leben Carls des Zwölften, Königs in Schweden, Hamburg, 1745, Th. I, pag. 112, 113*). Цизельському загоїли рану й 22 листопаду (2 грудня) він уже міг підписати своє донесіння про це курфюрстові; тільки-ж здоров'я його це остаточно похитнуло. 18/28 січня 1700 р. він написав своє останнє донесіння й незабаром помер. Австрійський резидент О. Плейер сповістив про це свій уряд 7 березня р. 1700. У держ. архіві в Берліні зберігається справа з написом: «*Berichte des Residenten Ciesielski, 1699: März-Dezember*». Див. Dukmeyer, Korbs Diarium. Bd. I, pag. 393—401. Б.-Каменський, IV, 27. — Устряловъ, Петръ Вел., т. III, 650. Форстен надрукував вітати з донесіннів Цизельського. Див. його: Бранденбургъ и Москва 1688—1700. Ж. м. н. пр. 1905, листоп. стор. 73—80.

300) Кенігсеґ, 1699.

Був з його родом німець і підданиць курфюрста бранденбурзького. Проте, він став на військову службу до курфюрста Саксонського. Коли р. 1699 Август II за ухвалою своєї таємної ради вирядив до Петра в Москву саксонського генерал-майора Карловича, щоб скласти спілку супроти Швеції, то Кенігсеґ, мавши тоді в саксонській армії чин капітана, повинен був з ним їхати. Карлович уже р. 1698 був у Москві, а саме: він зустрічав Петра в Відні й 25 серпня прибув у Петровому почеті до Москви. Цим разом Карлович приїхав 18 вересня р. 1699, одищено його наприкінці року. Коли бранденбурзького резидента Цизельського 16/26 жовтня поранив маршал шведського посольства, майор Ранк, с.-то та сама особа, що р. 1697 за 1½ верстві од Риги, за дорученням од губернатора, зустріла велике московське посольство, то Кенігсеґ своєю волею надіслав курфюрстові бранденбурзькому донесіння про стан здоров'я пораненого, а саме: 18/28 жовтня, 25 жовтня (4 листопаду), 2/12 листопаду р. 1699. Кенігсеґ мабуть їхав з Карловичем, коли той наприкінці року відїздив з Москви, але на початку лютого р. 1700 він знову приїхав до Москви й 22 травня (2 червня) знову надіслав донесіння курфюрстові до Берліна, додавши інвентаря речей, що лишилися по небіжчикові Цизельському.

Коли фон-Прінтцен вдруге приїздив до Москви як бранденбурзький посол, він писав курфюрстові Бранденбурзькому дорогою до Москви з Мітави: «...що-ж до вакантної посади резидента у Москві, то я докладно переговорив з Кенігсеґом, маючи на увазі, що з нього людина підхожа для цієї посади, крім того його добре прийнято у царя, він гаразд знається на московських справах і, нарешті, має гарні маніри й тримає себе пристойно. Він-таки цілком погоджується прийняти посаду небіжчика Цизельського й виконувати її як слід. А втім, через те, що він у польській армії вже за підполковника, він просить дати йому як резидентові відповідний чин і утримання». Прінтцен прибув до Москви наприкінці січня р. 1701, під той час, коли Кенігсеґ тимчасово перебував у Варшаві. Та вже 31 січня Прінтцен пише до курфюрста: «Бувши у Федора Олексієвича Головіна, я несподівано зустрів там фон-Кенігсеґа, що третього дня пізно ввечері приїхав з Варшави. З його тепер підполковник королівської гвардії, але він запевнював мене, що все ще згодний податися у відставку й заступити посаду резидента». А втім цього не сталося. Наприкінці лютого Кенігсеґ мав їхати з Петром на вояцьку думу в Біржах. Коли він повернувся із Бірж, наприкінці березня його призначено на польсько-саксонського посла в Москві, посаду-ж резидента заступив молодий курляндець Георгій фон-Кейзерлінґ. Що-до Кенігсеґа, то він недовго виконував обов'язки посла; він утон у Неві 22 квітня р. 1703. (Див. Dukmeyer, Korbs Diarium, Bd. I, pag. 396—421. Устрялов, Ист. Петра, т. III, 323, 464, 651; т. IV, I, 96. Письма и бумаги Петра Вел., т. I. II). Незадовго до своєї смерті Кенігсеґ висловив бажання стати на службу до Петра. Йому пожалувано підмосковне село Булатніково. В своєму донесінні од 10 травня 1703 Плейер гудить вдачу небіжчика

Кеніґсеґа. Устрялов (IV, 147) і Дукмейер (II, 197) переконливо довели, що оповідання леді Рондо про інтимний зв'язок Кеніґсеґа з Ганною Монс цілком безпідставне.

301) Еміліян, о. Франциск, 1699.

Двоє листів о. Франциска Еміліяна з Москви, від 23 червня й 15 грудня 1699. Див. Письма и донесенія іезуитовъ, стор. 16—50.

302) Бергенськь, Іван, Ліндегьскь, Андерс, Еозандер, Гете, Самійло, 1699.

Посли ці приїхали з Швеції сухоходом через Торнео й прибули до Москви 26 липня р. 1699, щоб підтвердити Кардиський мир і Плюське перемир'я. Виїхали з Москви 3-го грудня. 19-го серпня р. 1700, Петро виголосив війну Швеції. Бантышъ-Каменскій IV, 207, Форстенъ, Сношенія Швеції, Ж. м. н. пр. 1899, вересень, стор. 79—90. Донесіння й протокол послів зберігаються в держ. архіві в Стокгольмі.

303) Галларт, Барон Людовик Микола фон, 1700.

Народивсь 12 жовтня р. 1659 у місті Гузумі в Голштинії. Король Август II надіслав його до царя Петра на початку шведської війни як досвідченого військового інженіра; 2 жовтня р. 1700 він узявсь керувати облоговими роботами під Нарвою, та вже 30 листопаду шведи захопили його в полон. Р. 1705 його виміняно на генерала Арвіда Горна, тож він і повернувся на московську службу. Помер у Лівонії р. 1727.

Під Нарвою Галларт писав щоденника, що його оригінал зберігається у барона Кампенгаузена в маєткові Ореллен (Лівонської губ.). Див. Das Tagebuch des Generalen von Hallart über die Belagerung und Schlacht von Narva 1700. Herausgegeben von Dr. Fr. Bienemann. (Sonderabdr. aus den «Beiträgen z. Kunde Ehst-, Liv-, und Kurlands»). Reval, 1894, 81 стор.

Устряловъ, Ист. Петра Вел. I, стор. LII і LXXXVI, IV, II, 165.

304) Ланген, Барон Ян Ернест, 1700.

Польський посол од р. 1700. Його донесіння з Москви од 29 липня, 4 й 15 серпня р. 1700 надрукував Устряловъ, Ист. Петра Вел. III, стор. 553, 557, 561.

305) Вреде, Граф Карло, 1700.

Камергер Карла XII шведського. Сповіщає 24 листопаду р. 1700 з Нарви свого батька про шведську перемогу. Устряловъ, Ист. Петра IV, 2, стор. 178—182. Передруковано з De la Gardiska archivet, Lund, 1840.

306) Фан-дер-Гульст, Гендрік, 1700.

Голандський резидент Келлер помер у Москві р. 1697 й замість його генеральні штати призначили 28-го жовтня р. 1699 Гендріка фан-дер-Гульста. Він приїхав до Москви 21 лютого р. 1700 й помер там-таки 28 березня 1710 р. Донесіння його генер. штатам зберегаються в держ. архіві в Гаазі у зв'язці «Rusland» 1699—1713. Устрялов надрукував у перекладі на французьку мову 14 з цих донесіннів. (Ист. Петра, IV, II, стор. 662—672).

Фан-дер-Гульст надсилав, окрім того, ще донесіння бурмістрам м. Амстердама. Листи ці охоплюють час од 4 березня р. 1700 до 20 березня 1710 р.; більш як сто з них переховуються в міському архіві в Амстердамі. Вони дуже цікаві; я скопіював 19 (од 22 лютого р. 1701 до 12 грудня р. 1703).

307) Крель, Йодок; Бранд, Адам.

У першій частині свого «Собранія разныхъ записокъ и сочиненій о жизни и дѣяніяхъ Петра Вел.», вид. р. 1787, Федір Туманський надрукував на першому місці «Письмо дворянина, имѣвшаго обхождение съ Россійскими послами, бывшими въ Голландіи», що він переклав з англійського. Англійський текст, що з нього Туманський переклав це «письмо», надруковано на 70 сторінках у книзі, виданій в Лондоні року 1699, під заголовком: *The present Condition of the Muscovite Empire, till the year 1699; in two letters: the first from a Gentleman, who was conuersant with the Muscovite Ambassadour in Holland; the second from a Person of Quality at Vienna, concernig the late Muscovite Embassy, his present Czarish Majesty, the Russian Empire and Great-Tartary; with the life of the present Emperour of China. By Father J. Bouvet, Missionary. By the Author of the Ancient and Present State of Muscovy, London, printed for F. Coggan, 1699.*

По українському цей заголовок звучить:

«Теперішній стан Московської Імперії до р. 1699, викладений в двох листах, що їх написали—перший: джентльмен, котрий попризбірував відомості в московського посла в Голандії; а другий—вельможна особа в Відні, про московське посольство, його царську вел-сть, московську імперію й велику Тартарію. З життєписом китайського імператора, що тепер урядує. Місіонера Буве. Автора «Давньої й Нової Московії».

Через заголовок цієї книжки Туманський помиливсь. Він мав за автора книжки «Father J. Bouvet», с.-то місіонера Буве. А втім, слова «Місіонера Буве» стосуються тільки до життєпису китайського імператора. Він у книзі має свій окремий заголовний аркуш і свою пагінацію. А останній рядок у

¹⁾ Під заголовком: *The antient and present State of Muscovy, containing a Geographical and Political Account of all those Nations and Territories under the jurisdiction of the present Czaar. With Sculptures, and a new map. By J[odocus] C[rull], M[ed] D[oct.] Fellow of the Royal Society and a Member of the College of Physicians, London. Containing an Historical and Political account of all the most remarkable Transactions in that Empire to this present time. London, 1698.—2 томи.*

спільному заголовку з словами: «Давньої й Нової Московії» не стосується до Буве, а визначає, що всю книгу «Теперішній стан Московської імперії» і т. д. склав і видав автор книги «Давня й Нова Московія». Цю-ж книгу, надруковану перед одним роком у Лондоні, упорядкував доктор медицини Йодок Крель, відомий в історії англійської літератури як компілятор-Крель на Московщині ніколи не бував¹⁾. Книга «Давня й Нова Московія», що він видав її р. 1698, являє собою, як він сам каже у вступі до неї, ком. піляцію з різних творів про Московщину, що були в його розпорядженні. Лист про стан Російської Імперії, що він надрукував його р. 1669 англійською мовою (по московському його переклав Туманський), теж не є виключно його праця. Він являє собою доволі точний англійський переклад з французького тексту, надрукованого як додаток до французького перекладу опису подорожи до Китаю Ісбранта-Ідеса, виданого в Амстердамі р. 1699 під заголовком: *Relation du voyage de M-r Evert Isbrand, envoyé de Sa Majesté Czarienne a l'Empereur de la Chine. Par le Sieur Adam Brand, avec une Lettre de Monsieur*** sur l'Etat présent de la Moscovie.*

Автор цієї книги, Адам Бранд²⁾, зробив свою подорож до Китаю разом із Ісбрантом Ідесом. Описа цієї подорожи, що він склав, уперше

¹⁾ Йодок Крель (Crull) народився у Гамбурзі; р. 1679 здобув ступінь доктора медицини в Лейдені. Незабаром переселився він до Англії й р. 1681 той самий ступінь здобув і в Кембриджі. Тоді-таки Королівське Товариство (наук) обрало його на свого члена. Крель, здається, мало працював у своїй спеціальності, воліючи робити переклади й компіляції, що загадували були йому книгарі-видавці. Так, напр. надрукував він англійські переклади декотрих творів Пуфендорфових. Помер у Лондоні близько 1718 р. До компіляцій належить також і книга його про Московію. Життєпис його—в *Dict. of nat. biogr.* XIII, 262.

²⁾ Адам Бранд родом із Глюкштадта в Голштинії, був Любекський крамар і перебував у почиті Ідеса, підчас його китайського посольства р. 1692. Він мабуть займав у почиті скромне місце, бо в своїй книзі завсіди говорить про Ідеса як про «*Neg Envoyé*», Ідес-же у своїй книзі ані слівцем не згадує про Бранда. У Пекіні Бранд удався був до Ідеса, прохаючи звільнити його з служби при посольстві, але йому в цьому відмовлено. Ідес зазначив йому, що не має права звільнити будь-кого без царевого відому. Бранд-же мав охоту з цікавості подорожувати по Китаю й одвідати м. Батавію на острові Яві, щоб звідти морем повернутися додому через Голандію. Бранд, таким чином, мусів одмовитися від свого плану й повернувся з Ідесом до Москви, а звідти до Любека. На початку XVIII в. він здобув звання комерції-радника.

Перше видання опису Ідесової подорожи, що його склав Бранд, вийшло в Гамбурзі р. 1698 під загол.: *Beschreibung der chinesischen Reise, welche, vermittelt einer zaaris: Gesandtschaft, durch dero Ambassadeur Herrn Isbrand Anno 1693. 94 und 95. von Moscau... verichtet worden: und was sich dabei begeben, aus selbst erfahrener Nachricht mitgetheilt von Adam Brand. Hamburg bei Benjamin Schiller. 1698. 12°.*—Доповнені німецькі видання: Berlin, 1712; Lübeck, 1723, 1734. Р. 1699 вийшло французьке видання, подане в нас попереду, під загол.: *Relation, etc... avec une Lettre de Monsieur *** sur l'Etat présent de la Moscovie.* A Amsterdam, 1699. Саме звідси запозичив Крель листа про стан Московії, що видав його по англійському. До голандського видання Невілієвого твору, надрукованого р. 1699, додано й цього листа по голандському. У збірничкові John Harris, *Navigantium atque Itinerantium Bibliotheca* (1705) надруковано англійський переклад твору Бранда: *A Journal of an Embassy... over Land into China, by Isbrand Ides. 1693—1695. Collected by Adam Brand.* (T. II, 229—238). Див. G. Henning, *Die Reiseberichte üb. Sibirien*, I. c. pag. 319—322.—Tiele, *Bibliographie v. Land- en Volkenkunde*, pag. 47.

видано р. 1698 в Гамбурзі німецькою мовою, без листа, що нас оце цікавить. За довід, що Крель запозичив «Лист од джентельмена» саме з амстердамського французького видання Брандової книги, правити може он що. Крель, поруч цього листа, надрукував у своїй книзі і відповідь на нього, одержану начеб-то з Відня (але він сам склав її). Частину цієї відповіді запозичено з французького видання Брандової книги. Скорочений голандський переклад «Листа джентельмена про стан Московії» надруковано як додаток до голандського видання «Повідання про Московію» Невіля, 1699 року ¹⁾. Зроблено його за французьким текстом.

Наприкінці треба відзначити, що існує й сучасний рукописний переклад «Листа» німецькою мовою. Професор Гельсінґфорського університету, С. В. Соловйов, їздив, як відомо, 1837, 1838, 1839 і 1840 рр. за допомогою від Археографічної Комісії в Петербурзі по Скандинавських державах, розшукуючи в бібліотеках та архівах джерела для московської історії. Згодом, р. 1649, Археографічна Комісія придбала у Соловйова всенюку збірку рукописів, що він зібрав її в Швеції та Данії, в тому й копію, що Соловйов її зробив з німецького тексту нашого «Листу». Соловйов не знав цей текст — то тільки переклад.

Як у Бранда, так і в Креля «Лист» без підпису, датовано-ж його з Амстердаму 30-м жовтня р. 1698 (себ-то сім з половиною місяців по тому, як Петро I виїхав з Голандії) й він не має прізвища особи, котрій його за адресовано.

Що-до змісту «Листа», то його можна поділити на три частині. Перша з них подає коротенький огляд подій, що відбулися одколи престіл посів Олексій Михайлович, доки Петро поїхав за кордон р. 1697. Другу частину присвячено Петровому перебуванню в Голандії; у третій-же частині автор викладає свою думку про Московщину в майбутньому.

У першій з цих трьох частин автор, передовсім, висловлює своє здивування з того, що в Західній Європі чимало людей ставиться неприхильно до москалів і що багато з них навіть поширюють неточні відомості про Московщину, гадаючи, що не варт цікавитися Московською державою. Автор листу, навпаки, зовсім по-инакшому гадає; він певнісінький, що Московщина вже заслуговує на більшу увагу, ніж інші європейські держави. Що правда, він припускає, що до початку царювання Олексія Михайловича Московська держава відстала була від Західньої Європи у царині торгу й культурного розвитку і, особливо, у військовій справі. Але з Олексія Михайловича, каже автор, був правитель розумний, він усвідомив, що реформи

¹⁾ Аделунґ (II, 399) подає тільки заголовок книги Креля «The ancient and present State of Muscovy» і додає, що нехай вже інші дослідники встановлять, чи бував Крель на Московщині, чи ні.— У VIII-ій статті «Библиографических отрывковъ», надрукованій в «Отечеств. Запискахъ», 1858, червень, стор. 549—552, є вже докладні й ясні бібліографічні замітки про видання Креля «The present condition of the Muscovite Empire of the Muscovite Empire», отож власне й Устрялову не треба було плутати «father Bouvet» з Крелем. Т. I, стор. 279.— Нарешті, в «Pierre le Grand dans la lit. étr.» Мицлоф подає короткі, але точні вказівки що-до анонімного «Листу про стан Московії р. 1699» (стор. 6, 118, 119, 170).

потрібні їй найперше заходивсь запрошувати досвідчених чужоземних офіцерів, щоб навчати московську рать чужоземного ладу. У звязку з цим автор подає відомості про службове становище чужоземних офіцерів. Закінчуючи свою характеристику Олексія Михайловича, наш автор каже, що цар помер у січні р. 1676. Підданці його оплакували, бо дуже його любили, адже-ж він не зловживав своєю влади, а завсіди був з його правитель справедливий. Він, начеб-то, поставив Московську державу на той міцний підмурівок, що його тепер закінчує юний Петро Олексієвич.

Свій огляд передпетрівського часу автор листу закінчує вказівкою на те, що наступник Олексія Михайловича, Федір Олексієвич, ішов за батьковим прикладом, залишав чужоземних офіцерів на службі, сприяв розвиткові торгу й полюбляв науки, надто будівельне мистецтво. Він, начеб-то, надумавсь звеліти, нехай-би у Москві вулиці було побруковано, а дерев'яні будівлі позамінювано на кам'яниці.

Події, що відбулися від того часу, як престіл посів юний Петро Олексієвич, аж доки впала Софія, себ-то від р. 1682 до р. 1689, наш автор уявляє собі дуже невиразно. Він, правда, цілком до-речи відзначає, що надто розвинене честолюбство в царівни Софії підказувало їй змогу, коли зацарює Іван, стати самій на чолі держави; але на інших подіях він погано знається. Стрілецький заколот, с.-то криваві події 15-го, 16-го й 17-го травня р. 1682. почавсь, як гадає автор листу, з того, що забито двох лікарів. Тільки-ж лікаря Гутменша забито допіру 16-го, а лікаря Фон-Гадена 17-го травня.

Коли Івана проголошено царем, поруч Петра, каже автор далі, заколот припинивсь; але спокій тривав не довго. Лукава Софія ще не заспокоїлася. Вона прагнула царського вінця, і спираючися при цьому на Шакловітого, обіцялася йому не тільки побратися з ним, коли досягне своєї мети, ба й вінчати його тоді на царство. А втім, плани царівни, так закінчує автор листу своє невиразне оповідання, розкрито своєчасно. Змову придушено, Шакловітого скарано на горло. Царівна Софія впала й її замкнено до монастиря.

Наш автор таким чином переходить безпосередньо від події у травні р. 1682 до події у серпні р. 1689.—Ці хвилювання й рухи родинні, церковні й політичні, що насправжки тривали цілісіньких 7 років, сталися, як він каже, впродовж усього тільки кількох днів. Але те, що він повідомляє про Шакловітого, не позбавлено певности. Кн. Куракін у своїй «Гисторіи о царѣ Петрѣ Алексѣевичѣ» пише: «въ отбытіе князя Василя Голицына съ полками на Крымъ, Феодоръ Щегловитой весьма въ амурѣ при царевнѣ Софій профитовалъ и въ тѣхъ плезирахъ ночныхъ былъ въ бѣльшой кон-фиденціи при ней, нежели князь Голицынъ, хотя не такъ явно»¹⁾.

У своєму оповіданні про стрілецький заколот, наш автор, проте, вставив цікаву замітку про душевні переживання десятилітнього Петра під цей бурхливий час. Устрялов одзначає, що ми нічого не знаємо про те, з яким почуттям дививсь Петро на жахливе видовище, і що сучасники ані

¹⁾ Архивъ кн. Куракина. Изд. Семейскаго. Пб., 1890, кн. I, стор. 55.

словцем не згадують за нього підчас заколотів¹⁾. Наш автор, що писав через 16 років після цих кривавих подій, оповідає, що серед забивств Петро не виявив ані найменшого хвилювання й своєю мужністю так вразив бунтівників-стрільців, що вони не зважилися скинути його з престолу. Цю замітку автор доповнює, оповідаючи про головні риси дитинства й юнацьких років Петра, й відзначаючи його жвавість, енергію і взагалі ранні моменти в його духовному зростанні. Далі він оповідає про діяльність Петрову до р. 1695 і тут допускається деяких неточностей.

Нерчинський трактат р. 1689 напр., що, як відомо, ставсь у наслідок одного з останніх розпоряджень царівни Софії, наш автор приписує ініціативі Петра й пояснює, що той зваживсь на цей не вигідний договір, маючи на думці воюватися проти Туреччини й обложити Озів.

Про те, що татарські напади на Україну, знов-же зобов'язання, що їх прийняла Москва що-до Польщі року 1686, або, нарешті, порада близьких до Петра людей могли викликати в ньому думку про Озівський похід — цього він не каже. Він наводить тільки два мотиви, що, на його думку, відгравали тут головну роль, а саме: певність, що Озівські укріплення перебували в незавдовільному стані і, по-друге — бажання Петрове позбутися стрільців.

Описуючи далі Озівські походи, автор подає, передусім, топографічний нарис м. Озова й гідрографію р. Дона й одзначає з цього приводу, які неточні західньо-європейські географічні мапи. «Я можу запевнювати, каже він, що москалі мають дуже точні чертежі своєї держави. Я сам бачив декотрі з них. Москалі-ж скаржаться, що наші мапи, котрі змальовують їхню країну, надто незавдовольащі». Далі йде докладний опис Озівської фортеці, складений, очевидно, на підставі матеріялу, що його подав фахівець у фортифікації або-ж учасник походу. У звязку з цим, автор висловлює своє здивування, що турки не звертали належної уваги на стан цієї фортеці. Як він гадає, турки повинні були скористуватися з «Смутного» часу й заволодіти територією поміж Доном та Волгою в тому саме місці, де обидві річки найбільш наближуються одна до одної, с.-то там, де на західньо-європейських мапах помилково відзначено канал Камус, що його насправжки зовсім не існує. Тоді їм невідмінно дісталосся-б Астраханське царство й неважко було-б заволодіти Каспійським морем і поступінно підбити всю Азію. Турки помилилися, пояснює він, через те, що, по-перше, вони мали москалів за супротивника й суперника не небезпечного, бо тії не зважилися були свого часу зайняти Озів за пропозицією від козаків, а по-друге, турки не зрозуміли, як багато важить військова флота.

Описа облоги Озова, що далі подає автор, складено коротенько й не виразно. Його не можна порівняти, напр., до донесінь австрійського дипломатичного агента, Плейера²⁾. Отож наш автор пише, що під Озів виступило величезне військо, с.-то 120 тис. душ люду; тимчасом насправжки сюди при-

¹⁾ Устряловъ, Ист. Петра Вел., I, 45.

²⁾ Надруковані у Устрялова, *ibid.* II, прил. XVIII.

значено усього трицять одну тисячу¹⁾; під командою Бориса Петровича Шереметьєва вирушило до Дніпрового пониз'я військо з 120 тис. чоловіка.

Про стрільців автор каже, що вони найбільше постраждали підчас штурмів, бо Петро тримав їх, по змозі, в лінії вогню, бажаючи випробувати їхню хоробрість, знов-же й позбутися їх отаким способом.

Дуже успішно воювалося московське військо в Дніпровому пониз'ї, каже автор, далі подає короткий опис цього театру війни, зокрема-ж фортеці Кази-Керменя, острова Тавана з фортецями Момбарет-Кермень і Мустрит-Кермень, і фортеці Остан-Кермень на лівому березі Дніпра. Коли Шереметьєв захопив Кази-Кермень, завважує він, той допустив, дарма що умовивсь був инакше, що козаки вчинили деякі утиски мешканцям. Петро-ж начеб-то залишивсь з цього дуже невдоволений й повідомив про це Шереметьєва так прикро, що той, не сподіваючися отаких закидів, прохав його звільнити, але був невдоволений, коли Петро вволив його прохання.

Що-ж до здачі міста Кази-Кермень, то тоді, як відомо, справді не була сила утримати козаків од грабунків, а через те розпочалася бійка з мешканцями; вона перейшла у загальну різанину, що тривала 5 годин. Про цю подію каже й Корб у своїому щоденникові²⁾.

Замітку-ж про звільнення Шереметьєва не підтверджують московські джерела. За Дворцовими Розрядами 17-го лютого року 1696 Шереметьєву, що приїздив до Москви, цар вислав назустріч Калузською дорогою стольника Івана Івановича Количова, щоб за службу й за захоплення, «турецькі Казы-Кермень и иные на Днѣпрѣ стоящіе города» спитатися в його про здоров'я й виголосити йому государеву похвалу й бажання, нехай-би він «впредь великому государю служилъ потому-жъ, со всякимъ усердіемъ и желательнымъ тщаніемъ»³⁾. І справді, Шереметьєв пробув недовго в Москві і в березні повернувся до Охтирки усе тим-таки воеводою Білгородським. Б. П. Шереметьєв, далі, 25 квітня року 1696, здобув указа йти під Очаків, і до вересня був у поході. За кордон він виїхав допіру у другій половині дальшого року.

Невдача підчас облоги Озова р. 1695, як відомо, переконала Петра, що треба облягти фортецю ще й з моря, себ-то перетворити облогу на блокаду. Потрібні для цього кораблі Петро надумавсь будувати найбільше в селі Преображенському, під Москвою, де звичайно під той період перебував. То-ж за колиску московській флоті був не так Вороніж, як Преображенське⁴⁾.

Що це справді так, ми бачимо й із листу нашого автора. Дбаючи за те, щоб підбити Москві Озів, каже він, Петро збирав величезні запаси різної військової амуніції й заходивсь будувати галери під Москвою й у Воронежі, щоб блокувати турецьку фортецю з моря. Петро бажав найбільші

¹⁾ Ibid. II, 226, 228.

²⁾ Московський переклад Малєїна, стор. 263.

³⁾ Дворцовые Разряды, т. IV, стор. 943.

⁴⁾ Е. Шмурло, Замѣтки по вопросу о началѣ русскаго флота при Петрѣ Вел. Журн. мин. нар. пр., червень р. 1896.

галери будувати на березі Оки під Москвою, щоб мати спроможу особисто доглядати, як провадяться роботи. Далі, наш автор, доволі-таки невизначно, змальовує морський бій і поразку турецької флоти увечері 20-го травня проти гирла Каланчі. Ясніш і точніш, ніж події, котрі сталися підчас другого Озівського походу, автор оповідає про величезні плани, що цікавили Петра, коли облогу щасливо закінчено. Зразу-ж-таки, як фортеця впала, каже він, видко було, яку велику ціну складав Петро Озову. То-ж не гаючися заходивсь він лагодити його мури.—І справді, як відомо, уже другого дня, як Озів узято, цісарському інженірові Де-Лавалеві загадано скласти плана нових укріплень та чертежі виготовувано за три дні¹⁾. Окрім того, пояснює автор, на правому березі Дону, против Озова, збудовано окремий форт. На цьому, міркує він, цар міг-би й обмежитися, але він прагнув поважнішої мети. Він хотів одкрити своїм підданцям шлях для торговельних стосунків з Італією через Озівське море й Царгород. Петро зрозумів, що для того, щоб досягти цієї мети, йому треба утворити військову флоту. Адже тільки за допомогою від флоти можна примусити турків одкрити свої гавані на Чорному морі для москалів. Через те він заходивсь здійснювати три великі проєкти, а саме: по-перше, будувати гавані для великої флоти—тут автор має на думці заснування Таганрогу—по-друге, копати канал поміж Доном та Волгою, сполучивши два допливи (с.-то Іловлю й Камішинку)²⁾, і по-третє, будувати флоту. Автор знає й за те, що цар поклав будовання кораблів як повинність на стани всієї держави, с.-то на т. зв. кумпанії або кумпанства.

Згадавши в дальшому про змову Цинклерову, автор описує Петрове перебування в Голандії. Петро уже давненько охотивсь з'їздити до Голандії, каже він.—Отож, тільки Озівські походи й збудовання нових укріплень по тому, як захоплено Озів, примусили його відкласти цю подорож. Передбачаючи, пояснює він далі, що царський сан перешкоджатиме йому вивчати цікаві для нього речі, Петро надумавсь зарахувати себе, у скромній ролі шляхтича, до почету великого посольства, що вирушило до європейських дворів.

У тому, що Петро, вирушаючи за кордон, узяв з собою охочих й відкомандирував за-кордон-таки цілу низку молодих людей, деякі сучасники вбачали захід запобіжний, гадаючи, що москалі, котрі перебували за кордоном, мали бути Петрові за за поруку, що їхні родичі, котрі залишилися на Московщині, будуть йому вірні. Автор листу висловлюється в тому-ж розумінні. Напередодні свого від'їзду, завважує він, Петро, під різними приводами, вислав з Москви всіх тих, на кого він не цілком покладавсь. Він вирядив їх за кордон—кого студіювати різні науки, а кого прикомандирував до великого посольства.

¹⁾ Устряловъ, Ист. Петра Вел. II, 294.

²⁾ Коли канал уже викопано на протязі 200 верстов р. 1700, праці припинено. Див. статтю Е. Соколовського, про р. Волгу геогр., геол., гідрогр. сторонами, в Журн. мин. путей сообщ., 1879, серпень.—Russ. Revue, Bd. VII, 379.

Описуючи Петрову подорож, автор спершу коротенько відзначає маршрут посольства і далі змальовує перебування посольства в Голандії. При цьому він одзначає, як нетерпляче Петро, випередивши своє посольство, з небагатьма супутниками, поспішавсь до центру голандського кораблебудівництва—до Зандаму. Автор також знає, що через настирливість цікавих Петро мусів покинути це місто, коли його інкогніто розкрили. Доволі докладно описано й те, як посольство в'їздило до Амстердаму. Фейерверк, влаштований тут 19-го серпня на пошану посольства на р. Амстелі, припав до шмиги Петрові, і він дививсь на нього з готелю «Дулен». Тут автор листу й багато інших вперше мали спромогу бачити Петра як слід. Автор з цього приводу описує зовнішній вигляд й маніри Петрові. Він високий на зріст, каже автор, має непогану постать, дужий, має приємні риси обличчя. Хоч очі йому і чорні, й проникливі, коли він жваво розмовляє, та він усе-таки має дуже приємне обличчя. Він приступний і дуже вдоволений, коли з ним розмовляють про цікаві для нього речі.

Автор зазначає далі, що через величезний натовп на березі ріки, багато глядачів попадали в Амстель і потонули. Про цеє нещастя згадують і інші сучасники-самовидці, напр. Ян Номен у своїх записках про перебування Петра в Голандії¹⁾.

В Амстердамі велике посольство готувалося до в'їзду до Гааги, с.-то до резиденції Генеральних Штатів Сполучених Нідерландів. Про ці приготування подає й наш автор деякі деталі. Тільки-ж його відомості надто мізерні, порівнюючи з тим, що в цьому питанні подає офіційний запис у VIII-му томі «Памятниковъ диплом. сношеній». Їх використовував Веневітин у своїй книзі «Русские въ Голландіи».

Щоб бути на авдієнції великого посольства, Петро напередодні виїхав до Гааги з Амстердамським бургомистром Вітсеном. Наш автор обмежується на тим, що відзначає цей факт. Тимчасом у записках Номенових ми знаходимо аж надто цікаве оповідання про цей Петрів переїзд до Амстердаму. Передусім Петро зажадав, нехай-би їхали не просто через місто, а круга. Далі, помічаючи дорогою цілу низку млинів, розпитував, до чого кожен з них. Деякі з них він хтів особисто оглянути, й доводилося кілька разів спинятися. Коли під'їздили до Гарлема, Петро заявив, що не бажає їхати через місто. Бургомистрові Вітсенові довелося пояснити йому, що іншого шляху немає. Тоді Петро затулив собі обличчя своєю киреєю й отак вони переїхали через місто. — Незабаром по цьому вони проїздили повз великий, чудово впорядкований маєток. Петро спитавсь: «Кому він належить?» Вітсен одповів, що господар цієї садиби амстердамський купець, і Петро висловив бажання оглянути її. Тоді спинилися й спиталися дозволу увійти. Володар дозволив. Та Петро й тут зажадав, нехай-би геть-усі попереду повиходили з дому. Власник і на це пристав; аж тоді Петро оглянув будівлі й садибу. По цьому поїхали далі. За весь час свого першого перебування за кордоном Петро виявляв певну нервовість, а саме не міг витримувати ані погля-

¹⁾ В. Кордтъ. Записки Номена, Київ, 1904, стор. 38, 39.

дів окремих людей, ані поглядів юрби. Петро був в Гаазі, як приймали посольство, але інкогніто, перебуваючи в сусідній світлиці. «Ніхто його не помітив», каже наш автор. — Проте, Номен оповідає про це цілком по-инакшому. «Сидіти в призначеній для його світлиці», пише він, «цареві швидко набридло. Він сказав Вітсенові, що прийом занадто довго триває, і він бажає піти, але щоб члени генеральних штатів його не бачили. А через те він і вимагає, щоб вони повідверталися. Вітсен на це відказав цареві, що він не має права наказувати генеральним штатам, найвищим представникам країни. Тоді цар зняв з голови свого парика, затулив їм обличчя, і так пробіг через прийомну залю».

Про доручення, дані великим послам, і про пересправи, що вони провадили з представниками генеральних штатів, автор нічогосінько не повідомляє. Зате він силується пояснити, для чого вираджено велике посольство, далі, чом Петро отак незвичайно, по-дивацькому, брав участь у його складі, і, нарешті, чому це він надумавсь рушати в дорогу.

Безперечно, каже наш автор, що за головне завдання посольства було — прикривати царя підчас його подорожи й дати йому змогу жити якийсь час спокійно в Амстердамі, щоб вивчати там морську справу, найняти мореплавців і закупати потрібні йому речі. Його цікавили найбільше два питання, а саме будівання й встаткування кораблів, знов-же й уміння обстрілювати берегові фортеці. Автор листу далі пояснює, чом Петро при цьому не задовольнивсь з ролі глядача й спостережника, але працював своїми власними руками. Він робить висновок, наче-б-то усе це мало велику рацію і Петро заходивсь коло цього, маючи на увазі інтереси своєї держави. Вивчаючи в Голандії військово-морську справу, Петро хотів показати своєму народові, пише наш автор, що від того, чи буде збудовано флоту, залежить добробут держави. Склавши з себе тимчасово царський сан й узявшись особисто будувати кораблі, він збиравсь бути за приклад для своїх підданців й прокидати в них трудолюбство.

Повернувшись з Гааги до Амстердаму, великі послі одержали докладні відомості про воєнні акції в пониззі Дону, що скінчилися 20-го липня 1697 року, під командою боярина Шеїна, тим, що татари зазнали поразки під Озовом. Про це знає й наш автор і згадує, що Петро на початку зими здобув донесіння про похід у пониззі Дніпра й, зокрема, про мужню оборону Таванської залози.

Памятники диплом. снош. одзначають, що Петро на пошану хоробрих оборонців Таванського міста, впорядкував бенкет, що на ньому був особисто. Автор листу також описує цю учту, але гадає помилково, що її упорядковано з приводу перемоги боярина Шеїна під Озовом.

Наприкінці автор листу висловлює свою думку про найближче майбутнє й про завдання Московщини.

Тільки Петро, — каже він, — тепер здатний успішно воювати проти турків. На суходолі московський кордон добре зміцнено, отож тут можна обмежитися обороною кордонів, а тимчасом наступати на Туреччину з моря. Мабуть, — каже автор далі, — Петро так і зробить, адже він уживає таких

заходів щоб утворити флоту, що можна гадати, що він на морі завсіди перемагатиме турків. Тії-бо ніколи не мали успіху в цій галузі й тепер уже зовсім не можуть на це сподіватися, бо держава їхня занепала. Через те треба гадати, що їй загрожуватиме серйозна небезпека, коли її флоту буде вицерто з Чорного моря, а москалі захоплять береги його од Кафи до гирла р. Дніпра. Тоді й Царгород опиниться під обстрілом московської флоти.—Що-ж до Криму, то йому тоді доведеться без жадного опору піддатися москалям, бо його звязок з Царгородом буде перервано. Адже тепер тільки Кафа й Перекіп можуть оборонятися. Турки зробили велику помилку, бо, втративши Озів, не вживали запобіжних заходів проти Московії. Тепер їм лишається тільки одне, а саме скласти вічний мир з Петром. Тоді Туреччина зможе мати чималий зиск од московського торгу, стягаючи мито з кораблів, котрі проходять протоками до Царгороду, отак як це робить Данія, стягаючи Зундське мито. Будь-що-будь, запевнюють начеб-то Петро не заспокоїться, аж доки ці протоки не буде відкрито для московських кораблів для торгу з чужоземцями.

Отаке становище Московщини, що тепер уже може змагатися з будь-якою європейською державою. Це все завдяки зусиллям свого державця, що не зважаючи на те, що йому допіру тільки зминуло 26 років зроду, досяг таких наслідків. Чого-ж треба сподіватися від цього великого державця ще в майбутньому. Візьмемо ще на увагу, що біг р. Волги охоплює 500 миль до каналу, яким її сполучено з р. Доном, ця-ж ріка знову судохідна звідсіля до Озова й між цими двома ріками лежать гарні землі. Що-ж до клімату Озова й Астраханя, то кращого важко знайти. Правий берег р. Волги уже тепер чималою мірою залюднено, і можна сподіватися, що кочовики-татари підуть за культурними народами, коли пересвідчатся, що осіле життя краще. Коли ми, далі, звернемо увагу на північну частину Московщини й м. Архангельськ, то побачимо, що ще перед 100 роками цей край було менш залюднено, ніж усі інші частини Московщини. Коли-ж встановилися торговельні стосунки з Західною Європою, осельників побільшало, й повстала ціла низка міст. У південній Московії міста: Вологда, Ярославль, Ростов й інші квітнуть завдяки торгіві. Окрім того, торгувати з Індією та Персією можна через Каспійське море, й Московщина може бути за посередницю поміж Сходом та Європою, вона набуде так. чин. незчисленних багатств, й з неї зробиться найдужча й наймогутніша держава на цілий світ.

Цими словами автор закінчує свого листа, що з його змісту ми переконуємось, що його не міг скласти чужоземець без московської допомоги, без московських джерел.

Про особу автора листу й про причини, що спонукали його написати його, самий лист не має так що й жадних даних. Автор каже тільки, що він написав листа на прохання від адресата, що мешкає в Відні, далі, що він зустрічавсь з московськими послами в Амстердамі і був на святі, що влаштувало міське управління Амстердама, 19-го серпня на пошану послів і бачив там Петра.

Що-ж до змісту листа, то ми бачили, що в автора на першому плані незмінно особа юного Петра, і автор силується змалювати свого героя в

як-найкращому освітленні. Коли вірити нашому авторові, Петро наче-б-то уже з дитинства визначавсь був не аби-яким розумом; підчас стрілецького заклоту Петро вражає всіх своєю холоднокрівністю. Далі він розпочинає Озівські походи і підчас них визначається особистою мужністю. Захопивши Озів, він заходиться здійснювати «великі» плани. Їздить до Голандії в інтересах блага й розквіту своєї держави. З Московщини в недалекому майбутньому буде найдужча держава в світі. Юний великий цар одкриє для московського торгу протоки, стане в стосунки з Зах. Європою.

Звідки автор здобув ці матеріали? Він на Московщині не бував, але каже на початку листа, що збирав свої відомості в Амстердамі, коли там були московські послы, с.-то инакше кажучи, московські послы постачали йому потрібні матеріали. І це звичайно можливо. Досить прочитати тую частину листа, котра трактує про Озівські походи, щоб пересвідчитися в тому, що автор листу мав у своїй розпорядженні московські матеріали. Але треба гадати, що він склав цього листа не з своєї ініціативи і одержав всі ці відомості й матеріали тільки через те, що згодивсь написати листа за дорученням або від Петра, або від великих послів, в напрямку, якого вказала йому особа, котра дала йому це доручення. Ми звичайно неможемо довести це документально, незаперечно. Але вивчаючи листа, важко відмовитися од цих висновків і здогадів. П. Пекарський у своїй розвідці «Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Вел.» (т. I, стор. 90) відзначає, що Петро розумів, як багато важить громадська думка в Європі, й був свідомий того впливу, що мали на нього вже напочатку XVIII в. журналістика й узагалі політичні видання. Про Московщину-ж за петрівських часів європейські журналісти й публіцисти говорили неприхильно, с.-то або зневажливо, або глузливо. Бачучи це, Петро бажав притягти західньо-європейську пресу на свій бік, с.-то він хотів щоб преса переконувала європейського читача, що в Московщині не так уже все погано, як звичайно гадають, що, навпаки, там діється чимало позначного з царської ініціативи. Щоб досягти цієї мети, Петро й запросив р. 1702 Генріха фон Гюйссена й доручив йому, між иншим, схилати західньо-європейських письменників й учених, нехай-би вони писали статті, що прославляли-б Московщину й Петра. Коли ми тепер читаємо листа, що нас оце цікавить, то мимоволі повстає думка, що вже до р. 1702, а саме уже тоді, як Петро був у Голандії, він надавав не аби-якої ваги західньо-європейській пресі й доручив невідомій для нас особі в Гаазі або в Амстердамі скласти «Лист про становище Московщини». Взнявшись за це завдання, автор листу написав по суті панегірика на Петра. Не одного разу звучи юного двадцятисьомилітнього Петра великим, він, мабуть, робив так за певними вказівками. Все, що могло-б порушати суцільність і величність змальованого в нього портрета юного царя—проминуло. Вистачить одзначити, що автор зовсім не згадує за те, як Петро пішов з врочистої авдієнції даної великому посольству; зате нічого не проминуло з того, що могло промовляти на користь Петрові. Починаючи від вступних слів автора геть аж до його прикінцевих висновків, чувається, що перед нами стаття, яку склало перо, цілком

віддане до послуг Петрові. Дане йому доручення воно виконувало доволі спритно. Але коли справді отак повстав цей «Лист», виданий вперше при французькому виданні реляції Брандової й перекладений на англійську мову Крелем, то запитано, що спонукало Креля не тільки виконати цей переклад, але й скласти так зв. «відповідь» на нього. Ми тут не розглядатимемо відповіді Крелевої й обмежимося на тому, що відзначимо таке. Читаючи його, мимоволі утворюється враження, що Крель мабуть далі провадив справу, що її розпочав був автор «Листу», в тому-ж напрямку й за тією-ж вказівкою. Може в майбутньому пощастить здобути доводи на те, що цей здогад справедливий.

ДОДАТКИ.

3 донесіннів голандського резидента в Москві І. В. фан Келлера.

Про донесіння голандського резидента в Москві, І. В. фан-Келлера, повідомив уперше М. Посельт у своїй книзі: *Der General und Admiral Franz Lefort. Bd. I, II. Frankfurt a. M. 1866.* Посельт надрукував тут коротенькі уривки з цих донесіннів; а втім повний текст їх ще й досі не видано. Через те ми надрукували попереду (стор. 142), як зразок депеш цього талановитого дипломата, його донесіння од 12 липня 1676 р. Тут-же, на дальших сторінках, надруковано тії з донесіннів Келлерових од 1677 по 1679 р., що в них він подає відомості про події, що відбулися на території України. Всі ці донесіння надіслано з Москви до генеральних штатів Сполучених Нідерландів у Гаазі.

Титул генер. штатів, ваша високомогутність, тут скорочено в. вис., в. в. Друкуємо тут ці донесіння як зразки, сподіваючися, що в недалекому вже майбутньому їх видрукує Археографічна Комісія Української Академії Наук.

22-го квітня 1677.

Пісні дні тепер зминули, тим-то й двірські вельможі починають уже одвертати те, що втратили, утримуючися від м'яса й иншої подібної їжі, й винагороджують себе за ці недостатки, влаштовуючи бенькети й розваги, як це тут ведеться. Через те досі тут при дворі нічого не відбувалося такого, що було-б заслуговувало на увагу в. вис. Ось хіба тільки те, що з царевого дозволу вищезгадані вельможі вирішили й ухвалили взятися до великих реформ та змін що-до чужоземних офіцерів: деяких з них мають остаточно звільнити, инших-же пересунути з вищих на нижчі посади. До першої групи уже зараховано й визначено генерал-майора Миколу фан Штадена, його брата полковника Германа фан Штадена, далі двох братів полковників Рейманса, полковника Гольета, полковника Гаурікса й деяких инших, що всіх їх при дворі мають за підданців шведського уряду й осіб відданих його інтересам. Ці стріли, кажуть, прилетіли з сагайдака данського посла д-ія Габеля. Що-ж до офіцерів другої категорії, с.-то тих, котрих хтять попереговувати з вищих на нижчі посади, то до них належать ті, котрі давніш були на царській службі й, звільнені на власне прохання, знову повернулися сюди. Тож уважають, що вони ніде не могли дослужитися до певної посади й рангу. Ще є третя категорія офіцерів, с.-то ті, котрим завдяки подарункам та хабарям, без особистих заслуг, пощастило одержати

порівнюючи високі посади; їх, як і вищезгаданих офіцерів, буде або звільнено, або пересунуто. Ці зміни викликають тут чимале ремствування й багато невдоволення серед військових.

Козацький генерал Дорошенко повинен поселитися тут: через те цар викликав сюди з України його дружину й усеньку родину. Кажуть, наче-б-то про нього не дуже-то гарної думки, бо він раз-у-раз зносивсь із турками. Гадають, що його заяви зроблено тут тільки для хитроців, щоб отак-о обдурити тутешній двір і заграти потім свою роль. Його знають як людину несталу й невпокійну.

Кажуть також, що тут незабаром ухвалять постанову карбувати певну кількість срібних та золотих грошей, щоб срібними завдовольнити всіх ратних людей, золотими-ж нагородити деяких вельмож і тих з вищих офіцерів, котрі командуватимуть частинами в армії, що йде в похід проти кримських татар. Для цієї країни це буде новина, коли з'явиться в обігові серед людности карбована золота монета. Гадають, що цар зробить усім чужоземним офіцерам, котрі лишаться на службі, чималі подарунки, щоб заохотити їх до вірності й відданості. Цим рівночасно сподіваються не дати, щоб вищезгадані незадоволені люди мали змогу з своїми прихильниками викликати заколоти або бунти.

2.

21-го серпня 1677.

Цар одержує з кожною поштою звістки про те, що наближаються великі турецькі й татарські війська; за них повідомляють, що вони облягали були цитадель та місто Чигирин на Дніпрі на віддаленні одного дня од Київа, і що великий загін уже вирушив далі і з'явивсь поблизу м. Київа, с.-то центру й головної фортеці України. Через те цар разом із своїми радниками, або по-тутешньому боярами, вирішив вирядити надзвичайне посольство мало не до всіх християнських державців Європи, доручивши йому скрізь серйозно й старанно діяти і настоювати, щоб можливо швидше між християнськими державцями було складено мир, і щоб їхню зброю було повернуто проти страшних нещадних давніх ворогів християнства. Їхні-бо успіхи де-далі зростають на превеликий сором і втрату для всього християнства. Це посольство має виїхати звідсіля через кілька днів і найперше з'явитися до короля шведського, щоб переконати його, що цар зовсім не ставиться до нього по-ворожому, але, навпаки, вирішив жити з ним у добрій приязні й добрих стосунках. Щоб це підтвердити, цар минулого тижня звелів сповістити данського посла, барона Габеля, нехай-би він готувався до прощальної аудієнції, а далі й до виїзду. Першу з цих двох справ уже зроблено й тепер посол готується до відїзду. Він повинен завдовольнитися з того, що д. Гессе, що прибув сюди перед кількома днями в характері резидента, або, як інші кажуть, в характері посла від курфюрста Бранденбурзького, знову порушить тее питання, що його д-ій Габель не міг вдало розв'язати.

Сподіваюся, що мені пощастить довідатися після першої наради д-ія Гессе з царськими уповноваженими, що йому власне доручено і що примусило вдруге приїхати. Матиму за повинність повідомити тоді в. в. завчасу про це, а так само й про відповідь цареву на його пропозиції. Англійський посол, д. Гебдон, поводитьсь поки-що спокійно; він чекає дальших наказів од свого короля й, як і давніш, підтримує близькі стосунки з шведською партією.

Минулого тижня царський двір у присутності старого воеводи, князя Юрка Довгорукого, сповіщено про присуд над двома братами цариці-вдови, обвинувачуваними, як я уже був писав до Вас, у державній зраді, скерованій проти особи царя. Обвинувачуваних помилувано за-ради їхньої сестри, цариці-вдови, але з умовою, що старшого брата буде доживотною заслано на Сибір, а молодший брат з батьком Кирилом залишаться тут під стрілецькою вартою, чекаючи дальших царевих розпоряджень.

Справи наших купців тут дуже погіршилися. Доки хтось заступиться офіційно за їхні інтереси, не можна сподіватися, що вони покращають. При цьому багато з підданців в. в. в Амстердамі зазнаватимуть великих втрат і неприємностей, і про це знову маю за свою повинність докласти в. в.

3.

3-го вересня, 1677.

У своєму попередньому листі від 21-го серпня я повідомив, в. в. про те, що турецьке й татарське військо обложило царське місто й фортецю Чигирин й зробило кілька наскоків усередину країни. Воно пограбувало різні села й містечки й погнало з собою й страшно катувало всіх мешканців, не вважаючи на їхній пол чи вік. Комендант обложеної фортеці, генерал-майор Трауерніхт, родом німець; він захищає її мужньо й доводить, що заслуговує на своє прізвище, бо він ані трохи не підупадає духом і не боїться свого ворога. Ворог уже штурмував був фортецю, але не мав успіху й втратив кілька тисяч чоловіка забитими.

Командувачі над царським військом, що знаходиться поблизу, а саме старий Ромодановський і князь Юрій Голіцин, будують двоє мостів через р. Дніпро, щоб перейти ріку з своїми арміями й виратувати, коли буде змога, обложене місто. Тут при Дворі дуже нетерпляче чекають звісток про те, що цей план щасливо виконано. Обидва генерали, що поспорилися були трохи через ранги й старшинство, помирилися, бо так їм суворо наказав цар. Рівночасно повідомлено всіх духовних осіб у цілій країні, нехай-би вони внесли певну суму грошей на утримання царевого війська й, окрім того, приставляли ті принаси, що їх бракує. Шановна братія ця, проте, здається, не поспішається виконати цю вимогу, але кінець-кінцем їм доведеться скоритися. Посол від короля данського, д. барон Габель, лаштується до від'їзду до своєї країни. Міністр-резидент курфюрста Бранденбурзького радивсь з

уповноваженими царя й скористувався з цієї нагоди, щоб подати дуже докладні відомості про незмінний успіх свого володаря й про поразку шведів. Цим він сподівається підбити царя, нехай-би той і собі вирядив одну з армій проти Ліфляндії, щоб таким чином утворити нові труднощі для шведів. Тільки-ж через те, що руки в царя й без того зайнято, йому не випадає йти проти цього дужого й могутнього ворога і перешкоджати йому здійснити його небезпечні наміри. Отож гадають, що заходи д. Гесса не матимуть успіху, і він не досягне більшого ніж данський посол, дарма що той не гидував жадними засобами, аби-б тільки допнутися свого.

Москалі чинять за прислів'ям, що своя сорочка ближча до тіла і розуміють, що кожен повинен дбати за свою власну домівку, раніш як подати допомогу иншим. Англійський посол Гебдон гадає залишитися тут ще деякий час і покликуюється на те, що він поки-що не одержав од свого короля наказу виїхати. Одколи тут при Дворі припинили видавати йому утримання, він і всенький його почет, що складається з 24 осіб і 12 коней, живуть коштом англійського короля. Данський посол, д. Габель, має в своїй почиті більше-менше стільки-ж осіб, бо це так заведено й бажано тут при дворі, де надають великої ваги отаким-о формальностям. Брата царици-вдови, Кирила Полукетовіча, разом із його молодшим сином, перед кількома днями повезено на заслання, бо гадають, що він брав участь у замаху на царя. А втім, його заслано не на Сибір, куди недавно заслано його старшого сина під вартою з скількох стрільців, а значно ближче. Кажуть, що царицю-вдову незабаром буде доживотно замкнено в одному з монастирів, дарма що з неї людина середнього віку.

У справах тутешніх німецьких купців не сталося жадних змін.

4.

10-го вересня 1677.

Третього дня увечері прибув сюди гонець до царя з доброю звісткою, що цареве військо під командою Ромодановського й Голіцина не тільки перейшло р. Дніпро, потіснивши турецькі й татарські сили, ба й здобуло чималу й незвичайну перемогу. Через те турки й татари примушені відступити й залишити облогу міста Чигирина. Адже-ж вони протягом чотирьох тижнів його облягали й не одного разу даремне штурмували. Вони тікали в великому безладді, покинувши кілька тисяч забитих і залишивши чимало возів, гармат, шатрів та різного військового майна. Ворога, що відступає, переслідують найкращі кавалерійські частини. Отож гадають, що за кілька днів можна сподіватися звістки про їхню перемогу. Усе це цар звелів переказати чужоземним резидентам, що тут перебувають. Їм дано зрозуміти, що цареві буде приємно, коли вони повідомлять як-найшвидше своїх державців про цю перемогу й сприятимуть тому, щоб цю звістку було поширено в пресі. З цього самого приводу вдалися й до мені. Мені заявлено, що як голандські газети користуються скрізь з великої до них пошани і

через те пошириві по багатьох містах Європи, то цареві було-б до шмиги, коли-б в. в. зволили зробити розпорядження, нехай-би відомості про цю перемогу надрукували в цих газетах, у тих містах, де вони виходять.

Коли-б ви з цього приводу надіслали цареві грамоту, що в ній вітали його й висловлювали спочуття, то це, на мою думку, справило-б тут дуже гарне вражіння. Як чути, й деякі інші християнські володарі, що перебувають у дружніх стосунках з царем, мають отак зробити.

Данський посол, д. Габель, досі ще не поїхав і дуже зайнятий, готуючися до майбутньої далекої й важкої подорожі. Він гадає тепер, що ця перемога примусить царя вжити заходів супроти Швеції. Резидент курфюрста Бранденбурзького, д. Гесс, що прибув недавно до тутешнього двору, щоб досягнути цієї мети, подасть чисто-всі можливі на те доводи. Сподіваюся, що мені пощастить незабаром довідатися, чим це закінчиться.

5.

24-го вересня 1677.

Усі одержані тут донесіння підтверджують, що турецько-татарська армія відступила від обложеного міста Чигирини у цілковитому безладді, втративши багато тисяч своїх людей. Далі підтверджується, що царські армії, перемігши упертий опір ворога, переправилися через Дніпро; але поки вони переправлялися й вшиковувалися, щоб битися з ворогом, ворог хапаючися відступив і вийшов з-під їхніх ударів. Отже турки й татари встигли скупили свої головні сили і через те тут мають рацію побоюватися, що ворог силуватиметься освіжити свої бойові сили й знову спробує щастя.

Повідомлень про кількість турків і татар захоплених у полон й забитих, знов-же й про кількість захоплених гармат, бойових припасів та підвід, поки-що ще немає. Син старого Хмельницького, повійного гетьмана козацького, підбив турків іти походом проти міста Чигирини й запевнював їх багатьма переконливими й приємними для них доводами, начеб-то експедиція ця буде цілком успішна, а через те султан нарешті дав свою згоду. Але як тепер наслідки були цілком інакші, то татарський хан звелів забити Хмельницького в заліза й відіслав його в такому сумному вигляді до Отоманської Порти. Погана порада, як видно, має звичайно як-найгірші наслідки для самого порадника; хоча іноді й судять з наслідку, не вважаючи на щось інше. Поживем — побачим.

Посол од англійського короля, д. Гебдон, відкланявсь остаточно цареві й готується виїхати до Риги, звідки він морем повернеться до Лондону. Разом із ним виїдуть звідси деякі французькі офіцери, що їх цар не прийняв на службу. Отже він скрізь неухильно підтримує близькі стосунки з прихильниками Швеції, поширює ввесь час вісті, вигідні для французів та шведів, й поводить себе мало не так, неначе-б з його резидент Швеції або Франції. Данський посол, д. Габель, ще не поїхав; мені здається, що

він навмисне затримується, бо хоче пустити наперед англійського посла, д. Гебдона. Вони обидва лагодять так, як вогонь та вода, і зовсім не покладаються один на одного. Резидент курфюрста Бранденбурзького, д. Гесс, залишиться тут і посяде позицію, що її залишить д. Габель, щоб захищати отак при цьому Дворі спільні для них інтереси.

6.

10-го жовтня 1677.

Цар здобув певні відомості про те, що турки й татари рівночасно відступили й повернулися до свого постійного місцеперебування. Через те цар наказав, нехай-би та армія, що нею командує князь Юрій Голіцин повернулася й зайняла свої звичайні зимові квартири. Друга-ж армія, під командою генерала Ромодановського, залишиться на польському кордоні, щоб мати спромогу весною вирушити своєчасно й попередити усі лихі заміри. Що-ж до одзволеного міста Чигирина, то твердині його тепер лагодять й йому постачають знов усе потрібне; шанці-ж, що їх побудували були турки й татари, руйнують і зносять. Комендант міста, генерал-майор Трауерніхт, приїде незабаром сюди, до Двору, щоб донести про події під час облоги. Гадають, що тоді виявляться такі вчинки й недогляди деяких вельможних осіб, що їх не похвалить цар. Виявляється, що тут є чимало посуду з розколинами.

Великі польські послы, що тепер повинні були прибути до тутешнього двору, поки-що ще не з'явилися. Кажуть навіть, що про них у Польщі зроблено нове розпорядження. Тут усі гадають, що панове поляки невідмінно були-б з'явилися сюди з великими претенсіями й вимогами, коли-б цар у своїх акціях проти ворога не мав того успіху, що, дякувати Богові, припав на його долю. Таким чином, гострий меч утримує в піхвах меч ворога. Між цими сусідніми й гордовитими народами немає згоди. Вони не покладаються один на одного. Тож не відомо, чим це закінчиться, коли прибудуть сподівані великі послы й подадуть свої вимоги.

Данський посол, д. Габель, через деякі несподівані обставини, повинен відстрочити свій від'їзд. Йому не дозволяють взяти з собою деяких людей, що їх він тут прийняв на службу, дарма що з них зовсім не підданці цареві. Але це непорозуміння мабуть незабаром буде полагоджено й тоді д. Габель негайно вирушить у дорогу, простуючи звідси спершу до Курляндського двору, а далі до Польщі. Отже, він не повернеться так швидко до Данії, як деякі це гадають. Він обіцяв надсилати мені звістки з дороги; коли вони будуть цікаві, то сповіщу в. в. про них, а так само й про наслідки, що їх матиме резидент курфюрста Бранденбурзького, д. Гесс. Він працює тут аж надто енергійно.

7.

20-го серпня 1678.

У своєму минулому донесінні од 6-го числа я повідомив в. в. про договір, що його склав тут у Москві цар з польськими послами. Рівночасно я повідомляв про зміст найголовніших його ухвал, що править за довід на те, що обидві високі сторони тепер погодилися й гадають скласти тіснішу спілку. Що-ж до цих послів, то вони 14-го числа поїхали на свою батьківщину, одержавши від царя багато цінних подарунків, що склалися найбільше з соболів і тому подібного хутра. Напередодні їхнього від'їзду я їх одвідав і поздоровив їх з тим, що цей договір так щасливо та швидко складено. Я побажав їм дальшого успіху й щасливої дороги. Старший посол, князь Чарторийський спитавсь, чи замиривсь король Франції з царем? На це я одповів, що в цій справі поки-що нічого не знаю, але довідався, що король заявив нові вимоги що-до шведських інтересів, через те треба побоюватися, що мирові пересправи залишаться без успіху, коли король обставатиме на своєму. Адже цар, зважаючи на це й деякі інші обставини, може матиме за краще скласти тісну спілку з королем англійським, а той і собі в цьому надто зацікавлений. Це, здається, не дуже-то сподобалося д-ві послові, бо він, ідучи за своїм державцею, одразу зробивсь був французом. Він поставивсь до мене, як до представника в. в., дуже шанобливо й уважливо й надводив мене, дарма що страждає подагрою, через три кімнати геть аж до майданчика на сходах його підвір'я. Його товариш, воевода Сапега, надводив мене далі аж до останньої східці драбини, де я знову сів на свого коня. Разом зо мною був при цьому, з царевого наказу, один з його шляхтичів і товмачів, Леонтій Грос, отож ми з'явилися сюди місцевим звичаєм з не аби-яким почетом.

Вчора прибув сюди в характері гінця старшина з царського війська, що перебуває під командою старого воеводи Ромодановського, й привіз дуже втішну звістку. Як він сповістив, це військо, простоявши деякий час на березі Дніпра й чимало втомивши турків і татар, що облягають місто Чигирин, виступило 2-го числа й вишикувалося проти ворога. Той посідав був під командою Каплан-паші дуже вигідну позицію, на високій горі. Цей ворожий табір воно мужньо атакувало удень 3-го й 4-го числа. Після жорстокого й кривавого бою ворог мусів тікати. До всього захоплено всенюку його артилерію, а саме 30 гармат, далі обозні вози, шатра й т. д.—Отже, одну частину обложеного міста Чигиринна визволено й очищено од ворога. Щоб підсилити й підбадьорити залогу, туди негайно надіслано кілька козацьких кінних полків і шість полковників з їхніми пішими полками, а саме: двоє голандців, Корнілій фан-Букгофен і Йонкман, двоє англійців, Каупер та Крау, двоє німців, Росворм і Тросман. З приводу цієї славетної перемоги цар звелів скрізь правити молебні по церквах.

9.

8-го жовтня 1678.

Двір повернувся до Москви з Троїцької Лаври. Після його приїзду деяких з вищих офіцерів, і москалів, і німців, котрі були минулого літа в поході проти турків, допущено до царської руки. Але на їхнього ватажка, генерала Григорія Григоровича Ромодановського, надходять де-далі все важчі скарги. Коли виявиться, що вони слушні, то він справді може позбутися не тільки своїх почесних посад і титулів, ба навіть свого життя, коли його не зволять од небезпеки, що йому загрожує, його приятелі або-ж великі грошові подарунки, — їми тут дуже багато можна досягти.

Похід був такий невдалий всіма сторонами, що й сказати не можна; багато тисяч коней подохло з голоду через невмілі розпорядження оцього ватажка. Через це повітря й річка, куди потрапила сила трупів, остільки були заражені, що серед війська з'явилася пощесть. Вона вже згубила силу-силенну люду і ще й досі не припинилася. При Дворі заходилися тепер готувати велике посольство до Польщі; кажуть, що на чолі його має бути князь Одоевський. Воно повезе аж надто цінні подарунки для польських вельмож, щоб притягти їх на свій бік, хай-би вони підтримали плани царя. Той бо, найбільше, має на думці, зважаючи на небезпечне становище, примусити поляків взяти участь у боротьбі проти грізної й переможної моци турків і подати допомогу словом і ділом, щоб одбити їхній загрозовий натиск. Инакше мабуть війна ця закінчиться фатально й сумно, тим більш, що турки й татари уже на своїх кордонах досягли чималих успіхів і на ділі довели відоме plus ultra. По всій державі гадають покликати до війська кожного десятого чоловіка. Це дасть спромогу зібрати численну армію. Окрім того, силуються зібрати багато воєнних припасів, щоб озброїти нову армію. Дуже ймовірно, що вони, бажаючи покупити чималу частину цих матеріалів, звернуться до провінцій в. в., бо недавно одна особа вдалася була до мене й запитала, що я гадаю з цього приводу.

Тут одержано відомості з курляндського кордону про те, що шведське військо в Ліфляндії під командою графа Віттенберґа й інших воевод зуміло зібрати чимало возів, щоб здійснити похід проти курфюрста Бранденбурзького, про що шведи вже давно мріяли.

10.

5-го листопаду 1678.

Одержавши останньою поштою накази в. в. од 20-го вересня, матиму за свою повинність виконати їх старанно й точно й подати до відому царя, його бояр та вельмож і кого ще треба про мир, що його склали король Франції і в. в., про наслідки-ж негаючися сповіщу в. в. Генерал Григор

Григорович Ромодановський, що перебуває під слідством, поки-що не з'являється до Двору; його-ж приятелі докладають усеньких зусиль, щоб зм'якшити перед царем його помилки. Вони кажуть, ніби це сталося, що́ через його похилий вік, а що́ через випадковий збіг обставин і мінливість воєнного щастя. Не шкодують і грошей, щоб за допомогою подарунків по зможі обстоювати родинну честь. Син цього генерала, бувши за генерал-лейтенанта, товаришував своєму батькові. Тепер його звільнено й позбавлено права бачити ясні цареві очі. А втім, коли-б він тут з'явивсь публічно, то йому загрожувала-б серйозна небезпека: на його-б напевне напала юрба, надто жінки забитих стрільців, а це могло-б спричинитися до загального повстання. Називають деяких дуже заслужених осіб, що їх, як гадають, буде призначено заступити батька й сина на посаді командувачів царським військом, а саме: князя Григора Шереметьєва, князя Михайла Алегуковича Черкаського, кн. Василя Голіцина, кн. Юрка Петровича Трубецького, князя Хованського й старого воеводу Юрка Довгорукого. Найбільші шанси, що їх призначать за воевод у майбутньому поході, мають обидва останні з згаданих осіб.

Гадають постачити армії нове озброєння, довгі рушниці, й окрім того застосувати зовсім инакші бойові підхідки, ніж минулого літа, авже-ж, у цьому є нагальна потреба, бо инакше їх буде винищено до ноги. Адже турки багатьма сторонами досвідченіші, ніж вони. До всього, в турків кіннота краща. Вищезгаданий старий воевода заявив, що він, коли його призначать за ватажка, прохає царського дозволу повернути колишнього рейхсканцлера Артамона Сергієвича Матвеева, засланого десь перед двома роками. Він хоче за таких складних обставин скористатися з його мудрих порад. І хоч у боярській думі з цього приводу й багато сперечалися, цар усе-ж-таки дав свою згоду. Уже надіслано гінця повернути рейхсканцлера з заслання. Можна сподіватися ще багатьох важливих змін, коли ця дивовижна подія справді станеться: поживем—побачим. Тимчасом тут енергійно провадять новий рекрутський набір. Селяни повинні вирядити на війну кожного десятого; по містах-же кожен заможний двір повинен вирядити по одному чоловікові, а кожні п'ятеро незаможних дворів укупі і собі по одному чоловікові. Шляхта-ж повинна виставити трицять тис. чоловіка з своїх селян. А втім одержано втішну звістку про те, що гетьман або генерал запорозьких козаків, Іван Самоїлович Попович, надумавсь збудувати нове місто на місці Чигириня, що його здобули й зруйнували минулого літа турки й татари. І кажуть, що гетьман уже узявсь до роботи й докладає всеньких зусиль, щоб за допомогою багатьох ратних людей закласти це місто на острові, що знаходиться там-таки на річці Тясміні. Завдяки цьому зручному становищу, туркам навряд чи пощастить провадити підкопи під це місто, як вони були зробили підчас облоги Чигириня. Щоб розвинути й зміцнити розпочату справу, гетьман звелів опалити чисто-всі маленькі й неукріплені містечки в цьому краї, гадаючи оселити всіх мешканців укупі на вищезгаданім острові. Цим сподіваються позбавити турків і татар змоги тут зміцнитися. Місто Київ, с.-то найдужчу фортецю на березі Дніпра, укріплюють де-далі більше і постачають їй всі потрібні запаси. Комендант цієї

фортеці ще й досі полковник Микола фан-Зален, бравий голандець, що з нього безперечно найкращий інженір з усіх, хто служить у царя. Гадають докласти всіх зусиллів майбутнього літку, щоб захистити це місто од турків та татар. Адже, коли, не дай Боже, його буде захоплено, то цар втратить і всеїну Україну. Крім того, треба побоюватися, що все козацтво, а з нього найкраща кіннота царя й складається воно з більш ніж 100.000 чоловіка, зрадить свого володаря й перейде до Туреччини. Це дуже ймовірно ще й через те, що турки охоче пристають на те, нехай-би вони вільно визнавали свою віру й без перешкоди володіли своїм майном, своїми містами й своїми землями. Та це може статися тільки тоді, коли настане велика криза; і Польща і собі не зможе байдужно поставитися до цього й зажадає вилутатися до цієї справи. Через те й велике посольство цареве буде надіслано туди, нехай тільки встановиться санний шлях. Дай, Боже, щоб воно мало успіх, бо інакше всеїній Польщі та Московщині загрожує небезпека опинитися під турками й татарами.

Воєнні успіхи курфюрста Бранденбурзького справляють тут при Дворі дуже гарне вражіння, бо до шведського сусіди усі недовірливо ставляться, ба й ненавидять його. Під цей час усім тут не шмиги мати ще зайвого ворога.

Цар здобув цими днями грамоту від короля англійського. В ній говориться про деякі пригоди, що сталися тут при Дворі, коли тут пробував недавно англійський посол Джон Гебдон.

11.

10-го грудня 1678.

Трохи не всіх вельмож я уже сповістив тут про те, що складено мир, як це мені було доручено. Тільки-ж цар уже перед трьома тижнями виїхав на село, і через те відносно деяких, найвпливовіших вельмож, я ще не міг виконати цю повинність. Знов-же мабуть за скількись днів з'ясується й те, чи прийме цар мене особисто в аудієнції після свого повороту, щоб я міг висловити йому свою подяку за честь й уважливість, з якими до мене поставилися, чи-ж для цього призначать окремих уповноважених. Цар уже знаходиться поблизу столиці, і поки-що затримується ще тільки, щоб помолитися в Девічєму монастиреві. А втім тут одержано різні невиразні звістки, а саме повідомляють, що козаки зчинили заколот. Вони голосно заявляють, що не мають охоти й далі служити й накладати життям за кожух й за один червінець на рік. Тож вони надалі мають служити тому, хто їм дасть більше грошей. Через те до них негайно виряджено стольника Алмазова з чималенькими грішми, щоб заспокоїти цих людей, адже з них найкраща частина й сила московської кінноти. Це було тим більш потрібне, що їхній земляк, відомий ренегат Хмельницький, з кількома тисячами турків і татар, отаборивсь на їхньому кордоні. Він усіх хитрощів й засобів уживає

на те, щоб схвилювати весь народ, й намагається, нехай-би всі попереходили до нього. Тільки-ж немає сумніву, що доки місто Київ, а з нього центр і головне місто всієї цієї країни залишається в руках царя, ці люди й собі зостануться йому вірні й не зрадять його, надто коли їх переконуватимуть грошима й добрими словами. Підчас дальшого-ж походу все це з'ясується. Царські послы, Бутурлін, Чаадаєв і Голосов, скористувалися з того, що станівкий санний шлях і виїхали, нарешті, до Польщі. Їм доручено всеньких зусиллів докласти, щоб переконати короля й Річ Посполиту взяти участь у боротьбі проти моци й могутности турків і татар, що де-далі зростає. Проте, приватно мене повідомлено, що цар таємно надіслав гінця й до Отоманської Порти з чемною грамотою, що в ній пропонує замиритися. Та тут це старанно заховують.

З Прусії й зокрема з Кеніґсберґа одержано тут при Дворі відомості, що шведське військо, довший час перебуваючи в Ліфляндії, вирушило, й Курляндією й Литвою дійшло до Мемеля. Там-таки говорять, що король польський під впливом Франції переходить на шведську сторону. Він намагається перешкодити й зруйнувати дальші плани й успіхи курфюрста Бранденбурзького.

Не підлягає сумніву, що д. Гесс, в характері посла від курфюрста Бранденбурзького знаходиться уже в дорозі, щоб прибути сюди до двору. Те-ж самісіньке кажуть і про д. Гіє, резидента короля данського. Сподіваюся, що мені, коли вони прибудуть, пощастить довідатися, що їм доручено. Про наслідки, що вони їх досягли, я повідомлю, яко мога швидше, в. в.

12.

5-го лютого 1679.

15-го січня я надіслав в. в. мого останнього листа. В ньому я як-найпокірніше повідомив, що посол од курфюрста Бранденбурзького, д. Гесс, радивсь з царськими уповноваженими і тут клопотавсь про те, щоб про всякий випадок цар дозволив курфюрстові перейти через Зах. Двину. Це на те, щоб розпочати в Ліфляндії военні акції супроти шведів; окрім того, він прохав, щоб цар вирядив для цього 10 тис. чоловіка з свого війська. Він запевнював, начеб-то тепер саме зручний момент, щоб вигнати шведів з Ліфляндії й одзволити царя від цих невпокійних людей, повернувши ті краї, що їх вони відібрали були в царевих предків. А втім, у цій справі нічого певного не ухвалено; цар звелів тільки яко-мога швидше вирядити свого гінця до курфюрста Бранденбурзького, доручивши йому провадити з ним у цій справі усні переговори. Д-єві-ж Гесові наказано готуватися до від'їзду й виїхати наперед, щоб докласти про це своєму володареві. Виконувати ці розпорядження заходилися вже третього дня, а сам д. Гесс звідсіля виїхав. Коли-ж поїде царський посол, це ще невідомо. Тут при Дворі гадають, що це буде допіру аж тоді, коли курфюрст Бранденбурзький остаточно розіб'є шведську армію.

що за якийсь час перед цим стояла на пруському кордоні, й розгромить її так, що її уже не буде чого побоюватися, отже можна буде спокійно здійснювати задумане. Незабаром буде відомо, чи будуть нові розпорядження; поки що ясно, що тут думають найбільше про те, щоб одбити сподіваний напад турків і татар і тримати в покорі й гарному настрої ненадійних козаків. Адже вони хочуть зрадити свого державця й володаря, коли цьому ворогові пощастить досягти своєї мети і, не дай Боже, захопити місто Київ. Що-до польського сойму, то за нього поки-що нічого певного писати не можна, бо він ще засідає, а справи там звичайно вирішують поволі й не виразно.

Тітка царева, принцеса Ірина Михайлівна, що за неї були казали, начеб-то вона померла, починає одужувати на превелику радість для всього Двору. Це мабуть сприятиме тому, що задуманий шлюб царський буде здійснено.

13.

20-го лютого 1679.

Стан здоров'я принцеси Ірини Михайлівни, єдиної тітки царевої, знову погіршав і перед кількома днями вона померла. Через те тут при Дворі усі дуже засмучені, бо з неї була надто розумна й побожна пані й користувалася вона такою пошаною, неначе з неї була мати царева. Отож і я з своїми хатніми і собі убравсь у жалобу й одвідав декого з найближчих родичів небіжчиці і деяких вельмож, щоб висловити свій жаль з приводу сумної події. До цього усі дуже добре поставилися.

Звістка про те, що курфюрст Бранденбурзький атакував і розбив шведську армію на пруському кордоні, справила тут дуже непогане враження. Кажуть, що вищезгадане посольство до його світлости, курфюрста, невдовзі буде вириджене. Цар уже призначив за посла д. Алмазова, що виїде звідси з почетом із 70 осіб. Коли буде складено його інструкцію, я подбаю за те, щоб довідатися про її зміст. Тоді я матиму за свою повинність повідомити про все в. в.

Од послів, вириджених до Отоманської Порти, звісток ще не одержано. Знов-же невідомо й те, яких наслідків досяг царський посол у Персії. Досі немає відомостів про діяльність польського сойму в Гродні, бо через деякі незгоди й непорозуміння його тимчасово було закрито, а згодом знову відкрито й він засідає й далі.

Тут при Дворі виряджають чималеньке посольство до Китаю. На посла обрано царського стольника Головіна. Це посольство має на меті встановити й зміцнити торговельні стосунки з китайцями. Гадаю, що коли це успішно виконати, то це дасть царському скарбові величезний зиск, надто коли цар дозволить підданцям в. в., котрі тут торгують, завести в Сибіру на славнозвісній ріці Амурі, що вливається до Океану, потрібну для плавби

флотилію, отже брати там участь у торгіві. Такої флотилії поки-що бракує й на Каспійському морі і в Астраханю, щоб перевозити дорогоцінні перські товари й оберегати їх од розбійників; тимчасом, усе це можна було-б здійснювати без особливих труднощів.

Кілька тисяч Кримських татар (до них прилучилися ще деякі частини війська козацького генерала Юрка Хмельницького, що пристав був до них) перейшли через р. Дніпро, вкриту теper льодом. Вони своїм звичаєм розгромили, розграбували й попалили різні неукріплені городки, села й містечки, мешканців-же їхніх увезли з собою. За цими жорстокими гостями погнався був Іван Богданович Мілославський, командувач над царською армією на кордонах України, і хоробро напавсь на них, порубав багатьох й узяв бранців.

Тимчасом царське військо звідусіль зосереджується в одному місці, а саме недалеко Київa, щоб зруйнувати ворожі плани й не дати ворогові по-сісти там таку саму вигідну позицію, яку, на жаль і на сором всього народу, йому пощастило зайняти влітку минулого року коло Чигирина.

14.

5-го березня 1679.

Підтверджується, що генерал Мілославський нагнав і розбив татар і дві тисячі яничар, що до них прилучились, та частину війська колишнього гетьмана, Юрка Хмельницького, коли всі вони, уже повертаючись, перейшли Дніпро, сподіваючись, що вони уже з своєю здобиччю в безпеці. Окрім того, одержано приемну звістку, що король польський і Річ Посполита затвердили присягою договір, що його склав їхній посол у Москві з царем улітку минулого року. Кажуть іще, що теper-таки на соймі в Гродні знято питання про оборончу спілку супроти турків і татар. Москалі бажають, щоб у цьому брав участь і римський імператор, а через те московські послы, що знаходяться в Гродні, повинні їхати до м. Відня в Австрії. Ім-таки допомагає своїм впливом папський нунцій, що дуже цікавиться цим питанням і бере його близько до серця. Коли ця добра справа матиме успіх, а це дуже можливо, то це буде ґрунтовна опора, щоб не тільки спинити сподіваний наступ турків і татар, ба й для того, щоб одняти у них ті країни й міста, котрі вони впродовж останніх років були звоювали. Коли в усій Європі запанує мир, чого, як відомо в. в. достохвально прагнуть, то цей проект можна було-б здійснити; тимчасом тут настрої значно покращав, і це помітно вже з зовнішнього вигляду людей. Посольство, що його мають виїхати до Китаю, не буде скасоване. Воно повинно за кілька днів вирушити у дорогу. Посольство-ж до курфюрста Бранденбурзького поки-що ще затримується, мабуть через те, що вважають за необхідне перш, ніж остаточно скласти наказа, добре обміркувати цю справу. Царського посла, вирядженого до Отоманської Порти, затримав у дорозі вищезгаданий ренегат гетьман

козацький Хмельницький. Він погано з ним поводитьсь, бо з нього начеб-то не посол, але тільки шпигун. З цього тут при Дворі чимало дивуються. Люди, подібні до Хмельницького, не поважають посольського звання, як це роблять інші цивілізовані нації. Вони легко знаходять щось, щоб виправдати свої варварські вчинки, надто-ж коли з цього мають певний зиск. Окрім того, можна спостережати, що ренегати—то люди значно неприємніші ніж справжні або приуродженні турки; адже вони силуються різними способами здобутися на довіру од своїх нових володарів. Прикладів на це я бачив і тут при Дворі чимало.

15.

12-го березня 1679.

Тут завважено, що в становищі Швеції сталася зміна. Через те цар вирішив негайно вирядити посольство до короля шведського й доручив цю справу Лутохінові й Бобінові, двом досвідченим людям, що уже й до цього з царського наказу бували в Швеції. Тут кажуть, начеб-то цар незабаром вирядить посольство до короля данського, курфюрста Бранденбурзького, до князя Люнебурзького й до інших, і що всі ці посольства мають на меті схилити усіх тих християнських володарів, що іще воюються поміж собою, замиритися й скерувати свою зброю супроти віковичного ворога.

З днини на днину тут чекають, що приїде посол од кримських татар. Він повинен подати цареві кілька пропозицій що-до замирення, бо товаришів його недавнечко провчив генерал Мілославський. Сподіваюся, ще мені пощастить незабаром довідатися, що буде ухвалено з цього приводу, бо подібних до нього тут не довго затримують. Царського посла, вирядженого до Отоманської Порти, що його був затримав колишній козацький гетьман Хмельницький, тепер уже відпущено. Тепер він їде далі через Польщу до Царгороду. Тут дуже нетерпляче чекають звісток про те, чи буде прийнято пропозицію про потрібну спілку поміж римським імператором, царем та Польщею для взаємної допомоги. Адже усім їм загрожують військові успіхи турків та татар. Скоро-но тут при Дворі буде одержано певні відомості, я негайно сповіщу в. в.

Учора ординарний царський церемоніймайстер привів мене на нараду. Там канцлер Ларивон Іванович сповістив мене, що уже наготовано царські грамоти-відповіді на грамоти в. в., недавно надіслані на прохання деяких торговців, які скаржилися і ще скаржаться з приводу чималої суми райхсталерів. Гроші тії надіслав Амстердамський банк і їх приставлено сюди в розпорядження цареве; але тут їх забракували. Уповноважені заявили далі, що вони цю саму відповідь цареву мають тут переказати тим торговцям, котрі сюди привезли й подали грамоту од в. в.-в. Я-ж спитавсь у їх, чи мають переказати мені іще щось од царського імени. Коли-ж вони відказали, що ні, то я заявив, що коли так, то мушу подати нові скарги.

а саме: на повсякчасне стягання надмірних і нестерпних мит, знов-же й на те, що до Архангельська й досі не надіслано відповідних інструкцій дбати за те, щоб наші кораблі, прибуваючи туди, могли своєчасно приймати свої вантажі; тимчасом це чинить великі неприємності й нещастя людям, кораблям і товарам, знов-же підриває, в звязку з иншими непорядками, розвиток торговельних стосунків, а через те цар і його підданці легко можуть зазнати чималих втрат. Уповноважені погодилися докласти про це цареві й сповістити мене про його постанову.

16.

2-го квітня 1679.

Попередній лист од 12-го березня повідомив в. в. про те, що цар звелів запросити мене на нараду, куди мене приведено в звичайному порядку й де мені оголошено, що цар одповів в. в. й принцеві Оранському на ті листи, що їх в. в. і принц Оранський написали були йому з приводу забракованих тут райхсталерів. Мені далі потім зрозуміти, високомогутні п-ве, що цар зовсім не нехтує монетою в. в., а навпаки цінить і шанує її. Тільки-ж тепер цар ясно й виразно замовив купцям, що тут договорилися (замовлення вони ствердили власноручними підписами) не такі монети, але райхсталери любекського або гамбурзького банка. Це через те, що, як довела вже практика, саме з цих монет найзручніше карбувати тутешні дрібні монети, так звані копійки. Отож тільки через те цар видав з свого скарбу цим купцям у рахунок 15 тис. рублів, рахуючи рубель по 5 гульденів, і дозволив їм купувати тут вільно і безборонно на ці гроші зерно (тоді воно було не дороге) і вивозити його до Голандії безмитно. Купці-ж, одержавши з цього зерна чималенький зиск, надумалися уплатити цареві инакшими монетами, як про це умовлялися, а саме монетами неспідхожими для тої мети, на яку їх призначувано й для якої потрібні райхсталери любекського й гамбурзького банків. На це я відказав, що нічого не знаю про договір, якого цар склав з оцими купцями. Адже це сталося до мого приїзду. Та я можу запевнити царя, що монети в. в. безперечно дуже гарні і їх беруть в усенькій Європі. Що-ж до царських грамот, то ці купці доручили їх, щоб скоротити поштові видатки, певній особі, а вона виїхала звідси суходолом до Гамбургу.

Перед кількома днями одержано тут при Дворі дивний і загрозливий лист од Отоманської Порти. У тому листі, між иншим, вимагають, нехай-би цар добровільно відступив і передав законному володареві Українське герцогство з містом Київом. Инакше султан прибуде особисто з почетом, що зможе не тільки примусити царя це зробити, ба навіть загрожуватиме йому у місті Москві. Зміст цієї грамоти тримають у великому секреті, щоб не хвилювати ратних людей і чернь. Вони саме були підбадьорилися після успіхів, що їх недавно досягли їхні товариші, воюючися з татарами.

Тимчасом нетерпляче чекають наслідків пересправ у Гродні і сподіваються, що Римський імператор і Польща погодяться спільно з царем виступити проти турків і татар; папський-же нунцій, а він теж знаходиться на соймі, докладає всеньких зусиллів, щоб це здійснилося. Рівночасно відкладають посольство до Швеції й до курфюрста Бранденбурзького. Це через те, що тут передусім бажають довідатися про наслідки вищезгаданих польських нарад, щоб ужити відповідних заходів.

17.

1-го травня 1679.

Од імени короля данського минулого тижня знову подано цареві велику заяву, що в ній він наводить чимало доводів і фактів на те, щоб довести, яка вигода для царя тримати в околицях Новгороду на ліфляндському кордоні військовий загін. Наприкінці він запевнює, наче-б-то він, король данський, разом із курфюрстом Бранденбурзьким енергійно допомагатимуть і підтримуватимуть це царське військо на суходолі й на морі. Тоді цареві легко пощастить повернути собі всі оті міста, фортеці й країни, що їх шведи позахоплювали були у предків царевих. Треба взяти на увагу й те, що в тих місцевостях тепер є тільки невеличкі залоги, до всього й воєнні припаси в них як-найгіршого ґатунку. Ухвалу в цій справі буде зроблено аж тоді, коли посла од короля шведського, д. Христофора Коха, що перед трьома днями приїхав сюди, буде допущено на авдієнцію у царя. Подавши там свої грамоти, він заявит про дані йому доручення. З цим послом скоїлося нещастя. Коли він знаходивсь там, звідки мав в'їжджати до Москви, в тому будинкові, де він мешкав, вночі зайнялася пожежа, ще й так швидко, що йому й дружині його ледві пощастило уратуватися. Ще й збитків мав він щось більше ніж на 6 тис. райхсталерів. Кажуть, ніби він хоче клопотатися в царя, нехай-би повернув йому оті збитки. Він запевнює, що царські люди навмисне підпалили будинок.

Тут потайки серйозно міркують над тим, чи можна нехай певною тільки мірою задовольнити великі вимоги Отоманської Порти. Таким чином вони гадають запобігти війні з нею й уникнути нападу на країну й царських підданців. Турецькі передові зағони насуваються й уже перейшли ріки Дон і Дніпро. Рівночасно приїздить, неначе-б-то з власного бажання, вісник миру, а саме господар або князь Валахії; він християнин, але перебуває під зверхньою владою султана. Ще невідомо, які вимоги він поставить. Очевидячки, доведеться віддати всеньку Україну, що лежить од цих рік до Дніпра.

Сподівані гарні звістки з Польщі й од Римського імператора досі ще не одержано. Тут можна говорити як за часів Ганнібалових: Сагунт відібрали, поки в Римі міркували. Повідомлю Вас точнісінько за все, коли в цій справі трапиться щось цікаве.

4-го червня 1679.

Вчора я мав авдієнцію у царя й подав йому грамоту в. в. од 7-го березня, написану на прохання підданців в. в., котрі торгують в Архангельську. Приставили її мені вони-ж-таки. Про цю справу я заявив тут уже щось із двоє місяців перед тим, як одержав цю грамоту, бо знав за неї. Я бажав, щоб москалі не виправдувалися тим, що не знають цього, але приїздили-б з своїми товарами своєчасно до Архангельську на ярмарок для своїх торговельних справ, і не позбавляли-б наші кораблі змоги здобувати усе потрібне після такої далекої, небезпечної й важкої плавби.

У промові, що з нею я вдавсь був до царя, я щиро прохав дати мені певну листовну відповідь на мої заяви, що їх різного часу подавав був до двірської канцелярії, в інтересах розвитку обопільних торговельних стосунків. Я прохав призначити в цій-таки справі конференцію. Сподіваюся, що незабаром мені пощастить довідатися про наслідки й повідомити в. в., знов-же й правителів м. Амстердама, про приемні звістки про цю справу.

Що-ж до тутешніх воєнних справ, то цар перед кількома днями вирядив князя Алегуковича Черкаського в характері головнокомандувача над арміями на Дніпрових берегах. З ним поїхав й його товариш, генерал-лейтенант князь Михайло Довгорукий, єдиний син старого заслуженого воєводи. Знати, цар цю справу бере близько до серця, тож уважає на все, що корисно й необхідно для добробуту його держави й його підданців. Найбільші сили буде зосереджено, щоб оборонити й утримати місто Київ, с.-то найдужче й найголовніше українське місто. З нього неначе молода, що до неї сватаються турки, татари й тутешні кавалери, і з обох боків шаблі радісно блищатимуть.

Коли, не дай, Боже, ворог переможе, то це може мати дуже небезпечні й шкідливі наслідки. Тільки-ж треба сподіватися на краще, надто через те, що поляки, мавши гарну й хоробру кінноту, тут теж щось ізроблять. Їхній великий посол уже виїхав сюди, щоб провадити пересправи з царем. Гадають, що Польща у цій каламутній воді бажає й далі ловити рибу й намагатиметься примусити царя повернути їм деякі міста, чого вони досі даремне допоминалися.

Господар Валахії не прибув особисто до тутешнього двору, але надіслав сюди офіцера з грамотами. Він запропонував цареві замиритися з Отоманською Портою. А втім, його пропозиції відкинуто, надто-бо надмірні й безперечно неможливі його вимоги.

Шведський посол, д. Христофор Кох, не може ніяк добитися, щоб завдовольнили його клопотання й розглянули його скарги. Його зовсім небажають тут залишити, але хтять яко-мога швидше його позбутися.

19.

18-го липня 1679.

З царського наказу, 8-го числа з уваги до в. в., мене з усіма ознаками пошани запрошено й надведено на нараду. Коли я прибув туди, то канцлер Ларивон Іванович мене сповістив, що цар, прочитавши й обміркувавши заяви й записки, що їх різного часу я подавав в оборону інтересів підданців в. в., котрі тут торгують, ухвалив і визначив таке. Нехай тії з цих купців, котрі тут мешкають, матимуть знову пільгу по-давньому проїжджати вільно звідси до Архангельська й приїжджати з своїми товарами без затримки й торгувати їми безборонно. Цієї пільги вони позбулися були вже якийсь час через заздрощі й неприхильність гостей, с.-то царських комерції радників. Сподіваюся, що вони тепер не тільки користуватимуться й збережуть за собою цю відновлену пільгу, ба гадаю, що мені пощастить досягти іще більшого що-до мита, на користь й вигоду для всіх, хто торгує в Московії.

Грамоту в. в. я передав тут 4-го червня цареві. В звязку з тим, зараз-таки надіслано гінців до всіх торговельних міст з наказом, нехай-би тутешні купці, щоб уникнути суворої кари, завчасу привозили на ярмарок в Архангельську свої товари. Це щоб підданці в. в. не приїздили туди даремне й кораблі їхні могли своєчасно вантажитися й від'їздити у певний термін, а саме першого вересня, щоб щасливо повертатися на свою батьківщину. Цього наказу виголошено привселюдно на всіх вулицях та перехрестях тут у Москві. Отже немає жаднісінького сумніву, що високомудрі й хвальні заходи в. в. матимуть тут успіх.

Що-ж до справ воєнних у цій державі, то перед кількома тижнями приїхали до царя гінці з України. Вони сповістили його про те, що турецькі сили не підступили до Квіва, як тут говорили й гадали, але вирушили до країни запорозьких козаків і заходилися на її кордоні будувати деякі укріплення. А втім, будують їх тільки з дерева. Турки при цьому намагаються відділити цих людей, що з них краса козацької нації, од їхніх земляків. Вони гадають усіх їх отак швидше й зручніше перемогти й підбити собі. Цар зате викликав князя Балата, з усіма його страшними татарами й, окрім того, наказав гетьманові Донських козаків вирушити туди-ж-таки як-найшвидше з своїми загонами й декількома тисячами московських стрільців подати запорозьким козакам дужу допомогу й по змозі знищити й зруйнувати ворожі плани. Сподіваються, що це незабаром матиме жаданий успіх. Тут сподіваються, що вввтра в'їдуть польські послы. В'їзд цей, тутешнім звичаєм, одбудеться дуже врочисто, і, як наказав цар, їх зустрінуть не менш врочисто. Гадаю, що мені пощастить розвідати, що вони пропонують. І тоді я сповіщу за це в. в.

II.

Д о п о в н е н н я .

Лануа, Гільбер де, 1413. (Див. стор. 20).

Треба додати: A. Przewdziecki, *Podróże po Polsce w XII i XV wieku*. (Biblioteka Warszawska, 1844. T. IV, pag. 165—174).

Невідомий, 1556.

Донесіння невідомого англійця про його перебування на Московщині надруковано у *Møllergur, Dänemarks Beziehungen zu Livland*. Berlin, 1884. Beilage I.

Мерик, Джон, 1584. (Див. стор. 52).

Plein-Pouvoir donné au Chevalier Jean Merick, Ambassadeur auprès du Grand-Duc de toutes les Russies. Див. Th. Rymer, *Foedera*, T. VII, P. III et IV, pag. 172.

Сапега, Лев, 1600. (Див. стор. 52).

У 137-м томі *Русск. ист. общ.* (Пам. дипл. снош. Моск. гос. съ польско-лит. гос., т. IV), стор. 43—58, 66, 77 надруковано «Посольство въ Москву Сапѣги, Варшицкаго и Пельгржимовскаго. 1600 г. іюля—1601 г.». Тут-таки надруковано «Донесеніе пословъ кор. Сигизмунду отъ 16 марта 1601 г.» по-польському, стор. 739—747.

Див. П. Шилевського «Описание посольства Льва Сапѣги въ Москву въ 1600 г.». Ж. м. н. пр. 1850, грудень, стор. 91—122.

Лавицький і Чижовський, 1604. (Див. стор. 73).

Лист Лавицького до Стрівері од 14 липня р. 1605 з Москви надрукував Чіампі двічі, а саме: 1) у *Notizie dei secoli XV e XVI sull' Italia, Russia e Polonia*, Firenze, 1833, pag. 186, і в *Bibliografiacritica*, I, pag. 227. Чіампі-ж узяв цього листа з книги Бареццо-Барецці: *Avisi e lettere ultimamente giunte di cose memorabili succedute tanto in Africa nel regno di Biguta, ... quanto in Moscovia*. In Venetia, 1606.

Лист Чижовського до Стрівері від 17 серпня 1605 р. надруковано не тільки в «Старинѣ и Новизнѣ», ба й видрукував його о. Таккі Вентурі в статті «Il falso Demetrio» у часопису «*La Civiltà Cattolica*» 1902, Quaderno. 1247, 17 Maggio, pag. 429. Див. Е. Шмурло, Замѣтки по історіі Лжедмитрія I. Ж. м. н. пр. 1915, липень, стор. 10 і грудень, стор. 351.

Олесницький та Гонсевський, 1606. (Див. стор. 81).

12 жовтня 1607 р. приїхали до Москви польські послы Станіслав Витовський та кн. Друцькой-Соколинський з скаргою на те, що москалі затримали польських послів Олесницького й Гонсевського й багатьох польських людей. Про пересправи, що вони провадили в Москві (в наслідок їх, поляків, затриманих тут од р. 1606, відпущено) див. *Сборн. Русск. ист. общ.* т. 137, стор. 382—736.

Стадніцький, Мартин, 1606. (Див. стор. 81).

«О пребываніи Стадницкихъ въ Московск. государствѣ». Див. Сборникъ Русск. ист. общ. т. 137, стор. 372—382.

Невідомий, 1609.

У Сборн. Русск. ист. общ., т. 142, стор. 34—37, надруковано «Дневникъ похода короля Сигизмунда III въ Московское государство». 1609 р. жовтня 5—23 листопаду.

Од оригіналу цього щоденника, що його провадив невідомий для нас поляк, зберігсь, на жаль, тільки уривок в Метриці вел. княз. Литовського, р. 1610, справа № 1. Щоденника видано тут уперше.

Кєніг, Микола, 1658.

У своєму спискові актів, що стосуються до московської та польської історії й переходять в архівах Швеції, А. Чуміков подає серед рукописів, котрі переходять в Скуклостері, поблизу Упсали, й описє подорожи Кєніга на Україну р. 1658 (пошведському). Див. Чтенія М. о. и. в др. 1861, IV, смѣсь, стор. 48.—Микола Кєніг справді був р. 1658 за шведського посла до козаків. Про нього згадують в своїх листах до брата шведського короля, герцога Адольфа Івана, і Іван Виговський, і Юрій Немірич, з табору при Богачці, у жовтні р. 1658.—Архивъ Юго-запади. Россіи, ч. III, т. VI, стор. 258, 261.

Брзостовський, Нупріан, 1667. (Див. стор. 132).

Замість «Брестовський» треба тут читати Брзостовський.

Нильбургер, 1673. (Див. стор. 137).

Про кнйгу Б. Г. Курца див.: 1) Г. Максимовичъ, Рецензія на соч. Б. Г. Курца: Сочиненіе Кильбургера о русской торговлѣ въ царствованіе Алексеѣ Михайловича.—Кіевск. Унив. Извѣстія, 1919 № 1—4, стор. 1—18. 2) Русскій Историческій Журналъ. 1918, кн. 5, стор. 33—69. Реферат А. С. Лаппо-Данилевського: Новые переводы и комментарія донесеній и записокъ Родеса и Кильбургера.

Гвасконі, Франческо, 1696.

Листи флорентійського крамаря Гвасконі, надіслані з Москви до брата, зберігаються в держ. архіві в Венеції. Див. Е. Шмурло, Отчетъ о командировкѣ 1897 года. Юрьев, 1898, стор. 23.

R É S U M É.

Unter den Quellen zur Geschichte Osteuropas, d. h. der auf dem Territorium der Union der S. S. R. wohnenden Völkerschaften, stehen die Berichte der ausländischen Reisenden nicht an letzter Stelle. Zwar können sie die einheimischen Quellen nicht ersetzen oder überflüssig machen, aber als Ergänzung wird sie der Geschichtsforscher gern heranziehen. Er wird auch wol mitunter den Bericht eines solchen Reisenden zum Gegenstande einer speziellen Untersuchung machen und an ihm die Schärfe seiner Kritik prüfen. Es wird, endlich, auch einen gewissen Reiz gewähren festzustellen, wie seiner Zeit Westeuropa über Osteuropa dachte, und was man dort von Osteuropa wusste. Für die Geschichte des Bekanntwerdens Osteuropas in Westeuropa sind die Berichte der ausländischen Reisenden doch wol die wichtigste Quelle. Die Geschichtsforscher haben dem entsprechend auch den Berichten der ausländischen Reisenden stets die gebührende Aufmerksamkeit geschenkt, und als i. J. 1816 die von Friedr. v. Adelung verfasste «Uebersicht der Reisenden in Russland bis 1700» erschien, da erhielt der Geschichtsforscher ein Werk, welches zeigte, ein wie umfangreiches Material über diesen Gegenstand vorhanden war. Adelungs Buch hatte grossen Erfolg und verdiente ihn vollkommen. Gehörte es doch zu den Werken, die bei ihrem Erscheinen eine fühlbare Lücke ausfüllen, für lange Zeit ihren Wert behalten und zu weiterem Forschen anregen. Adelungs Reisenden wurden zu einem Nachschlagewerk, das wol nur selten auf dem Schreibtische des Geschichtsforschers fehlte. Dabei dürfen wir indess nicht ausser Acht lassen, dass es Adelung nicht vergönnt war, die letzte Hand an seine Arbeit zu legen. Von den 266 Berichten, die er in sein Buch aufnahm, konnte er nur etwa 150 mehr oder weniger erschöpfend selbst bearbeiten, die übrigen 115 aber wurden aus seinem Nachlass hinzugefügt. Seit dem Erscheinen dieser «Uebersicht der Reisenden» sind nun schon fast 80 Jahre vergangen und in diesem, einem Jahrhundert sich stark nähernden Zeitraum, hat die Geschichtsforschung nicht gefeiert, sondern intensiv gearbeitet, wobei auch das Feld der ausländischen Reisenden nicht zu kurz kam, und Adelungs verdienstvolle Arbeit genügt gegenwärtig schon nicht mehr. Die historische Literatur in und über Osteuropa und speciell über das Gebiet der ausländischen Reiseberichte hat in diesen achtzig Jahren eine stattliche Bereicherung erfahren. Eine ganze Reihe von Reiseberichten, die früher nicht bekannt

waren, wurde neu in die Literatur eingeführt. Früher schon bekannte Berichte sind zum Gegenstand eingehender Forschung gemacht worden, oder erschienen in neuen Editionen, in Uebersetzungen, oder in neuen, den Anforderungen historischer Kritik entsprechenden Uebersetzungen.

So sei z. B. darauf hingewiesen, dass der Marco Polo betreffende Aufsatz bei Adelung gegenwärtig veraltet ist, angesichts der Arbeiten des französischen Geographen Cordier und des Engländers Yule. Ersterer veröffentlichte i. J. 1896 unter dem Titel «Centenaire de Marco Polo» ein kleines aber wertvolles Buch über Marco Polo, nebst einer Bibliographie, in welcher er nicht weniger als 156 Editionen und Uebersetzungen dieses immer noch wertvollen Reiseberichtes verzeichnet. Die klassische Arbeit Henry Yules wiederum erschien 1903 in London in dritter Auflage.—Ueber Herberstein besitzt die russische Literatur seit 1884 das opus magnum Samysslowsky's: Herberstein und seine historisch-geographischen Nachrichten über Russland.—Fletchers Buch über seine Gesandtschaftsreise nach Moskau war lange eine bibliographische Seltenheit; aber i. J. 1856 erschien die neue, von Bond besorgte englische Edition, und 1891 die wertvolle Arbeit Sseredonins u. d. T.: Das Werk Fletchers als historische Quelle (russ.).—Adelungs Artikel über den Holländer Massa ist durchaus ungenügend. Er nennt ihn einen «gelehrten holländischen Geographen»; aber wir wissen jetzt, dass dieser interessante Reisende ein Autodidakt, ein selfmade man und Kaufmann war und erst in zweiter Linie Gelehrter und Geograph, und sowol in der holländischen wie in der russischen Literatur finden wir nun Auskunft über ihn.—Von Rhodes berichtet Adelung nur, dass über ihn nichts bekannt sei. Aber gegenwärtig besitzen wir schon eine eingehende Biographie dieses schwedischen Reisenden von B. Kurz, die i. J. 1912 erschien. Auch die Relationen des Rhodes sind bereits gedruckt, zum Teil auch von B. Kurz.—Ueber Kilburger enthält Adelung nur sechs Zeilen; jetzt besitzen wir über ihn aber ein Buch von B. Kurz, welches 600 Seiten umfasst.

Was ferner die Berichte der ausländischen Gesandten betrifft, so berichtet Adelung eigentlich nur über die kaiserlichen (oesterreichischen) Diplomaten, deren Berichte in Wien im Staats-Archiv aufbewahrt werden. Aber auch das, was er in dieser Hinsicht gibt, ist veraltet und genügt nicht mehr der historischen Kritik, seit dem Erscheinen des ersten Bandes der gründlichen, auf handschriftlichen Quellen beruhenden Arbeit Uebersbergers «Oesterreich und Russland seit dem Ende des XV Jahrhunderts. (Wien, 1906).—Ustrjalow hat ferner in seinem Werk über Peter I. eine ganze Reihe von Berichten des oesterreichischen Agenten, Otto Pleyer, veröffentlicht.

Die Berichte der diplomatischen Vertreter der anderen westeuropäischen Staaten hat Adelung nicht berücksichtigt. Gegenwärtig aber besitzen wir über die dänischen Diplomaten die wertvollen Arbeiten Sčerbatčews, z. B. sein «Dänisches Archiv» (russ.), das er 1893 veröffentlichte. Sodann hat G. W. Forsten die Beziehungen Dänemarks zu Osteuropa nach Archivalien bearbeitet und seine Untersuchungen im Journal des Min. d. Volksaufklärung i. J. 1904 ediert.

Auf Grund eigener Archivforschungen hat sodann G. W. Forsten auch die diplomatischen Beziehungen Schwedens zu Osteuropa im XVI und XVII Jahrhundert sehr eingehend dargestellt. Wir lernen hier eine ganze Reihe neuer Reiseberichte kennen.

Auch die Geschichte der Beziehungen Englands zu Osteuropa, die bekanntlich seit d. J. 1553 fast ununterbrochen lebhaft und intensive waren, ist in den letzten 80 Jahren Gegenstand wissenschaftlicher Forschung gewesen, wobei als die klassischen Pfadfinder und Pioniere dieser Forschung J. Hamel und J. Tolstoy genannt werden müssen. Insbesondere ist Hamels *Tradescant* ein originelles und wertvolles Buch, welches, zuerst in deutscher Sprache 1847, sodann russisch 1866 erschienen, noch heute dem Forscher eine zuverlässige Quelle wertvoller Nachrichten ist.

Ausser dem Werke Hamels ist in dem ersten Viertel unseres Jahrhunderts noch eine ganze Reihe von Einzeluntersuchungen zur Geschichte der englischen Beziehungen zu Osteuropa in Druck erschienen, die alle anzuführen wir uns hier leider versagen müssen.

Zur Geschichte der holländischen Reisenden liegen ebenfalls neue Arbeiten vor, so die Edition der Archaeographischen Kommission in Leningrad, betreffend die Gesandtschaft Klenks v. J. 1675. Die Russische Historische Gesellschaft hat 2 Bände des «Sbornik», nämlich den 24. und den 116. den Berichten der holländischen Gesandtschaften von 1616 und 1631 gewidmet.

Sehr interessante Beiträge zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen des Grossen Kurfürsten enthalten Bd. VI und VIII des Werkes: «Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg», für die Zeit von 1656 bis 1660. Auch auf diesem Gebiet hat Forsten mit Erfolg gearbeitet und wertvolle Untersuchungen im Journal des Ministeriums der Volksaufklärung i. J. 1900 veröffentlicht.

Die hier angeführten Beispiele dürften genügen um zu zeigen, dass die Arbeit Adelungs überholt ist und dass sie den Forscher nicht mehr ganz befriedigen kann. Die Nachträge, die Kosubsky i. J. 1878 im Druck erscheinen liess, konnten diese Lücke nicht füllen, und ebenso ist der i. J. 1873 erschienene «Catalogue de la section des Russica» der Oeffentlichen Bibliothek in Leningrad schon veraltet. Der Forscher bedarf eines neuen Werkes über die Reisenden in Osteuropa, oder einer Neubearbeitung der «Uebersicht» Adelungs. Nachdem ich im Laufe einer Reihe von Jahren ergänzende Materialien in dieser Richtung gesammelt, entschloss ich mich schon jetzt, dieselben hier zu drucken, obgleich sie die Arbeit Adelungs zunächst nur ergänzen, aber noch nicht ganz ersetzen können. Zwar war es anfangs meine Absicht, eine neue vollständige Bearbeitung der «Uebersicht» zu geben, aber da ich mir sagen musste, dass ich in diesem Falle noch eine gewisse Zeit in den Bibliotheken Leningrads und Moskaus und in einigen Archiven und Bibliotheken des Auslandes arbeiten müsse, die Ausführung dieses Planes aber noch in ungewisse Ferne gerückt sei, so entschloss ich mich, mein Material als Prodrömus zu veröffentlichen, in der Hoffnung, dass es zunächst auch in dieser Form dem Forscher nützlich sein

könne, und dass es mir noch vergönnt sein werde, meinen ursprünglichen Plan auszuführen und die Uebersicht der Reisenden in neuer vollständiger Form zu geben. Dem entsprechend stelle ich hier zunächst die sich in Adellungen Uebersicht findenden Unrichtigkeiten zurecht, und gebe sodann eine Uebersicht der Reisenden und ihrer Berichte, die bei Adellung fehlen. Im Anhange erscheinen hier in ukrainischer Uebersetzung Depeschen des ersten holländischen Residenten in Moskau, J. W. van Keller, deren holländische Originale sich im Rijksarchiv im Haag befinden und noch nirgends veröffentlicht sind. Nur M. Posselt hat für seine i. J. 1866 erschienene Biographie Franz Leforts die Depeschen J. W. van Kellers benutzt.

ПОКАЖЧИК.

- А**варіль, Пилип, 152.
 Алегретто де Алегретті, 121.
 Альгайер, 101.
 Алькок, Томас, 29.
 Арсеній, 55.
 Ассегрип, Міхель, 33.
Банер, Густав, 127.
 Барбаро, Йосип, 20.
 Барберіні, Рафаїл, 37.
 Баркгузен, Олоф, 129.
 Барнес, Річард, 73.
 Басс, Д., 90.
 Бевери фан дер Вінне, Христофор, 125.
 Бек, 28.
 Б'елке, Густав, 122.
 Бельський, Самійло, 86.
 Беневський, Станіслав, 132.
 Беністер, Томас, 39.
 Бер, Д., 35.
 Бергенськльм, Іван, 160.
 Бест, Роберт, 29.
 Білле, Стен, 107.
 Блѳмберг, Севастьян фон, 151.
 Бонс, Ярема, 51.
 Бой, Георгій, 61.
 Боот, Яків, 91.
 Боплан, Г. Левасер де, 97.
 Борель, Яків, 131.
 Борентин, Фрідріх Іоахім фон, 126.
 Борро, Вільям, 25.
 Борро, Стефен, 26.
 Борро, Христофор, 48.
 Борша, Станіслав, 82.
 Бох, Іван, 47.
 Браге, Аксель, 70.
 Бракель, Тиман, 32.
 Бранд, Адам, 161.
 Бранд, Йоган-Арнольд, 136.
 Бредероде, Р. фан, 90.
 Бремен, Еверт, 94.
 Бреретон, Генрі, 89.
 Брзостовський, Купріян, 132, 148.
 Бригавз, Джордж, 87.
 Брокк, Еске, 70.
 Броневський, Мартин, 48.
 Вудберг, Яган фон, 136.
 Будила, 84.
 Буревс, Андрій, 90.
 Бурх, Альберт, 95.
 Бурх, Кунрад, 110.
 Бусов, Конрад, 66.
 Бутенант, Генріх, 147.
 Бухгорст, 28.
Вальдемар Христіян, граф Шлезвіг-Голштинський, 107.
 Вальвік, Андрій, 129, 130, 132.
 Вангерсгайм, Конрад, 126.
 Варкоч, Микола, 58.
 Веллінг, Готард, 125.
 Веньямин з Тудели, 16.
 Вестрінг, Вальвік, 127.
 Віміна, Альберто, 115.
 Віслуха, Йн, 76.
 Вісті з Москви, 88.
 Вітсен, Микола, 131.
 Вихровський, Адам, 89.
 Вотта, Карл Маврикій, 152.
 Врангель, Ганс, 110.
 Вреде, Граф Карло, 160.
 Вуд, 145.
 Вундерер, І. Д., 61.
Габель, Фрідріх, 144.
 Гайтон, 18.
 Галларт, Барон Людовик Микола фон, 160.
 Гарабурда, Михайло, 36.
 Гарденберг, Ейлер, 35.
 Гассе, Джон, 28.
 Гастфер, Одерт, 64.
 Гастфер, Йоган, 129, 130.
 Ге, Магнус, 135.
 Гейденштайн, Рейнгольд, 47.
 Гейзіус, Микола, 134.
 Гейнс, Павло, 156.
 Гелмфельт, Симон, 132.
 Георгі, Христофор, 141.
 Геральд, Місіонер, 156.
 Герберс, Тома, 156.
 Герберштайн, Барон Сигізмунд, 22.
 Гербіній, Йоганнес, 140.
 Герман, єпископ деритський, 32.
 Гессе, Герман Дітріх, 141.
 Гільберт, Давід, 67.
 Гілленбрандт, Христіян, 33.
 Гулан, Павло, 48.
 Главініч, Севастьян, 129.
 Гловер, Томас, 41.
 Гниський Ян, 148.
 Голк, Христіян, 70.
 Гордон, Вільям, 72.
 Гордон, Патрик, 127, 129.
 Гори, Бенгт, 127, 129.
 Гори, Гільдебрандт фон, 145.
 Горнер, Томас, 30.
 Горсей, Джером, 43.
 Гофман, Єронім, 34.
 Гофман, Петро, 126.

- Грзімультовський, 152.
 Гротгузен, Мельхіор, 28, 30.
 Гуарісит, Христофор Гнат, 156.
 Гудсон, Генрі, 84.
 Гудсон, Христофор, 28.
 Гульст, Гендрік Фан-дер, 161.
 Гундуліч, Франциск, 120.
 Гюльденстіерне, Аксель, 70.
 Гюлленшерна, Ерик, 105, 110.
 Гюлленшерна, Конрад, 150.
Давід, Георгій, 154.
 Данкарт, Ян, 87.
 Дзильнський Лука, 49.
 Деге де-Курменен, Луї, 94.
 Де-Лавіль, Пер, 88.
 Демініср, 126.
 Денгоф, Гергарт, 61.
 Держек, Христофор, 49.
 Де-Фер, Герріт, 63.
 Джекман, Чарльз, 49.
 Джемс, Річард, 92.
 Дженкінсон, Антоній, 30.
 Джонсон, Річард, 27.
 Дняментовський, Вацлав, 79.
 Дobbін, 136.
 Докет, Джефрі, 39.
 Дон-Хуан Перський, 66.
Еберс (Ебершельд), Адольф, 108.
 Едвардс, Артур, 27.
 Ейзенберг, Еліас, 42.
 Ейленбург, Барон Йона Казимір, 123.
 Еміліян, О. Франциск, 160.
 Еосандер Гете, Самійло, 135, 160.
 Еріксон, Клавс, 90.
 Ерпен, Антін фон, 105.
 Еслер, Яків, 21.
 Ессен, Олександр фон, 122.
Жолкевський, Станіслав, 76.
Завиша, 123.
 Задора-Цизельський, Тимофій, 158.
 Зборовський, Ян, 49.
Иби Ватута, 19.
 Йовій (Джовіо), Павло, 23.
Ідес, Еверт, 145.
 Іоакім, А., 90.
Какаш, Стефан, 70.
 Кантерстен, Лаарс, 111.
 Карлейль, 130.
 Келлер, Іван Віллем фан, 141.
 Кельх, Християн, 148.
 Кенігсег, 159.
 Кільбургер, Евтим Пилип, 137.
 Кілінгворс, Джордж, 28.
 Кіттельман, Лазар, 120.
 Кіхель, Самійло, 55.
 Кленк, Кунрад фан, 141.
 Клінгенбек, Георг фон, 23.
 Клінгстедт, Йона, 144, 150.
 Клінгеншерна, Карстен, 156.
 Клод, Густав, 132.
 Кніпер, Томас, 154.
 Кобенцель, Іван, 43.
 Коке, Христофор, 93.
 Колачкович, Станіслав, 80.
 Коллінс, Самійло, 126.
 Колло, Франческо де, 23.
 Комулович, Олександр, 64.
 Контаріні, А., 20.
 Конті, Антоніо де, 23.
 Корб, Іван Георг, 157.
 Кос, Герман, 124.
 Кох, Христофор, 139.
 Кравс, Христофор, 121.
 Краг, Нільс, 69.
 Красинський, 123.
 Крель, Йодок, 161.
 Крейтц, Ернест Іван, 144.
 Кронман, Фріц, 132.
 Крузе, Ейльгардт, 34.
 Крузбіорн, Петро, 106.
 Крузіус фон Крузеншерна, Пилип, 101, 122.
Лавицький, Андрій, 73.
 Лангєн, Барон Ян Ернест, 160.
 Лануа, Гільбер де, 20.
 Ласота, Еріх, 60.
 Лев, Генріх, 29.
 Лі, Річард, 66.
 Ліберт, 152.
 Лігарид, Паїсій, 129.
 Ліліскрона, Густав, 124.
 Лілієнталь, Йоган фон, 131.
 Ліндегельм, Андерс, 160.
 Лінсхотен, Ян Гейген фан, 63.
 Ліфтель, Себастьян, 81.
 Логав, Генріх фон, 76.
 Логан, Джосіас, 71.
 Лок, Гемфрей, 39.
 Лоофельдт, Петро Антоній, 106.
 Лорбах, Йоган Дідріх, 121.
Майер, Йоган, 117.
 Макарій, патріярх, 118.
 Мандевиль, Джон, 18.
 Маржерет, 67.
 Мартиньєр, П. М. де ла, 117.
 Маскевич, Самійло, 85.
 Масса, Сан, 68.
 Матцен, Стев, 64.
 Менгден, Густав, 132.
 Мейерберг, 128.
 Мейн, Олександр Ахіллес, 125.
 Мейлер, Йоган, 96.
 Мерик, Джон, 52.
 Мерш, Антон, 54.
 Міллер, Адріан, 127.
 Монієр, Антін, 95.
 Монс, Мортенсон, 91.
 Мюллер, Лоренц, 54.
 Мясковський, Войтех, 113.
Невестинський, Станіслав, 149.
 Невідомий, 29, 41, 77, 86, 88, 101, 112, 120, 122, 135, 139, 144, 149, 150.
 Невіль, 153.
 Немоевський, Станіслав, 80.
Обухович, Михайло, 127.
 Огінський, князь Мартиніян, 152.
 Одорік де Порденоя, 18.
 Оксеншерна, граф Густав, 136.
 Ольделанд, Ганс, 124.
 Оларій, Адам, 104.
 Олесницький, Микола, 81.
 Оскомб, Річард, 42.
 Оттар, 9.
Павло Алєнський, 118.
 Пальм, 91.
 Пальмквіст, Ерік, 137.
 Паррі, Вільям, 65.

- Пасберг, Олафе, 107.
 Пасселіх, Клавс, 69.
 Паулі, Магнус, 46.
 Пейерле, Георгій, 82.
 Пет, Артур, 49.
 Петрей, Петро, 67.
 Петровський, Іван, 50.
 Пітерсон, Симон, 156.
 ПIANO Карініні, 17.
 Плейер, Отто, 155.
 Поло, Марко, 17.
 Померенінг, Карл, 111.
 Понель, Микола, 20.
 Порсглов, Вільям, 89.
 Посольство Ганзейськ. союзу до Москви, 72.
 Поссевіно, Антоній, 50.
 Прунтцен, Марквард Людвіг фон, 157.
 Принц фон-Бухая, Данііл, 46.
 Проктор, Микола, 41.
 Прютц, Клас Йогансен, 133.
Рангоні, Олександр, 77.
 Рандольф, Томас, 39.
 Рейер-Чапліч, Йоган, 153.
 Рейтенфельс, Яків, 134.
 Рейфф, Генріх, 114.
 Рельф, Річард, 54.
 Рінгубер, Лаврентій, 132.
 Родес, Іван де, 113.
 Розенліндт, Йоган, 110.
 Рубрук, Вільгельм де, 17.
Савицький, Гаспар, 78.
 Салінген, С. фон, 37.
 Сапсга, Ян-Петро, 85.
 Сапсга, Лев, 52.
 Сапсга, Казимір Ян, 146.
 Сарбісвекский, 123.
 Свав, Георг, 64.
 Свидерський, Павло, 135.
 Сильвестр, Даніель, 40.
 Скот, Вільям, 75.
 Скрототин, Ян, 41.
 Скультетус, Іоаким, 136.
 Сміт, Томас, 76.
 Сміяровський, Яків, 112.
 Соваж, Жан, 56.
 Соусем, Томас, 38.
 Спарк, Джон, 38.
 Спарре, Пер, 130.
 Стадніцький, Мартин, 81.
 Стакельберг, Оттон, 150.
 Стенбок, Густав, 91.
 Столарм, Арвід Еріхсон, 61.
 Стрьюйс, Іван, 133.
Талвош, Микола, 41.
 Таннер, Бернгард, 147.
 Таубе, Йоган, 34.
 Тедалді, Джіованні, 24.
 Тектандер, Георгій, 70.
 Тізенгаузен, Ганс Генріх фон, 136, 144.
 Томицький, Костянтин, 148.
 Традесконт, Джон, 91.
 Трапа, А. С., 122.
 Турн, Георгій фон, 21.
 Туссен, Яків, 64.
Уеббе, Едуард, 37.
 Уліс, Тимофій, 65.
 Ульфелль, Яків, 46.
 Унгери, Генріх фон, 94.
 Урне, Клавс, 33.
Фабриціус, Людовик, 148.
 Фелінг, Захарій, 35.
 Фербер, 112.
 Фінгаген, Пилип, 155.
 Фінч, Річард, 77.
 Флаве, 145.
 Флемінг, Генріх, 105.
 Флетчер, Джільс, 57.
 Фохт, 28.
 Фрагштайн, Йоган, 125.
 Франке, Клавс, 30.
Хвалібог, Г., 82.
 Хутеріс, Антоній, 90.
Чанслор, Річард, 24.
 Чарторвзький, князь Михайло, 146.
 Чейні, Річард, 36.
 Чемберлен, Томас, 87.
 Черрі, Френсіс, 56.
 Чижовський, Микола, 73.
Шавм, Матвій, 89.
 Шедінг, Пилип, 105.
 Шепман, Лавренс, 40.
 Шиле, Михайло, 65.
 Шільтбергер, Йоган, 19.
 Шінге, Бартоломей, 33.
 Шлейсінг, Георг Адам, 150.
 Шліхтінг, Альберт, 36.
 Шрофе, Тома, 21.
 Штаден, Генріх, 32.
 Штакельберг, Карл, 126.
 Шуберт, Адам, 123.
Юль, Мальте, 96.
 Юстен, Павло, 40.

NAMENREGISTER.

- Aldeocke**, Thomas, (34), 29.
Allegretto de AHegretti, (202), 121.
Allgeyer, Johan, (173), 101.
Arsenius, (90), 55.
Assegrip, Michel, (41), 33.
Avril, Philippe, (284), 152.
Baner, Gustaf, (222), 127.
Banister, Thomas, (59), 40.
Baer, D., (48), 35.
Barbaro, Josaphat, (12), 20.
Barberini, Raphael, (53), 37.
Barkhusen, Olof, (229), 129.
Barnes, Richard, (121), 73.
Bass, D., (159), 90.
Beauplan, Le Vasseur de, (172), 97.
Beck, (29), 28.
Benjamin von Tudela, (2), 16.
Bergenhielm, Johan, (302), 160.
Bevern van der Binne, Christoph, (214), 125.
Bielke, Gustaf, (206), 122.
Bielski, Samilo, (148), 86.
Bieniewski, Kasimir Stanislaw, (236), 132.
Bille, Sten, (181), 107.
Blumberg, Sebastian von, (280), 151.
Boch, Johannes, (73), 47.
Boot, Jakob, (162), 91.
Borel, Jakob, (232), 131.
Borentin, Friedrich-Joachim von, (217), 126.
Borough, Christopher, (76), 48.
Borough, Stephen, (25), 26.
Borough, William, (24), 25.
Borsza, Stanislaw, (140), 82.
Bowes, Jerome, (83), 51.
Boy, Georg, (97), 61.
Brahe, Axel, (115), 70.
Brakel, Timan, (40), 32.
Brambach, Johannes, (120), 73.
Brand, Adam, (307), 161.
Brand, Johann Arnold, (247), 136.
Brederode, R. van, (159), 90.
Bremen, Ewert, (166), 94.
Brereton, Henri, (158), 89.
Brighthouse, George, (149), 87.
Brok, Eske, (114), 70.
Broniovius, Martin, (75), 48.
Brzostowski, Cyprian, (270), 132, 148.
Buchhorst, (29), 28.
Budberg, Johan Gotthard, (250), 136.
Budila, (144), 84.
Buräus, Andreas, (161), 90.
Burgh, Albert, (169), 95.
Burgh, Conrad, (185), 110.
Bussow, Konrad, (108), 66.
Butenant, Heinrich, (269), 147.
Canthersten, Lars, (186), 110.
Carlisle, Charles, (231), 130.
Chamberlain, Thomas, (150), 87.
Chancellor, Richard, (23), 24.
Cheinie, Richard, (51), 36.
Cherry, Francis, (92), 56.
Chwalibog, T., (141), 82.
Clodt, Gustaf, (235), 235.
Cobenzl, Hans, (69), 43.
Collins, Samuel, (218), 126.
Collo, Francesco da, (19), 23.
Comulovicz, Alexander, (100), 64.
Contarini, Ambrogio, (13), 20.
Conti, Antonio de, (19), 23.
Cox, Christopher, (165), 93.
Creutz, Ernst Johan, (261), 144.
Crull, Jodocus, (307), 161.
Crusius von Krusenstierna, Philipp, (175), 101.
Czartoryski, Fürst Michailo, (266), 146.
Czyrzowski, Mikolaj, (122), 73.
Danckaert, Jan, (87), 87.
David, Georg, (287), 154.
Deshayes Courmenin, (167), 94.
Desminiärs, (216), 126.
De-Veer, Gerrit, (98), 63.
Diamentowski, Waclaw, (133), 79.
Dobbin, Albin, (248), 136.
Don Juan, (106), 66.
Dönhoff, Gerhard, (97), 61.
Ducket, Geoffrey, (59), 40.
Dzierzek, Christoforo, (80), 49.
Ebers (Ebersköld), Adolf, (183), 109.
Edwards, Arthur, (26), 27.
Eisenberg, Elias, (66), 42.
Emilian, Franziscus, (304), 160.
Eosander Göthe, Samuel, (243), 135.
Ericsson, Claus, (161), 90.
Erpen, Anton von, (178), 105.
Essen, Alexander von, (206), 122.
Eulenburg, Baron Jonas Kasimir, (209), 123.
Fabritius, Ludwig, (272), 148.
Ferber, (188), 112.
Finch, Richard, (128), 77.
Flawes, (264), 145.
Fleming, Henrik, (177), 105.
Fletcher, Giles, (93), 57.
Fragstein, Johann von, (214), 125.
Franke, Claus, (35), 30.
Gabel, Friedrich, (262), 144.
Georgi, Christoph, (257), 141.
Gilbert, David, (110), 67.
Glöe, Magnus, (245), 135.

- Giulian, Paul, (77), 48.
 Glavinicz, Sebastian, (226), 129.
 Glover, Thomas, (65), 41.
 Guinski, Jan, (270), 148.
 Goeteeris, Anton, (160), 90.
 Gordon, Patrik, (224), 127.
 Gourdon, William, (118), 72.
 Grothusen, Melcher, (35), 30.
 Guarient, Christoph Ignatius von, (296), 156.
 Gundulicz, Franziskus, (201), 120.
 Gyldenstierne, Axel, (115), 70.
 Gyllenstierna, Conrad, (278), 150.
 Gyllenstierna, Erik, (177), 105, 110.
Hallart, Baron Ludwig Nicolai von, (303), 152.
 Haitho, (6), 18.
 Haraburda, Michailo, (52), 36.
 Hardenberg, Eiler, (47), 35.
 Hasse, John, (28), 28.
 Hastfer, Johann, (228), 129, 130.
 Hastfer, Odert, (101), 64.
 Helffelt, Simon, (235), 235.
 Herald, (295), 154.
 Herbers, Thomas, (291), 156.
 Herberstein, Sigmund Freiherr von, (18), 22.
 Herbinus, Johannes, (255), 140.
 Herman, Bischof, (39), 32.
 Hesse, Herman Dietrich, (256), 141.
 Heidenstein, Reinhold, (74), 47.
 Heins, Paul, (292), 156.
 Heinsius, Nicolai, (241), 134.
 Hillebrandt, Christian, (42), 33.
 Hofman, Hieronymus, (46), 34.
 Hofmann, Peter, (219), 126.
 Holk, Christian, (115), 70.
 Horn, Bengt, (222), 127, 129.
 Horn, Hildebrand von, (263), 145.
 Horner, Thomas, (35), 30.
 Horsey, Jerome, (68), 43.
 Hudson, Christoph, (30), 28.
 Hudson, Henry, (143), 84.
 Ibn-Batuta, (10), 19.
 Ides, Ewert, (265), 145.
Jackman, Charles, (78), 49.
 James, Richard, (164), 92.
 Jenkinson, Anton, (36), 30.
 Johnson, Richard, (27), 27.
 Jovius, Paulus, (21), 23.
 Juef, Malthe, (171), 96.
 Juusten, Paul, (61), 40.
Kakasch, Stephan, (116), 70.
 Kelch, Christian, (273), 148.
 Keller, Johan Willem van, (259), 141.
 Kilburger, (252), 137.
 Kiechel, Samuel, (89), 55.
 Killingworth, George, (31), 28.
 Kittelmann, Lazarus, (200), 120.
 Klenk, Koenraad van, (258), 141.
 Klingenbeck, Georg von, (20), 23.
 Klingstedt, Jonas, (261), 144, 150.
 Klingenstierna, Carsten, (294), 156.
 Kniper, Thomas, (288), 154.
 Koch, Kristoffer, (253), 139.
 Kofackowicz, Stanislaw, (135), 80.
 Königsegg, (300), 159.
 Korb, Johann Georg, (297), 157.
 Koss, Herman, (210), 124.
 Krag, Niels, (113), 69.
 Krassinski, (207), 123.
 Kraus, Christoph, (203), 121.
 Kruse, Eilhard, (44), 34.
 Krusebiörn, Peter, (179), 106.
Lane, Henrik, (33), 29.
 Langen, Baron Johann Ernst, (304), 160.
 Lannoy, Gilbert de, (11), 2.
 Lassota, Erich, (95), 60.
 Laville, Pierre de, (154), 88.
 Lawicki, Andrei, (122), 73.
 Lee, Richard, (107), 66.
 Liebert, (282), 152.
 Liffel, Sebastian, (138), 81.
 Ligarides, Paisius, (227), 129.
 Lillienkrona, Gustaf, (212), 124.
 Lillenthal, Johan, (234), 131.
 Lindehielm, Anders, (302), 160.
 Linschoten, Jan Huyghen van, (98), 63.
 Lock, Humphry, (57), 39.
 Logan, Josias, (117), 71.
 Logau, Heinrich von, (124), 76.
 Loefeldt, Peter Anton, (180), 106.
 Lorbach, Johann Dietrich von, (202), 121.
Makarius, (198), 118.
 Maudeville, Jean de, (8), 18.
 Marg-er, (111), 67.
 Marsh, Antonie, (86), 54.
 Martinière, P. M. de la, (197), 117.
 Massa, Isaak, (112), 68.
 Maszkiewicz, S., (145), 85.
 Matzen, Sten, (102), 64.
 Mayer, Johann, (196), 117.
 Mayern, (Freiherr von Meyerberg), (225), 128.
 Mengden, Gustaf, (235), 132.
 Merick, John, (85), 52.
 Meyn, Alex. Achilles, (215), 125.
 Mjaskowski, Woitech, (192), 113.
 Möller, Johan, (170), 96.
 Monier, Anton, (168), 95.
 Müller, Adrian, (221), 127.
 Müller, Lorenz, (88), 54.
Neuville, De-la, (286), 153.
 Newiestinski, Stanislaw, (274), 149.
 Niemojewski, Stanislaw, (134), 80.
Obuchowicz, Michailo, (223), 127.
 Oderico di Pordenone, (7), 18.
 Ohthere, (1), 9.
 Olearius, Adam, (176), 104.
 Olesnicki, Mikolaj, (137), 81.
 Oginski, Fürst Martinian, (283), 152.
 Oldeland, Hans, (211), 124.
 Ösler, Jakob, (17), 21.
 Oxenstierna, Graf Gustaf, (250), 136.
Palm, Mans, (162), 91.
 Palmquist, Erik, (251), 137.
 Parry, William, (105), 65.
 Pasberg, Olaf, (181), 107.
 Passelich, Claus, (113), 69.
 Pauli, Magnus, (71), 46.
 Paulus von Aleppo, (198), 118.
 Pet, Arthur, (78), 49.
 Petrejus, Peter, (109), 67.
 Peyerle, Georg, (139), 82.
 Piotrowski, Jan, (81), 50.
 Pitsersen, Simon, (293), 156.
 Plano Carpini, Johannes de, (3), 17.
 Pleyer, Otto, (289), 155.
 Polo, Marco, (5), 17.

- Pomerening, Carl, (187), 111.
 Poppel, Niklas von, (14), 20.
 Possevino, Antonius, (82), 50.
 Poursgloue, William, (156), 89.
 Printz a Buchau, (70), 46.
 Printzen, Marquard Ludwig von, (298), 154.
 Proktor, Nicolai, (65), 41.
 Prütz, Clas Johansson, (240), 133.
Ralph, Richard, (87), 54.
 Randolph, Thomas, (58), 39.
 Rangoni, Alessandro, (130), 77.
 Reiff, Heinrich, (194), 114.
 Reutenfels, Jakob, (242), 134.
 Reyher Czaplicz, Johan, (285), 13.
 Rinhuber, Laurentius, (237), 132.
 Rodes, J. de, (193), 113.
 Rosenlindt, Johann, (184), 110.
 Rubruquis, (4), 17.
Sadora-Cieselski, Timotheus, (299), 152.
 Salingen, Simon von, (55), 37.
 Sapięha, Lew, (84), 52.
 Sapięha, Jan Petro, (146), 85.
 Sapięha, Kasimir Jan, (267), 146.
 Sauvage, Jehan, (91), 56.
 Sawicki, Kacper, (132), 78.
 Schaum, Matthias, (157), 89.
 Scheduling, Philipp, (177), 105.
 Schiele, Michael, (103), 65.
 Schiltberger, Johann, (9), 19.
 Schinge, Bartolomäus, (41), 33.
 Schleusing, Georg Adam, (279), 150.
 Schlichting, Albert, (50), 36.
 Schrove, Thomas, (16), 21.
 Schubert, Adam, (208), 123.
 Scultetus, Joachim, (249), 136.
 Silvester, Daniel, (62), 40.
 Skott, William, (123), 75.
 Smith, Thomas, (126), 76.
 Southam, Thomas, (56), 38.
 Spark, D., (56), 38.
 Sparre, Per, (230), 130.
 Stackelberg, Carl, (220), 127.
 Stackelberg, Otto, (278), 150.
 Staden, Heinrich, (38), 32.
 Stadnicki, Martin, (136), 81.
 Stalarm, Arvid Ericsson, (97), 61.
 Stenbock, Gustav, (162), 91.
 Struys, Jan, (239), 133.
 Svab, Jurgen, (102), 64.
 Swiderski, Pawlo, (246), 135.
Tanner, Bernhard, (268), 147.
 Taube, Johann, (45), 34.
 Tectander, Georg, (116), 70.
 Tedaldi, (22), 24.
 Thurn, Georg von, (15), 21.
 Tisenbusen, Hans Henrik von, (250), 136, 145.
 Tomicki, Constantin, (271), 148.
 Tradescant, John, (163), 91.
 Trana, Anders, (204), 122.
 Tussen, Jakob, (99), 64.
Ulfeld, Jakob von, (72), 46.
 Ungern, Heinrich von, (116), 94.
 Urne, Claus, (43), 33.
 Uscomb, Richard, (67), 42.
Vheling, Zacharias, (49), 35.
 Vimina, Alberto, (115), 115.
 Vinhagen, Philipp, (290), 155.
 Vogt, Hans, (29), 28.
 Votta, Carlo, (281), 152.
Waldemar Christian Graf von Schleswig-Holstein, (182), 107.
 Walviek, Andreas, (228), 127, 129, 130, 132.
 Wangersheim, Conrad von, (220), 126.
 Warkotsch, Niclas von, (94), 58.
 Webbe, Eduard, (54), 37.
 Welling, Gothard, (213), 125.
 Wichrowski, Adam, (155), 89.
 Willies, T., (104), 65.
 Wisloucha, Jan, (127), 76.
 Witsen, Nikolai, (233), 131.
 Wood, (264), 145.
 Wrangel, Hans, (186), 110.
 Wrede, Graf Karl, (305), 160.
 Wunderer, J. D., (96), 61.
Zborowski, Jan, (79), 49.
 Żolkiewski, Stanisław, (125), 76.

Цифри в дужках показують біжучий номер; без дужок — на сторінки.

КІНЦЕВЕ СЛОВО.

Закінчуючи друкувати свою працю, я маю відзначити, що, на жаль, через обмежений обсяг книги, не стало місця, щоб умістити огляд арабських, візантійських та скандинавських звісток про Східню Європу. Та я сподіваюся, що мені пощастить видрукувати цей додаток ще у найближчій часі.

Пускаючи тепер своїх «Подорожніх» між люди, маю за любов повинність од щирого серця подякувати передусім Історично-Філологічному Відділові Української Академії Наук, що завдяки йому ця праця побачить світ; далі П. Г. Іванцеві, бо він як-найкраще допоміг мені в справі мови й друкування; та нарешті М. З. Левченкові, що старанно дбав за технічний бік видання.

У Київі. На весні р. 1926.

Де що є:

	стор.
Вступ	1—5
Подорожні за:	
а) IX вік	9—16
б) XII вік	16
в) XIII вік	17—18
г) XIV вік	18—19
г) XV вік	20—21
д) XVI вік	21—66
е) XVII вік	66—174
Додатки:	
I. Донесіння Івана фан Келлера	175—193
II. Доповнення	194—195
Resumé	196—199
Показчик	200—202
Namenregister	203—205
Кінцеве слово	207

В И Д А Н Н Я
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
У К И І В І.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II-III (1920-1922)—2 крб.; кн. IV (1923) — 2 крб.
кн. V (1924—1925)—2 крб. 50; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII-VIII (друкується).

II. «Україна» кн. 1—4 (1924)—по 2 крб.; кн. 1—5 (1925)—по 2 крб. (продається тільки в Держвидаві).

III. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Вип. I. Джерелознавство, (1923) — 1 крб.; вип. II: козацькі літописи (1925) — 1 крб.
- № 2 — проф. Теокт. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури I (1921)—1 крб.
- № 2а—проф. О. П. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зойована арабами, відродилася політично (1923) — 1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст, Контракти й контрактний будинок у Києві (1924), 2-ге вид.—50 коп.
- № 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в., I-III (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський, Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов, Драма українська. Т. I. Старовинний театр український. Розвідка і тексти. Вип. 1. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк). Вип. 3. Шкільні дієства великодняго циклу (1926)—4 крб.
- № 8 — Ол. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925 (продається тільки в Книгоспілці).
- № 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі.—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини (1924) — 1 крб. 50 коп.
- № 11 — Ів. Каманія та Ол. Вітвіцька, Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 коп.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: I. Ол. Курило, Початки мови (1923) — 25 коп. II. Клем. Квітка, Професіональні народні співці та музиканти (1924) — 60 коп. III. проф. С. Тимченко, Діалектологічні вказівки (1925) — 15 коп. IV. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925).—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). (1923) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1925, 125-та тисяча)—10 к.
- № 16 — акад. П. Тутківський, Матеріали для бібліографії українського мапознавства (1924) — 50 коп.

274 4658

ПОПО
1422

- № 17 — проф. Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — ц. 10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко, Локатив в українській мові (1925)—60 коп.
- № 19а — акад. А. Кримський та М. Левченко, Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма малюнками та вступною промовою акад. С. Єфремова)—1926—3 крб. 25 коп.
- № 20 — проф. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI — поч. XIX в. (із 180 малюнками) (1924).
- № 21 — О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. та Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — М. Марковський, Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1925) — 1 крб. 25 к.
- № 23 — Л. Шульгина, Пасічництво. Праці Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Вип. I. (1925) — 40 к.
- № 24 — Рос.-Україн. Словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924) — 2 крб. 50 к.
- № 25 — акад. Д. Багалій, Український мандрований філософ Г. С. Сковорода.
- № 26 — Науковий збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—(друк.).
- № 27 — К. Грушевська, З примітивної культури. — 2 крб. 50 к.
- № 28 — Шевченко та його доба. 1-й Збірник Комісії для видавання пам'яток нов. письмен.—1 крб. 75 к.
- № 29—Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок, переказів і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов, Поет і плантатор. (Київ, 1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). Київ, 1925—1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко, Номінатив і датив в українській мові (1925) — 75 к.
- № 33 — акад. В. Перетц, Слово о Полку Ігоревім.—Вступ. Текст. Коментар. Київ (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — Етнографічний Вісник, кн. 1 (1925)—90 коп.; кн. 2 (1926) (друкується).
- № 35 — Коротке звідомлення за археологічні досліді 1925 р., з каталогом звідомної вистави здобутих речей, трипільської культури та енеолітичних — (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 36 — М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міяковського (1926)—3 крб.
- № 38 — Проф. В. Кордт, Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 коп.

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46. (Видання під №№ 24—28 набувати можна тільки в книгарнях Д. В. У. та Книгоспілки).

Ціна 2 крб. 25 коп.